

జ్యోతిష గ్రంథములు

ప్రతి 1-కి రూ. అ.

అంతువది (గత) సంవత్సరముల పంచాంగము (1867-1926)	అచ్చు
అష్టకవర్ణ సాంధ్య తాత్పర్యము	0 8
అరూఢరత్న సిద్ధాంతము	0 12
కాలామృతము - ఆంధ్రీక తాత్పర్యసహితము	3 0
కృష్ణవాస్తుకాస్త్రము, అను వాస్తుసారసంగ్రహము	1 0
కేరళ ప్రశ్నము. సాంధ్య తాత్పర్యము	0 4
గౌళికాస్త్రము, తెలుగువచనము	0 4
భప్తున్నము. ప్రశ్నకాస్త్రము, తాత్పర్యసహితము	0 8
జలారణకాస్త్రము, ఆంధ్రీక సహితము	0 8
కౌశిక చంద్రికా గోపాలరత్నాకరము	1 0
కృష్ణవాస్తుకాస్త్రము	3 0
కృష్ణవాస్తుకాస్త్రము, సంస్కృతము	0 8
లృహవాస్తుకాస్త్రము, సాంధ్య తాత్పర్యసహితము	5 0
మహావాస్తు, సాంధ్య తాత్పర్యము	0 4
త్రములు ఆంధ్రీక తాత్పర్యసహితము	0 8
ద్రిక	1 0
కర్మము,	1 0
ము	1 4
మ:మూల (వర్ష ఫణి)	0 4
వాస్తుసర్వస్వము	0 5
శ్రీ పతి, సాంధ్య తాత్పర్యము	4 8
శకునకాస్త్రము, (శిఖనరసింహాశతకము)	0 8
రెట్టమతకాస్త్రము, సాంధ్య తాత్పర్యము	1 8
మహారత్నదర్శిణము, సజీక	2 0
మోదక ప్రశ్నరత్నావళి, సెవా	0 4
తెలుగు	0 4

మహా గ్రంథమునకు

శ్రీ రస్తు

మే ఘ నం దే శ ము

శ్రీమహాశక్తి కాలిదాసకృతము.

సంస్కృతాంధ్ర వ్యాఖ్యానసహితము.

చెన్నపురి :

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులుఅండ్ సన్స్ వారిచే

ప్రకటితము.

1958

All Rights Reserved.

Printed at
THE "SRI RAMA" PRESS
Madras—1958..

పీఠిక

మేఘుసందేశము కవికులశిరోమణి యగు కాళిదాసుఁడు రచించినది. ఈతఁడు రచించినవి రఘువంశాది మహాకావ్యములును, శాకుంతలాది నాట్యప్రబంధములును, శ్రుతబోధాది లక్షణగ్రంథములును జగత్ప్రసిద్ధంబు లయి విలసిల్లుచున్నయవి.

అందు ఈమేఘుసందేశము కవి కల్పించిన కథగలది.

ఎట్లనినః—కుజేరుని కొలువునం దొక యక్షుఁడు తన యధికారమునందుఁ బ్రమాద పడుటవలన కుజేరుఁడు కోపించి వాని నొక సంవత్సరము కాంత నెడఁ బాసి యడవులయందుండు మని శపించెను. అంత నా యక్షుండు చిత్రకూట పర్వతమున నివాసము చేసికొని కాంతా విరహమున కష్టముగా నెనిమిది మాసములు గడపెను. అంత ఆషాఢ మాసము రాగానే యా కొండచరియను గ్రమ్ముకొని యున్న మేఘమునుఁ జూచినవాఁడై కాంతయం దతి సక్తమైన మనస్సు గలవాఁడు కావున యుక్తాయుక్త విచారము లేక జడరూప మగు నా మేఘమునుఁ జూచి తన క్షేమవార్తను తన ననితకుఁ జెప్పి మని ప్రార్థించి పోవలసిన మార్గమును, అలకాపురిని, అందు తన గృహమును, తన గృహిణిని, ఆమెకుఁ జెప్పవలసిన సందేశమును విశదీకరించెను. అదికవి యగు వాల్మీకి వలె నీ కవిశిరోమణియు నుదార మధురంబు లగు కవితాపశేషంబుల లోకోత్తరం దైనవాఁడని జగత్ప్రసిద్ధమే గదా?

ఇందుఁ యక్షదంపతుల విప్రలంభ శృంగారము ప్రథా
నముగా వర్ణింపఁబడినది. శివకేశవాది దేవతామాహాత్మ్యం
బులును పుణ్యతీర్థంబులును విశిష్ట దేశంబులును నానావిధంబు
లగు లోకవృత్త్యంబులును లోనుగాగల యర్థంబు లనేకంబులు
ప్రసక్తానుప్రసక్తము లై నిపుణతరంబుగ నిరూపింపఁబడి
యున్నవి.

ఇట్లు,

వావిళ్ల రామస్వామికౌస్తులు అండ్ సన్స్.

శ్రీ రస్తు

మేఘసందేశః

ప్రథమః సర్గః.

శ్లో. కశ్చిత్కాంతావిరహగురుణా స్వాధికారాత్ప్రమత్తః

శాపేనాస్తంగమితమహిమా వర్షభోగ్యేణ భర్తుః,

యక్షశ్చక్రే జనకతనయాన్నానపుణ్యోదకేషు

స్నిగ్ధచ్ఛాయాతరుషు వసతిం రామగిర్వాశ్రమేషు. 1

టీ. స్వాధికారాత్; స్వ=తనయొక్క, అధికారాత్ = ఆజ్ఞనుండి, ప్రమత్తః = విమరినవాడు గనుకనే, కాంతా విరహ గురుణా; కాంతా = ప్రియురాలి (ని) యొక్క, విరహ = ఎడబాటుచేత, గురుణా = గొప్పదై (తరింబ రానిదై), వర్షభోగ్యేణ = సంవత్సరకాల మనుభవింపఁ దగిన, భర్తుః=ప్రభువుయొక్క (కుదేరునియొక్క), శాపేన = శాపముచేత, అస్తంగమిత మహిమా; అస్తంగమిత = నాశమును బొందింపఁ బడిన, మహిమా = సామర్థ్యము గల, కశ్చిత్ = ఒకానొక, యక్షః = యక్షుండు, జనక తనయాన్నాన పుణ్యోదకేషు; జనకతనయా = సీతాదేవియొక్క, స్నాన = స్నానముల చేత, పుణ్య=పవిత్రము లగు, ఉదకేషు = తీర్థములు గల, స్నిగ్ధచ్ఛాయా తరుషు; స్నిగ్ధ=దట్టములైన, ఛాయా తరుషు=(నీడను గలిగించు) సురపొన్న చెట్లు గల, రామ గిర్వాశ్రమేషు; రామగిరి = చిత్రకూటపర్వతము యొక్క, ఆశ్రమేషు = ఆశ్రమములయందు, వసతిం = నివాసమునకు చక్రే = చేసెను.

తా. పూర్వ మొకయక్షుడు కుబేరునిచే నొక యధి
కారము నందు నియమింపఁబడి యేమరుపాటుచే నా యధి
కారము జక్కఁగాఁ జెల్లింపక యుండెను. దానిం జూచి కుబే
రుడు వానిపైఁ గోపించి సంవత్సరకాలము కాంత నెడఁబాసి
యడవులయందు నుండెడవు గాక యని శపించెను. ఆశాపము
వలన నాతఁడు చిత్రకూట పర్వతమున సీతారాములు నివసిం
చిన యాశ్రమములయం దుండి శాపప్రభావముచేత తన
దివ్యవ్యక్తి పోయినవాడై ప్రియురాలి నెడఁబాసిన దుగ్గిము
చేత సంవత్సర కాలము విరహము నెంతో గొప్పకాలముగఁ
గడపుచు నుండెను.

శ్రీమల్లి నాథకృత సంజీవినివ్యాఖ్యానము.

మాతాపితృభ్యాం జగతో నమో వామార్థజానయే,
సద్యోదక్షిణదృశ్వాతసంకుచద్వామదృష్టయే.
అన్తరాయతిమిరోపశాన్తయే శాన్తపావనమచిన్త్యవైభవం,
తంనరం వపుషి కుజ్జారం ముఖే మన్తహే కిమపి తున్దిలం మహాః.
శరణం కరవాణి శర్త్తదం తే చరణం వాణి చరాచరోపజీవ్యం.
కరుణామస్మజైకటాక్షపాత్రైకురుమామమ్మకృతార్థసార్థవాహమ్.
భారతీ కాళిదాసస్య కువ్యాఖ్యావిషయూర్ధితా,
విషా సంజీవిని టీకా తామద్యోజ్జీవయిన్యతి.
ఇహస్వయమభేదైవ సర్వం వ్యాఖ్యానయతే మయా,
నామూలం లిఖ్యతే కింఞ్చిన్నానపేక్షితముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్ కాళిదాసో నామ మహాకవిః

‘కావ్యం యశనేర్ధకృతే వ్యవహరివిదే శివేతరక్షతయే,

సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమితయోపదేశయజే’

ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్ కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం,
‘కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయే ది’ తి నిషేధశాస్త్రస్యానత్యావ్య విషయ

తాం చ వశ్యం మేఘసందేశాఖ్యం కావ్యం చికిత్సకీర్తి తావిఘ్నపరి
 సమాప్తినప్రదాయావిచ్ఛేదలక్షణఫలసాధనత్వా దాశీర్వమస్మియావస్తు
 నిర్దేశో వాసి తస్తుభి మితి కాస్త్రాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖ
 లక్షణత్వాత్ కావ్యాదౌ యక్షస్య గిరినివాసరూపం వస్తు నిర్దేశతి కళ్ళి
 దితి. — స్వాధికారాత్, ప్రమత్తః అనవహితః. ‘ప్రమాదోఽనవధాన తే’.
 త్యమరః * ‘జుగుప్సా విరామ ప్రమాదార్థానా ముపసంఖ్యాన’ మిత్యపాదా
 నత్వాత్ పశ్చమి, అత ఏవాపరాధా ధేతోః, కాస్త్రావిరహేణ, గురు
 జా దుర్భరేణ, దుస్తరేణేత్యర్థః. ‘గురుస్తు గీష్మతౌ శ్రేష్ఠే గురౌ వితరి
 దుర్భర’ ఇతి శబ్దార్థః. వర్షం (సంవత్సరం) భోగ్యేణ వర్షభోగ్యేణ * ‘కా
 లాభ్యనోరత్యస్తసంయోగ’ ఇతి ద్వితీయా * ‘అత్యస్తసంయోగే చ’ తి
 సమాసః * ‘కుమరి చే’ తి లత్యం, భర్తుః స్వామినః కుచేరస్య, కాపేన
 అస్తం నాశం, గమితః ప్రాపికి, మహిమా సామర్థ్యం, యస్య సోఽ
 స్తంగమితమహిమా * అస్త మితి మకారాస్తమవ్యయమ్, తస్య * ‘ద్వితీయే’
 తి యోగవిభాగాత్ సమాసః, కళ్ళిత్, యక్షః జేవయోనివిశేషః. ‘విద్యా
 భరోఽప్సరోయక్షరక్షోగస్తర్వకీన్నరాః, విశాచోగుహ్యాకస్సిద్ధోభూతోఽమీ
 జేవయోనయ’ ఇత్యమరః. జనకతనయాయాః సీతాయాః, స్నానైః
 అపగాహనైః, పుణ్యాని పవిత్రాణి, ఉదకాని యేషు లేషు, పావనే వ్యి
 త్యర్థః. ఛాయాప్రధానాస్తరపః ఛాయాతరపః * కాకపార్థివాదిత్వా త్సమా
 సః, స్నిగ్ధాః సాద్వాః, ఛాయాతరవో నమేరువృక్షా, యేషు లేషు, వసతి
 యోగ్యేష్యిత్యర్థః. ‘స్నిగ్ధం తు మసృజే సాన్దే’ ‘ఛాయావృక్షే, నమేరు
 స్సాస్య’ ది త్యుభయత్రాపి శబ్దార్థః. రామగిరి రితి చిత్రకూటః, తస్యాశ్ర
 మేషు, వసతిం స్థితిం, చక్రే కృతవాక్. అత్ర లేతత స్తతతత్రాదిసగర
 నదీ సముద్రాదివర్జనసంభవాత్ మహాకావ్యత్వమ్. రసశ్చుత్ర విప్రలమ్భశ్చ
 జ్ఞానః, తత్రాప్యన్తాదావస్థా; అత ఏవైకత్రానవస్థానం సూచిక ‘మాశ్ర
 మే వ్యే’తి బహువచనేన. సీతాం ప్రతి రామస్య హనుమత్సందేశం మనసి
 నిధాయ మేఘసందేశం కవిః కృతవానిత్యాచూః. అత్ర కావ్యే సర్వోత్త

మహాకృత్యావృత్తమ్ 'మహాకృత్యా జలధిపడగై ర్భోధనా తా గురూ చేతి
లక్షణాత్.

తస్మిన్నద్రౌ కతిచిదబలావిప్రయుక్తస్స కామీ
సీత్వా మాసాన్మనకవలయభ్రంశరిక్తప్రకొష్ఠః,
ఆషాఢస్య ప్రథమదివసే మేఘమాశ్లిష్టసానుం
వప్రక్రీడాపరిణతగజప్రేక్షణీయం దదర్య.

2

టీ. తస్మిన్ అద్రౌ = ఆ (చిత్రకూట) పర్వతమునందు, అబలా
విప్రయుక్తః, అబలా = (తన) స్త్రీతో, విప్రయుక్తః = ఎడఁబాపఁబడిన
వాడై, కనక వలయ భ్రంశరిక్త ప్రకొష్ఠః; కనక వలయ = బంగారు
కడియము యొక్క, భ్రంశ = జారుటచే, రిక్త = వట్టిదైన, ప్రకొష్ఠః =
ముంజేయి గల, కామీ = కాముకు డగు, సః = ఆయత్తుండు, కతిచిత్
మాసాన్ = కొన్ని నెలలను, (ఇక్కడఁ గొన్ని యనఁగా నెనిమిది మాసము
లని గ్రహింప వలయును, వీల ననఁగా? ఇతఁడు మేఘునితోఁ జెప్పు నపుడు
“నా కాపకాలము సంవత్సరమునకుగా నొక నాలుగుమాసము లున్న” వని
చెప్పఁ బోవుచున్నాఁడు) సీత్వా = కడపి, ఆషాఢస్య = ఆషాఢమాసము
యొక్క, ప్రథమదివసే = తొలి దినమునందు, ఆశ్లిష్ట సానుం; ఆశ్లిష్ట =
ఆక్రమింపఁబడిన. సానుం = చఱియగలదై, వప్రక్రీడా పరిణత గజప్రేక్ష
ణీయం; వప్రక్రీడా = చరియలను గోరాడుట యందు, పరిణత = అడ్డముగాఁ,
గొమ్మలతోఁ బొడుచుచున్నట్టి, గజ = వినుగువలె, ప్రేక్షణీయం = చూడఁ
దగిన, తం = ఆ మేఘమును, దదర్య = చూచెను.

తా. ఆ యత్తుండు ప్రియురాలి నెడఁబాసి యుండుటచేఁ
గృశించినవాడై యా కొండమీఁద నెనిమిది మాసములు
కష్టముగ గడపెను. అంతట నాషాఢమాసము తొలి దినము
నందు మేఘు మాకొండచరియను గ్రమ్ముకొని దరిని గోరాడు
నట్టి యేనుగువలెఁ జూపట్టియుండెను.

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్నద్రై, చిత్రమాటాద్రై, అబల విప్రయుక్తః—
అబలయా కాస్తయా, విప్రయుక్తః విరహితః, కనకస్య, వలయః, కటకం
'కటకం వలయోఽస్త్రీయామి' త్యుచ్యతే. తస్య, భ్రంశేన పాతేన, రిక్తః
శూన్యః, ప్రత్యోష్ఠః కూర్పరాధః ప్రదేశో, యస్య స తథోక్తః 'కక్ష్యాన్తరం
ప్రత్యోష్ఠా స్యాత్ ప్రత్యోష్ఠః కూర్పరా దధ' ఇతి శాశ్వతః. విరహదుఃఖా
త్కృత ఇత్యర్థః. కామీ కాముకః, సః యక్షః, కనిచి న్నాసాన్ అష్టా
మాసా ని త్యర్థః. 'శేషా న్నాసాన్ గమయ చతురో లోచనే మూలయ
త్సేతి' వక్ష్యమాణత్వాత్, నీత్వా యాపయిత్వా. ఆషాఢానక్షత్రేణ
యుక్తా పార్ణమా స్యాషాఢీ * 'నక్షత్రేణ యుక్తః కాల' ఇ త్యన్, ఆషాఢీ
పార్ణమా స్యస్మిన్నాస ఇ త్యాషాఢో మాసః * 'సాస్తిక్ పార్ణమా నీతి'
సంజ్ఞాయామన్, తస్య ఆషాఢమాసస్య, ప్రథమదివసే ఆద్యవాసర ఇ
త్యర్థః, ఆత్తిప్తసానుమ్ ఆక్రాంతతటం, వప్రక్రీడాః ఉత్థాతకేళయః. 'ఉత్థాత
'కేళి శ్శృంఖ్లాద్యై ర్వప్రక్రీడా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్థవే. తాను, పరిణతః
తిర్లగ్దప్రపహరీ 'తిర్లగ్దప్రపహరీ తు గజః పరిణతోమత' ఇతి హలాయుధః.
స చాసౌ గజశ్చ స ఇవ, ప్రేక్షణీయం దర్శనీయం, మేఘం దదర్శ. గజ
ప్రేక్షణీయ మిత్యుక్త ఇవశబ్దలోపాల్లప్రోపమా.

కేచి 'దాషాఢస్య ప్రథమదివస' ఇత్యుక్త 'ప్రత్యాసన్నే నభసీ'తివక్ష్య
మాణ సభోమాసప్రత్యాసత్త్యర్థం 'ప్రశమదివస' ఇతిపాతం కల్పయన్తి, తద
సంగతమ్; ప్రథమాతిక్రమణే కారణాభావాత్. సభోమాసప్రత్యాసత్త్య
ర్థమి త్యుక్త మితిచే న్ను; ప్రత్యాసతిమాత్రస్య స్వమాసప్రత్యాసత్త్యైవ
దివసస్యా పుంసపతే రత్యస్తప్రత్యాసతేరుపయోగాభావేనావివక్షితత్వాత్
వివక్షితత్వేవా స్వపక్షేఽపి ప్రశమదివసాన్నిమక్షణే మేఘదగ్గనకల్పనా
యాం ప్రమాణాభావేన తదసంభవత్. ప్రత్యుత్తాస్తత్పక్ష ఏవ కుశలః,
సందేశస్య భావ్యసర్థ ప్రతీకారార్థస్య పురత ఏ వానుష్ఠానం యుక్తం భవే
దిత్యుపయోగసిద్ధిః. సమాస్తత్తస్య నాయం విమే ఇతి చేన్న; ఉన్నత్తస్య
నానర్థప్రతీకారార్థమ్, ప్రతిపత్తి రపితి సందేశ ఏవ మాఘాత్; తథా చ

కావ్యారమ్భ వివ ప్రతిబద్ధః స్యాది త్యహో. మూలచ్ఛేదీ తవ పాణ్డిత్య
ప్రకర్షః! కథం తస్మి, 'కాపాన్తో మే భుజగశయనా దుద్ధితే కార్జ్వలాణా'
విత్వాదినా భగవత్ప్రబోధావధికస్య కావస్య మానవతుష్టయావశిష్టత్వోక్తిః,
శయనైకాదశీ మారభ్యోత్థానైకాదశీపర్యంతం మానవతుష్టయం భవతి,
దశదివసాధిక్యా దితిచేన్న; స్వపక్షేఽపి కథం సా విశతిదివసన్యానత్వా
దితి సంతోష్టవ్యమ్. తస్మా దీవత్వైవమ్య మవినతీత మితి సుష్మాక్తం
'ప్రథమదివస' ఇతి.

తస్య సిత్వా కథమపి పురః కౌతుకాధానహేతో
రస్తర్వాప్సశ్చిరమనుచరో రాజరాజస్య దధ్యా,
మేఘాలోకే భవతి సుఖినోఽవ్యన్యథావృత్తి చేతః
కణ్ఠాశ్లేషప్రణయిని జనే కిం పునర్దూరసంస్థే.

3

టీ. రాజ రాజస్య = (యత్కులకు రాజైన) కుబేరునియొక్క, అను
చరః = సేవకుడు (ఆ యత్కుడు), అంత ర్వాప్సుః = కంటిలోపల నిమిడి
యున్న కన్నీళ్లు గలవాడై (అనగా నతడు ధీరోదాత్తుడు గాన తనకు
గలిగిన శోకప్రయుక్త మయిన బాష్పమును పైకిఁ దిలియనీయని వాడని
భావము). కౌతుకాధాన హేతోః; కౌతుక = ప్రియురాలితోఁ గూడి
యుండుట యందలి శోరికను, ఆధాన = కలిగించుటకు, హేతోః = కారణ
మైన, తస్య = ఆమేఘము యొక్క, పురః = ఎదుటను, కథమపి = ఎట్టకేలకు,
సిత్వా = నిలచి, చిరం = తడవుగా, దధ్యా = చిలించెను, (ఏల యనఁగా)
మేఘాలోకే, మేఘు = మేఘముయొక్క ఆలోకే = దర్శనము కలుగు
చుండగా, సుఖినోఽపి = (ప్రియురాలితోఁ గూడిన) సుఖముగలవానికిని, చేతః
= మనస్సు, అన్యథా వృత్తిః; అన్యథా = మఱియొకవిధమైన (అనగా కామో
ద్దీప్త మైన), వృత్తి = వ్యాపారముగలదిగా, భవతి = అగుచున్నది, కంఠా
శ్లేషప్రణయిని = కంఠాలింగనమును గోరుచున్న, జనే = జనము (ప్రియు
రాలు), దూరసంస్థే = దూరమునందునికి గలది యగుచుండగా, కిం పునః =
ఇకనేమి చెప్పఁచును.

తా. సాధారణముగా మేఘదర్శనము ప్రియజన సాంగ త్యమునందుఁ గోరికలను బుట్టించునది. అట్టి మేఘమును జూడగనే యూయతునకుఁ బ్రియురాలి నెడఁబాసి యుండుట వలని శోకముచేత కంట నీరు గ్రష్టినను మహాపురుషుఁడు గావున దానిని బైకిఁ దెలియ నీయనివాఁడై తనకుఁ గలిగిన మనోవికార ముపశమించు దనుక యోజించు చుండెను.

తస్మేతి.—రాజానో యతః ‘రాజా ప్రథా నృపే చన్ద్రే’ యతేక్షత్ప్రియశక్రయోరితి విశ్వః. రాజ్ఞాం రాజా రాజరాజః కుబేరః. ‘రాజ రాజో ధనాధిప’ ఇత్యమరః *‘రాజాహస్పఖభ్యష్టజి’ తి టచ్, తస్య. అనుచరః యతః, అస్తర్పావ్యః ధీరోదాత్తత్వా దస్తః స్తమ్భితాశ్రుస్సక్, కాతుకాధానహేతోః అభిలాషోత్పాదనకారణస్య. ‘కాతుకం చాభిలాషే స్యా దుత్సవే సర్వహర్షయోరితి విశ్వః. తస్య మేఘస్య, పురః అగ్రే, కథవపి గరియసా ప్రయత్నేనేత్యర్థః. ‘జ్ఞాతహేతువిపక్షాయా మప్యాది కథ మవ్యయం, కథిమాది తథాప్యస్తం యత్నగౌరవబాధయోరి త్యుత్పల మాలాయామ్. స్థిత్యా చిరం, దధ్యా చిస్తయామాస * ‘త్యైచిస్తాయామి’ తిథాతోర్ద్రిట్. మనోవికారోపశమనపర్యస్తమితి శేషః; వికారహేతుమేవాహ మేఘాలాక ఇతి;—మేఘాలాకే మేఘదర్శనే సతి, సుఖినోఽసి ప్రియాజనసంగతస్యాసి, చేతః చిత్తం, అన్యథాభూతా వృత్తిః (వ్యాపారో) యస్య త దన్యథావృత్తి భవతి, వికృతి మాపద్యత ఇత్యర్థః, కణ్ఠాక్షేమ ప్రణయిచి కణ్ఠాలిడనాధిని, జనే. దూరే సంస్థా (స్థితి) ర్యస్య తస్మిన్ దూర సంస్థే సతి, కింపునః సుఖినోఽప్యేవం కిల విరహిణ స్తు కిం వక్తవ్య మిత్యర్థః, విరహిణాం మేఘదర్శనం కామాదివికారోద్ధీపన మితి భావః. అత్ర ధ్వాంతరన్యాసోఽలంకారః, తదుక్తం దక్షిణా ‘జ్ఞేయస్సోఽథ్వాంతరన్యాసో’ వస్తుప్రస్తుత్యుక్తిఞ్చన, తత్సాధన సమర్థస్య న్యాసో యోఽస్యస్య వస్తునో ఇతి.

ప్రత్యాసన్నే నభసి దయితాజీవితాలమ్బనార్థీ
 జీమూతేన స్వకుశలమయీం హరయిష్యన్నప్రప్తిం,
 స ప్రత్యక్తైః కుటజకుసుమైః కల్పితార్థాయ తస్మై
 ప్రీతః ప్రీతిప్రముఖవచనం స్వాగతం వ్యాజహర. 4

టీ. సః=ఆ యత్సండు, నభసి = క్రావణ మాసము, ప్రత్యాసన్నే =
 సమీపించినది యగుచుండగా, దయితాజీవితాలంబనార్థీ; దయితా =
 ప్రీయురాలి యొక్క, జీవిత = ప్రాణము యొక్క. ఆలంబన = పట్టుదలను,
 అర్థీ = కోరుచున్న వాడై, జీమూతేన = మేఘునిచేత, స్వకుశలమయీం,
 స్వ = తనయొక్క, కుశలమయీం=క్షేమము ప్రధానము గాఁగల, ప్రవృ
 త్తిం=వృత్తాంతమును, హరయిష్యక్ = (తన (ప్రియురాలికి) పనుఁగోరిన
 వాడై, ప్రత్యక్తైః = నూతనము లయిన ఆనఁగా స్వభావముగా నాపాద
 మాసమునందుఁ బూచునట్టి), కుటజకుసుమైః కొండమల్లె పూవులచేత;
 కల్పితార్థాయ; కల్పిత = చేయఁబడిన, ఆర్థాయ = పూజగల, తస్మై=ఆమే
 ఘునికొఱకు, ప్రీతి ప్రముఖ వచనం; ప్రీతిప్రముఖ = ప్రీతిపూర్వక మైన,
 వచనం = మాటలుగలుగునట్లుగా, స్వాగతం = స్వాగతమా? (కుశలమా) అను
 మాటను, ప్రీతః = సంతోషించినవాడై, వ్యాజహర = పలకెను.

తా. యత్సు డాపాద మాసము వెళ్లగనేవిరహి జన
 మునకు మిక్కిలి యుద్దీపక మగు వర్షర్తువునందు తన ప్రియురా
 లేఁజ్ఞెనను బ్రాణమును ధరించి యుండుటకై తనక్షేమ వార్తను
 మేఘునిచేఁ బంపఁ గోరినవాడై క్రొత్తగాఁ బూచియున్న
 కొండమల్లె పూవులతోఁ బూజించి ప్రీతితో నామేఘుని కుశల
 మడిగెను.

. అథ సమాహితాస్తకరణః కిం కృతవానిత్యుక్తాహ ప్రత్యాసన్న
 ఇతి.—సః యత్సః, యత్పిరం దధ్యా స ఇ త్యర్థః, నభసి క్రావణమాసే.

సభః ఖం క్రావణో సభా ఇత్యమరః. ప్రత్యాసన్నే ఆషాఢానవైర్యా తృన్ని
 కృప్తే సతి, దయితాలమ్మనాథీ సక్ వర్తాకాలస్య విరహిదుస్సహ
 త్వాత్ ‘ఉత్పన్న ప్రతీకారా దనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ వివ వర’ మితి న్యా
 యేన ప్రాగేవ ప్రియాప్రాణధాణోపాయం చిక్కిర్చున్నట్లు త్యర్థః. జీవస్య
 (జీవనస్య) మూతః (పుటబన్ధో) జీమూతః *పుషోదరాదిత్వాత్సాధుః, లేన
 జీమూలేన జలధరేణ ప్రయోజ్యేన, స్వకుశలమయీం స్వజ్ఞేమప్రధానాం,
 ప్రవృత్తిం వారాం. ‘వారా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంతః’ ఇత్యమరః. హరయ్యవ్యక్
 ప్రాపయ్యవ్యక్ * లృట్ శేషే చేతి చకారాత్ క్రియార్థక్రియోపపదాల్
 లృట్ప్రత్యయః. జీవనార్థం కర్త జీవనప్రదేనైవ కారయితవ్య మితి భావః*
 ‘హృక్రొరస్యకరస్యా’ మితి కర్త సంజ్ఞావికల్పాల్ పక్షే కర్తరి తృతీయా,
 ప్రత్యక్రై ఆభినవైః, కుటజకుసుమైః గిరిమల్లికాభిః. ‘కుటజో గిరిమ
 ల్లికే’ తి హలాయుధః. కల్పితార్థాయ. కల్పితః అనుష్ఠితః ఆర్ఘ్యః పూజా
 విధిః, యస్య తస్యై కల్పితార్థాయ, ‘మూల్యే పూజావిధావర్ణః’ ఇత్యమరః.
 తస్యై జీమూతాయ * ‘క్రియార్గహణం కర్తవ్యమితి’ సంప్రదానత్వా చ్చ.
 తుర్థీ. ప్రీతిప్రముఖాని (ప్రీతిపూర్వకాణి) పచనాని యస్మిన్ కర్తణి త
 త్ప్రీతిప్రముఖపచనం యథాతథా, శోభన మౌగతం స్వాగతం, స్వాగత
 పచనం, ప్రీతః సక్ వ్యాజహర కుశలాగమనం పప్రచ్ఛేత్త్యర్థః. నాథేన
 త్వత్ ‘ప్రత్యాసన్నే మనసీ’తి సాధీయా నేవ పాతః కల్పితః. ప్రత్యాసన్నే
 ప్రకృతిమాపన్నే సతీ త్యర్థః. యస్తు లేనైవ పూర్వపాతే విరోధః ప్రదర్శితః.
 సోఽస్తాభి రాషాఢస్య ప్రథమదివస, ఇత్యేతత్సాతవిష్టవసమాధానేనైవ
 సమాధాయ.

ధూమజ్యోతిస్సలిలమరుతాం సన్నిపాతః క్వ మేఘః
 సందేశార్థాః క్వ పటుకరణైః ప్రాణిభిః ప్రాపణీయాః,
 ఇత్యైత్సుక్యాదపరిగణయన్, గుహ్యక స్తం యయాచే
 కామూర్తా హి ప్రకృతికృపణా శ్చేతనాచేతనేషు. . . 5.

టీ. ధూమ జ్యోతి స్ఫులిలమరుతాం ధూమ = పొగయొక్కయు, జ్యోతి = తేజస్సుయొక్కయు, సలిల = నీటియొక్కయు, మరుతాం = గాలియొక్కయు, సన్నిపాతః = సమూహ మగు, మేఘః = మేఘము, క్వ = ఎక్కడ? పటు కరణైః, పటు=సమర్థము లైన, కరణైః = ఇంద్రియములు గల, ప్రాణిభిః = చేతనులచేత, ప్రాపణీయాః = పంప దగిన, సందేశార్థాః; సందేశ=వార్తలయొక్క, అర్థాః=విషయములు, క్వ = ఎక్కడ? ఇతి=ఇట్లు, ఔత్సుక్యాత్=(తన ప్రియురాలి నెప్పుడు కూడి యుందునా యని?) తహ తహ పడుటవలన, అపరిగణయన్ = అలాచించని వాడై, గుహ్యకః = యత్తుడు, కం = ఆ మేఘుని, యయాచే = (తన ప్రియురాలికి తేమము జెప్పి రమ్మని) యాచించెను. కామార్తాః = కామముచే బీడింపబడినవారు (మిక్కిలి కామము గలవారు), చేతనా చేతనేషు = చేతనుల విషయమందు నచేతనుల విషయమందును, ప్రకృతి కృపణాః. ప్రకృతి=స్వభావముచే, కృపణాహి = దీనులు (తెలివి మాలినవారుగదా!), అనఁగా కాముకులు చేతనా చేతన జ్ఞాన శూన్యు లనుట.

తా. ధూమ జ్యోతి స్ఫులిల మరుత్తుల కలయిక యగు మేఘుఁ డెక్కడ? మనుష్యులు మున్నగు వారిచే బంప నర్హ మగువార్త యెక్కడ? ప్రియురాలి యందలి వాత్సల్యముచే నిది గణింపక యత్తుడు దన తేమవార్తను ప్రియురాలికి జెప్ప మేఘుని బుత్తెంచెను. ఇది యుక్తమే. కారణ మేమనఁగా కాముకులకు యుక్తాయుక్త విచారమును జడ చేతన జ్ఞానమును వారియందరుదు.

నను చేతనసాధ్య మర్థం కథ మచేతనేన కారయతుం ప్రవృత్త ఇత్యాజ్ఞేపం కవిః సమాధితే ధూమేతి.—ధూమశ్చ జ్యోతిశ్చ సలిలం చ మరుత్ (వాయు) శ్చ తేహం, సన్నిపాతః, సంఘాతః, మేఘః క్వ, ఆచేతనత్వాత్సందేశహరణార్థ ఇత్యర్థః, పటుకరణైః, సమర్థేవీధ్యైః,

‘కరణం సాధకతమ ఊత్ర గాత్రేవ్వియే వ్యవీ’ త్యమరః. ప్రాణిభిః చేత
నైః ‘ప్రాణీ తు చేతనో జన్తి’ త్యమరః. ప్రాపణీయాః ప్రాపయితుం
యోగ్యాః, సందిశ్యస్త ఇతి సందేశాః, త వి వార్థాః క్వ, ఇతి వివం,
ఔత్సుక్యాత్ ఇష్టార్థో ద్యుక్తత్వాత్, ‘ఇష్టా ర్థోద్యుక్త ఉత్సుక’ ఇత్యమ
రః. అపరిగణయన్ అపిచారయన్, గుర్యాకః యక్షః, తం మేఘం, య
యాచే. తథాపి, కామార్తాః, చేతనా శ్చ అచేతనా శ్చ చేతనాచేతనాః,
తేషు విషయే, ప్రకృతి కృపణాః స్వభావ దీనాః, పి, కామార్థానాం
యుక్తాయుక్తవివేకశూన్యత్వా దచేతనయాచ్ఛా న విరుద్ధత ఇత్యర్థః. అత్ర
మేఘం దేశయోః విరూపయో ర్ఘటనా ద్విరూప ఘటనారూపా విష
మాలజ్కారః, తదుక్తం ‘విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్,
విరూపఘటనా చాసౌ విషమాలజ్కృతి స్త్రీభే’ తి; స చార్థాస్తరన్యా
సానుప్రాణిత ఇతి: తత్సమర్థకత్వేనైవ చతుర్థపాచే తస్యోపన్యాసాత్.

జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కలూపర్తకానాం

జానామి త్వాం ప్రకృతిపురుషం కామరూపం మఘోనః;

తేనార్దిత్వం త్వయి విధివశాద్దూరబంధుర్గతోఽహం

యాచ్ఛా మోఘా వరమధిగుణే నాథమే లబ్ధకామా. 6

టీ. (మేఘుడా!) త్వాం=నిన్ను, భువనవిదితే; భువన = లోక
ముల యందు, విదితే=ప్రసిద్ధ మగు, పుష్కలూపర్తకానాం=పుష్కలములు
అవర్తకము లనెడు మేఘముల యొక్క, వంశే = కులమునందు, జాతం =
పుట్టినవానినిగాను, కామరూపం=ఇచ్చ వచ్చిన రూపము (ధరించ) గల
వానినిగాను, మఘోనః=ఇంద్రునకు, ప్రకృతి పురుషం=ప్రధాన పురుషుని
గాను, జానామి=ఎఱుగుదును, తేన=ఆకారణముచే, విధి వశాత్ = దైవ
యోగము వలన, దూరబంధుః; దూర=దూర దేశము నందు, బంధుః=బం
ధుజనము గల, అహం=నేను, త్వయి=నీ యందు, అర్థి క్త్వం = .యాచకత్వ
మును, గతః=బొందినవాడను, అధిగుణే=గొప్ప గుణములు గలవానియందు,

యాచా=యాచన, మోఘా=వ్యర్థ మైనను, వరం=ఇంచుక ప్రియమైనది, అథమే=నీచుని యందు, లబ్ధ కామా; లబ్ధ = పొందబడిన, కామా = కోరిక గల దైనను, న (వరం)=ఇంచుకంత యుక్తమైనది కాదు.

తా. మేఘుడా! నీవు గొప్ప వంశమునందుఁ బుట్టిన వాడవు, కామ రూపము గలవాడవు, ఇంద్రునకుఁ బ్రథానుడవు. ఈ సంగతి నాకుఁ దెలియును. నా బంధువులు దూర దేశమునం దున్నారు. గనుక నిన్ను యాచించుచున్నాను. నీవంటి గొప్పవాని నాశ్రయించుట యుక్తముగాని నీచులను యాచించుట తగదు గదా!

సంప్రతి యాచాప్రకార మాహ జాకమితి.—హేమేఘ, త్వాం భువనేషు విదితే (ప్రసిద్ధి) భువనవిదితే * 'నిషే' తి భూతార్థే క్తప్రత్యయః * 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానార్థత్వే తు * 'క్రస్య చ వర్తమాన' ఇతి భువనశబ్దస్య వ్యవస్థాననియమాత్ సమాసో న స్యాత్ * 'క్షేన చ పూజాయా మి' తి నిషేధాత్, పుష్కలాశ్చవర్తకాశ్చ కేచి న్నేహూనాం కూటస్థాః పుష్కలావర్తకా ఇ త్యుచ్యంతే తేహం వంశే వలే, జాతం, మహా కులప్రసూత మిత్యర్థః, కామరూపం ఇచ్ఛాభీసవిగ్రహం, దుర్గాదిసంచార త్తమ మిత్యర్థః, మఘానః ఇన్ద్రస్య, ప్రకృతిపురుషం ప్రధానపురుషం, జానామి, తేన తవ ప్రభుత్వాభిజాత్యాదిగుణయోగిత్యేన హేతునా, విధివశాత్ దైవాయుక్తత్వాత్. 'విధి ర్విధానే చే' త్యుపసం. 'వశ ఆయతతాయాం చ వశ ఇచ్ఛాప్రభేదయో రి' తి విశ్వః, దూరే బన్ధ ర్భస్య సః, దూరబన్ధః వియుక్తభార్యః, ఆహం, త్వ య్యర్థిత్వం గతః. నను యాచకస్య యాచ్యుగణోక్తిర్నైవ కుప్రోపయుజ్యత ఇ త్యాశంక్యై దైవాద్యాచా భక్తేఽపి లాఘవదోషాభావ ఏవ ఉపయోగ ఇత్యాహ యాచేతి.—తథాపి, అధిగుణే అధికగుణే పుంసి విషయే యాచా, మోఘా విఫలాసి, వర్మ ఉపత్ప్రీయం, దాతుర్గణాఢ్య త్వాత్ ప్రియత్వం, యాచా వైఫల్యా దీపత్ప్రీయత్వమితి భావః, అథమే నిర్గుణే, యాచాతు. లబ్ధకామాసి.

న వః ఘోషః శుభప్రియ మపి న భవతీ త్యర్థః. ‘దైవా ద్వృతే పర శ్శ్రేష్ఠే
త్రిభుక్తిభే మనాక్ప్రియ’ ఇత్యుక్తం. అర్థా న్నరన్యాయానుప్రాణిణః ప్రేయా
*లక్ష్మణాః, తదుక్తం దణ్డినా. ‘ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యాన్’ మితి. ఏత
చ్ఛాస్త్రపాదత్రయే చతుర్థపాదస్థేనార్థా న్నరన్యాయేనోపజీవిత మితి సుప్యక్త
మేన.

సంతప్తానాం త్వమసి శరణం తత్ప్రయోగ ప్రియాయా
స్సందేశం మే హర ధనపతి క్రోధవిశ్లేషితస్య,
గస్తవ్యా తే వసతిరలకా నామ యత్క్షేత్వరాణాం
బాహ్యోద్యానస్థితహరశిరశ్చంద్రికాధౌతహర్త్యా. 7

టీ. పయోద = మేఘుఁడా! సంతప్తానాం = (ఎండచేతఁగాని
విరహముచేతఁగాని) సంతాపము (కాక) నొందినః రికి, శరణం = రక్ష
కుండవు, అసి=అగుచున్నావు. తల్ = ఆకారణమువలన, ధనపతి క్రోధ విశ్లే
షితస్య; ధనపతి = కుబేరునియొక్క, క్రోధ = కోపముచేత, విశ్లేషితస్య =
ఎడఁ బాపఁ బడిన, మే=నాయొక్క; సందేశం = వార్తను, ప్రియాయాః =
ప్రియురాలికి, హర = బొందింపుము (చెప్పుము), బాహ్యోద్యానస్థిత హర
శిరశ్చంద్రికాధౌత హర్త్యా; బాహ్య = వెలుపల నున్న, ఉద్యాన =
రాజు తోట యందు, స్థిత = ఉండిన హర=శివుని యొక్క. శిరః = శిరస్సు
నందలి, చంద్రికా = వెన్నెల చేత, ధౌత = నిర్మలము లయిన, హర్త్యా =
మేడలు గల, అలకానామ=అలకా పట్టణ మని ప్రసిద్ధ మయిన, యత్క్షేత్వ
రాణాం = యశ్చ రాజులయొక్క (క్షేప్టలయిన యత్కులయొక్క), వసతిః =
స్థానము, తే=నీకు, గస్తవ్యా = పోవఁదగినది.

తా. మేఘుఁడా! నీవు ఎండచేత సంతాపము నొందిన
వారిని నుదక మిచ్చి కాపాడు చున్నావు, వియోగము నొందిన
వారిని నొకచోటఁ గూర్చి కాపాడుచున్నావు. గనుక కుబేరుఁడు
కోపముచే నెడఁ బాపఁగా నిక్కడఁ బడి యున్న నా మాట

నాప్రియురాలికి జెప్పము. నా ప్రియురా లుండుచోటు అలకా పట్టణము. అది యక్షరాజుల కునికి పట్టు. అపట్టణపుఁ దోటయందు శివుం డున్నాఁడు. ఆయన శిరంబున ధరించిన చంద్రుని వెన్నెలచేత నాపట్టణంపు మేడలు శుభ్రముగా వెలుంగు చుండును, అక్కడికి నీవు పోవలయును.

సంతప్తానా మితి — హేప రాద జలద, త్వం, సంతప్తానామ్ ఆత పేన ప్రవాసవిరహజేన తాపేన చ సంజ్వరితానాం. 'సంతాప స్సంజ్వర స్సుమా వి'త్యమరః. శరణమ్ ఆతపఖిన్నానాం పయోదానేన ప్రాప్తితా నాం స్వస్థానప్రణయనేన చ రక్షితాసి, 'శరణం గృహరక్షిత్రోరి' త్య మరః. తత్ తన్నా త్కారణాత్, ధనవలేః కుబేరస్య, క్రోధేన, విశ్లేషి కస్య ప్రియయా వియోజితస్య. మే మను, సందేశం వార్తాం ప్రియాయాః హర ప్రియాం కృతి నయేత్యర్థః * సంబంధ సామాన్యే షష్ఠీ, సందేశహర తే నావయో స్సంతాపం ను దేత్యర్థః; కుత్ర స్థానే సా స్థితా? తత్ప్రాసస్య చా కిం వ్యావర్తకమ్? తత్ప్రామా గతవ్యేతి:—బహి ర్భవం బాహ్యం * 'బహిర్దేవ పశ్చ జనేభ్య శ్చై తి వక్తవ్య మి'తి శ్బృచత్యయః, బాహ్యో ద్యావే స్థితస్య హరస్య శిరసి యా చన్ద్రికా తయా ధాని (నిర్మలాని) హర్షాణి (ధనికభవనాని) యస్యాం సా తథోక్తా. 'హర్షాది ధనిచాంవాస' ఇ త్యమరః. అనేన వ్యావర్తకము క్తం, అలకా నామ అలకేతి ప్రసిద్ధా, యక్షేశ్వరాణాం, వసతిః స్థానం తే తవ, గతవ్యా, త్వయా గతవ్యేత్యర్థః * 'కృత్యానాం కర్తరి వేతి షష్ఠీ.

త్వామారూఢం పవనపదవీముద్గ్రహీతాలకాంతాః
ప్రేక్షిష్యే నే పథికవనితాః ప్రత్యయాదాశ్వసన్త్యః,
కః సన్నదే విరహవిధురాం త్వయ్యుపేక్షేత జాయాం
న స్యాదనోఽప్యహమివ జనో యః పరాధీనవృత్తిః? 8

అవతారిక. నా పనికి బోవు నపుడు మఱియొక లాభము గలుగు నను చున్నాడు.—

టీ. పవన పదవీం=ఆకాశమును, ఆమాథం = ఎక్కిన, త్వాం=నిన్ను, పథిక వనితాః = బాటసారుల స్త్రీలు, (అనగా తమ పురుషులు దూర దేశ ములకుఁ బోయినందున నింట నుండి విరహతాపము నొందుచుండిన స్త్రీలు), ప్రశ్యామూల్ = నిన్నుఁ జూడగానే తమ ప్రియులు వత్తు రను నమ్మకము వలన, ఆశ్వనన్తః = ఊరణిల్లు చున్నవారై ఉద్వేషితాలకాంతాః; ఉద్వేషిత = ఎత్తి పట్టుకొనఁ బడిన, అలకాంతాః = ముంగురుల కొనలు గలవారై, ప్రేక్షిష్యంతే = చూడఁ గలరు, త్వయి = నీవు, సన్నద్ధే = ప్రయత్న పడినవాడఁ బగుచుండఁగా, విరహ విధురాం; విరహ = ఎడఁబాయుటచేత, విధురాం=మనస్సునఁ గలఁగ జేరిన, జాయాం = ప్రియురాలిని, కః=ఎవఁడు, ఉపేక్షేత = దిప్పరికించును, అన్యోఽపి నాకంటె) ఇతరుఁడును, నుః జనః = ఏ జనుఁడు, ఆహమివ = నావలె, పరాధీనవృత్తిః = ఇతరాధీన మైన జీవిత గలవాఁడు (అనగా స్వతంత్రుఁడు కానివాఁడు), న స్యాత్ = ఉండఁడో.

శా. నీవు నాపనికిఁబోవు ఆకాశమునఁ బోవుచుండఁగా విరహము నొందిన స్త్రీలు ముంగురులు వై కెత్తి నిన్నుఁ జూచి యొక దమ ప్రియులు తమ యొద్దకు వత్తునని నమ్ముచును. అప్పుడు వారి విరహ తాపము కొంత తగ్గును గనుక అట్టి సుకృతమును నీకుఁ గలుగును. నీవు వ్యాపించుచుండఁగా విరహముచే వ్యాకులఁ పడుచున్న ప్రియురాలి నెవ్వఁడు నుపేక్షింపఁడు, నే నొక్కడనుఁ మాత్రము స్వాతంత్ర్యము లేక పడి యున్నాను.

మధ్యం ప్రపృతస్య తవ పథికాన్తనానమాత్మానన మానుషజ్జికఫల మి త్యాహ—త్వా మితి. పవన పదవీం ఆకాశం, ఆమాథం త్వాం,

పన్నానం గచ్ఛన్తితి పథికాః, * 'పథః ష్క'న్నితి ష్క నప్రీత్యయః, తేహం
 వనితాః ప్రోషితభర్తృకాః, ప్రత్యయాత్ ప్రియాగమన విశ్వాసాత్. 'ప్ర
 త్యయోఽధీన శపఃక్షాన విశ్వాసహేతు ష్వి' త్యమరః. ఆశ్వసన్త్యో విశ్వా
 సితాః, శ్వసిథాతో శ్వత్తనాత్ * 'ఉగిత శ్వే'తి జీవ తథా, ఉద్భూహితాల
 కాంతాః దృష్టిప్రసారార్థ మున్నమయ్య భృతాలకాగ్రా స్ఫ్యః, ప్రేక్ష్యస్తే
 ఆత్మకృణ్ణయా ద్రక్షన్తిత్యర్థః. మదాగమనేన పథికాః కథ మాగమి
 వ్యస్తీ త్యత్రాహ—కథాహి, త్వయి, సన్నద్ధే వ్యాపృతే సతి, కర
 హేణ విధురాం (వివశాం), జాయాం, కః ఉపేక్షేత న కోఽప్య పేక్షే
 త్యేత్యర్థః, ఆనోపే మద్వ్యతిరిక్తోఽపి, యో జనః, ఆహ మివ, పరాధీన
 వృత్తిః పరాయత్తజీవితో న స్యాత్, స్వశస్త్రస్తు న కోఽప్య పేక్షేతే త్య
 ర్థః. అర్థావ్వరన్యాసోఽజ్ఞాకారః. తదుక్తం * 'కార్యకారణసామాన్య
 విశేషాణాం పరస్పరం, సమర్థనం యత్ర సోఽర్థావ్వరన్యాస ఉదాహృత్'
 ఇతి.

మన్దంమన్దం నుదతి పవనశ్చానుకూలో యథా త్వాం
 వామశ్చా మం నదతి మధురం చాతకస్తే సగన్ధః,
 గర్భాధానక్షణపరిచయాన్నానమాబద్ధమాలాః
 నేవిష్యన్తే నయనసుభగం ఖే భవన్తం బలాకాః. (1)

ఆవతారిక. శుభ శకునము లగుచున్నది. కార్యసిద్ధి యగు నను
 చున్నాడు.—

టీ. అనుకూలః = ని న్నునుసరించి వచ్చు నట్టి, పవనః = వాయువు,
 త్వాం = నిన్ను, మందం మందం మిక్కిలి తిన్నగా, యథా = (కార్యసి
 ద్ధికి) దగి నట్లు, నుదతి = త్రోయు చున్నాడు (ప్రేరేపించుచున్నాడు),
 సగంధః = (నీకు) సంబంధము గల, తే=నీకు, వామః=ఎడమతట్టున నున్న,
 ఆధుం చాతక శ్చ = ఈ కనుపడుచున్న చాతక పక్షియు, మధురం=విన
 పొంపుగా, నదతి = పలుకు చున్నది. ఈ రెండు శుభ శకునము లివ్వు డగు

చున్నది. మఱియును, శుభశకునమును కాగల దను చున్నాడు) గర్భాధాన
క్షణ పరిచయాలః గర్భ = గర్భము నందు జంతువును, ఆధాన = ఉంచుట
యను, క్షణ = ఉత్పన్నము నందలి, పరిచయాలః = అభ్యాసమువలన, భే =
ఆకాశమునందు, అబద్ధ మాలాః; అబద్ధ = అంతనుఁ గట్టఁ బడిన, మాలాః=
పంక్తులు గల, బలాకాః = అందు కొక్కెరలు, నయన సుభగం = కన్నుల
కింపగు, భవంతం = నిన్ను, నూనం = తప్పుక, సేవిష్యంతే = సేవింపఁగలవు.

తా. మేఘుడా! నీ కనుకూలముగా గాలి వీచుఁ
చున్నది. చాతకవక్షి మధురముగాఁ బలుకుచున్నది. కొక్కెర
పక్షులును నిన్ను సంతోషముగా సేవింపఁగలవు.

నిమిత్తాస్యపి తే శుభాని దృశ్యంత ఇత్యాహ—మన్దంమన్దమితి
అనుకూలః, పవనో వాయు శ్చ, త్వా, మన్దంమన్దమ్ అతిమన్ద మిత్యర్థః.
* అత్ర కళఞ్చి ద్వీపాయా మేవ ద్విరుక్తి ర్నిర్వాహ్యః * ‘ప్రకారే గుణ
పనన స్థేతి’ * దాశ యజ్ఞే కర్తృధారయవద్భావేన సుబ్ధుః మన్దమన్ద మితి
స్యాత్, త దే వాహ వాహునః, మన్దంమన్ద మిత్యత్ర న ప్రకారార్థ ఇతి
ద్విర్భావ’ ఇతి, యథా సదృశం, భావిఫలానుసూప మిత్యర్థః ‘యథా సా
దృశ్య యోగ్యత్వ వీప్యా స్వ ర్థానతిక్రమ’ ఇతి యాదవః, నదుతి ప్రేర
యతి, ఆయం, సగన్ధః సగర్వః—సంబన్ధి తి కేచిత్ * ‘గన్ధో గన్ధక ఆమో
దే లేశీ సంబన్ధగర్వయో రి’ త్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, తే తవ,
వామో వామభాగస్థః. ‘వామస్తు క్రే రమ్యే స్యాత్సప్తే వామస్థితేషి
చేతి శబ్దార్థః. చాతకః పక్షివిశేషశ్చ మధురం త్రావ్యం. నదతి వ్యా
హరతి; ఇదం నిమిత్తద్వయం వర్తతే, వర్తిష్యతే చాచరం నిమిత్త మిత్యాహ
గర్భేతి.—గర్భః కుక్షిస్థజన్తుః. ‘గర్భోఽపవరకేఽన్నేఽగ్నా సుతే పనన
కంటకే. కుక్షౌ కుక్షిస్థజన్తా చేతి యాదవః తస్మాధాన ముత్పాద
నం త దేవ క్షణః ఉత్పన్నః, సుఖ హేతుత్వాదితి భావః. ‘నిర్వాహర
స్థితౌ కాలవిశేషోత్పన్నయోః క్షణ’ఇ త్యమరః. తస్మి న్పరిచయా దభ్యా

సాధేతోః, ఖే వో మ్మి. ఆబంధమాలాః గర్భాధానసుఖాగ్ధం తత్సమిషే
బంధపక్త్యయ ఇత్యర్థః, ఉక్తం చ కర్ణోదయే. గర్భం బలాకా దధతే
బలయోగా న్నా కే నిబధ్ధావళయ స్సమస్తా ది' తి. బలాకాః బలాకాద్ధనాః,
నయనసుభగం దృష్టిప్రియం, భవంతం, నూనం సఖ్యం, సేవివ్యస్తే. అను
కూలవాత చాతకరుత బలాకాదర్శనానాం శుభసూచకత్వం శకునశాస్త్రే
దృష్టమ్; తత్తు విస్తరభయాన్న లిఖితమ్.

తాం చావశ్యం దివసగణనాతత్పరామేకపత్నీ
మవ్యాపన్నామవిహతగత్త్రిక్ష్యసి భ్రాతృజాయాం,
ఆశాబంధః కుసుమసదృశం ప్రాయశో హ్యజ్ఞనానాం
సద్యః పాతి ప్రణయి హృదయం విప్రయోగే రుణధి. 10

టీ. దివస గణనా తత్పరాం; దివస=దినములను, గణనా = ఎ. చుట
యందు. తత్పరాం = అనంతరా లైనది గనుకనే, అవ్యాపన్నాం=(శాపాం
తము నందు నేను వత్తునను నట్టి యాశ చేత) అపదను బొందనిదియు,
ఏక పత్నీం = పతివ్రత యైనది యు, భ్రాతృ జాయాం = సీతు సోదరుడ
నగు నా యొక్క భార్యయైన (సీతు వదిలె యగు) ఇచ్చట నన్నభార్య
యనుటవలన గురుపత్నీ శ్వశురపత్నీ భ్రాతృపత్నీ పితృపత్నీ రక్షక పత్నీ
యను నైదుగురును సమానులగుటచే శంకలేక చూడ వచ్చు నని యభి
ప్రాయము), తాం=ఆ ప్రియురాలిని, అవిహతగతిః; అవిహత = వ్యర్థ
ముగాని, గతిః=గమనము గలవాడదై; అవశ్యః=తప్పక, ద్రక్ష్యసి = చూడఁ
గలవు, ఆశా = మిక్కిలి ప్రేమ యనెడు బంధః = తొడిమ, ప్రణయి =
ప్రేమగలది గనుకనే, కుసుమసదృశం = పుష్పముతో సమాన మైనది గను
కనే, విప్రయోగే=వియోగమునందు, సద్యః = అప్పుడు, పాతి=జారి పడు
నట్టి, అంగనానాం=స్త్రీలయొక్క, హృదయం=జీవితమును. ప్రాయశః = తరు
చుగా, రుణధి = ఆడ్డగించు చున్నది.

తా. ఆతి ప్రేమ గలిగిన స్త్రీల బ్రతుకు సుకుమారమై
యుండును. ప్రియుల నెడఁబాసి రేని వదిలి పోవునదియై యుం

డును. అట్టి జీవితము ప్రియ సమాగమ మందలి యాసచే నిలచి యుండును గదా! అటుల పతివ్రత యగు నా ప్రియురాలును నేను వచ్చుట కీక నెన్ని దినము లున్నవో యని యెన్నుచుఁ బ్రాణము ధరించి యుండును. మన మిద్దఱము సోదర భావము గలవారిముగావున నీకు వదినె యైనది నీకుఁ దల్లితో సమాను రాలు, నీవు పోయి చూచుట కడ్డము లేదు.

న చ తస్యానాశాద్వృత్తఫలనాద్వా నిష్ఫలస్తేప యాస ఇత్యాహ—
తాం చేతి. హేమేషు, దివసానాం అవశిష్టదినానాం, గణనానాం సంఖ్యా నే, తద్విరామ్ అసక్తాం, ‘తత్పరే ప్రసితాసక్తా’ విశ్వమరః. అతఏవ, అవ్యా పన్నామ్ అమృతాం, కాపాపసానే మదాగమనప్రత్యాశయా జీవస్తీ మిత్యర్థః. ఏకః పతి యస్యాస్తా మేకపత్నీమ్ పతివ్రతామిత్యర్థః. * నిత్యం సఖ త్నాది ప్రియి జీవ సకారశ్చ, భ్రాతు (రే) జాయాం భ్రాతృజాయాం, మాతృపత్నిశ్చక్రం దర్శనీయా మిత్యాశయః తాం మత్ప్రియాం అనివార గతిః సఫలగమనస్కో, ద్రక్ష్యసి అణాకయిష్యసి; తథాహి, ఆకా అతితృప్తా ‘అకాదిగతిశ్చక్షయో’ రితి విశ్వః. బధ్యతే అనేనేతి బధః బధనం వృత్తమితి యాపత్, ఆక్షేప బధః ఆకాబధః—కర్తా, ప్రణయి ప్రేమయుక్తం, అత ఏవ, కుసుమసమృశం కుసుమసుకుమార మిత్యర్థః. అత ఏవ విప్రయోగే వియో గే. సద్యఃపాతి సద్యోద్ధ్రంశనశీలం. అద్దనానాం. హృదయం జీవితం ‘హృద యం జీవతే చిత్రే వక్షస్యాకూత పృక్కుమూ’రితి శబ్దార్థవే. ప్రాయశో ప్రా యేణ, రుణిధి ప్రతిబద్ధాతీత్యర్థానరన్యాసః.

కర్తుం యచ్ఛు ప్రభవతి మహీముచ్చిల్లిన్ధ్రామవన్ధ్యాం
తచ్ఛ్చుత్వా తే శ్రవణసుభగం గర్జితం మానసోత్కాః,
ఆ కైలాసాద్విసకలయచ్ఛేదపాథేయవస్త్రః
సంపత్స్యన్తే నభసి భవతో రాజహంసాః సహాయాః. 11

అవ. నీకు మార్గమున సహాయ సంపత్తియుఁ గల దనుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్=వి యుజుము మహిం=భూమిని, ఉచ్చిలీన్ధ్రాః=మొలచిన పుట్ట గొడుగులు గలది గనుకనే, అపథ్యాం=ఫలముగల దానినిగా, కర్తు=చేయుటకును ప్రభవతి=సమర్థ మగునో, తత్=అట్టి, శ్రవణ సుభగం=చెవు, కింపైన, లే=నీయొక్క, గర్జితం=ఉజుమును, శ్రుత్వా=విని, మానసోత్కాః=మానస సరస్సునం దుక్కుంత (ఎప్పు డెప్పుడు పోయి చేరుదు మో యని వేగిరపాటు) గలవై, బిసకిసలయ చ్చేద పాథేయ వస్త్రః; బిస=తామర తూ=యొక్క, కిసలయ=కొనల యొక్క, ఛేద=ముక్కలచేత, పాథేయవస్త్రః=దారి బత్తెము గలవి యగు, రాజహంసాః=రాజహంసలు, సభసి=ఆకాశమునందు, భవతః=నీకు, ఆకైలాసాత్=కైలాసపర్వతము వఱకు, సహాయాః=కూడా వచ్చువారు గా, సంపత్స్యంతే=కాగలవు.

తా. భూమిని శీలీంధ్రములు మొలచుటచే సఫలమైన దానిని గా చేయు నట్టిదియు వినుటకు సొంపైనదియు నగు నీ యుజుమును విని రాజహంసలు లేత తామర తూండ్లు ముక్కలను దారిబత్తెముగాఁ జేసికొని కైలాసపర్వతము దనుక నీకు సహాయులై రాగలవు.

కర్తృమితి.—యదర్జితం కర్తృ, మహిం, ఉచ్చిలీన్ధ్రాః ఉద్భూత కన్దలికాం 'కన్దల్యాం చ శీలీన్ధ్రాః స్వాత్' ఇతి శబ్దార్థవే అత ఏవ, అపథ్యాం సఫలాం, కర్తు, ప్రభవతి శక్నోతి, శీలీన్ధ్రాణాం భావసమ్యసంపత్తి సూచకత్వాదితి భావః, తదుక్తం నిమిత్తనిదానే, 'కాలాన్త్రయోగా దుదితాః శీలీన్ధ్రాః' సంపన్నసన్యాం కథయన్తి ధాత్రీమ్ ఇతి. తత్ శ్రుత్వా, మానసోత్కాః మానసే సరస్సుననసః ఉత్సుకా ఇతియావత్ * 'ఉత్క-ఉన్నానా' ఇతి. నిపాతనాత్పాధుః, కాలాన్తరే మానసస్య హిమదప్తత్వా ద్ధిమస్య చ హంసానాం రోగహేతుత్వా దన్యత్ర గతా హంసాః పున ర్వర్షాసు

మానస మేవ గచ్ఛంతి ప్రసిద్ధిః, వినశిలయానాం మృణాళాగ్రాణాం
 ఛేదైః శకలైః, సాధేయం పథి సాధు సాధేయం పథి భోజ్యమ్ *
 పశ్యతిధివసతిపతేర్థఞ్. ఉద్వన్తః మృణాళాగ్రశకలసమృలవన్త ఇత్యర్థః.
 రాజహంసాః హంఃవిశేషాః ‘రాజహంసాస్తు తే చఞ్చ చరన్తై ర్హిపితైః
 సీతాః’ ఇత్యమరః. నభిసి వ్యోమ్ని. భవతః తవ, ఆ కైలాసాత్ కైలాస
 వ్యస్తమ్* పదద్వయం చైత్యత్, సహాయాః సయాత్రాః ‘సహాయస్తు సయా
 త్రాః స్యాత్’ శబ్దారపే. సంప్రస్తుతే భవిష్యన్తి.

ఆపృచ్ఛస్వ ప్రియసఖనుము తుళ్ళమాల్లిజ్య శైలం

వన్ద్యైః పుంసాం రఘుపతిపదై రజ్జితం మేఖలాను,

కాలే కాలే భవతి భవతా యస్య సంయోగమేత్య

న్నేహవ్యక్తిచ్చిరవిహజం ముఖ్యతో బాష్పముష్ణమ్. 12

టీ. ప్రియ సఖం = ప్రేమగల చెలికాండైన వాడును, తుంగం =
 ఉన్నతుండైన వాడును, పుంసాం = చేతనులను, వన్ద్యైః = నమస్కరింపఁ
 దగిన, రఘుపతి పదైః, రఘుపతి=శ్రీరామునియొక్క, పదైః = పాదములచేత,
 మేఖలాను = కొండ నడిమి ప్రదేశములయందు. అంకితం = చిహ్నముగల
 వాడును నగు, అముంజైలం = ఈ చిత్రకూట పర్వతమును, ఆల్లిజ్య =
 కాగిలించుకొని, ఆపృచ్ఛస్వ = వేడు కొనుము, కాలేకాలే=ప్రతివర్షాకాల
 మందునను, (సఖుండైన సీతోడఁ గూడినప్పు డెల్లను,) భవతా = సీతోడ,
 సంయోగం=కూడికను, ఏత్య=పొంది, చిర విరహ జం = చాల కాల మెడఁ
 బాసి యుండుటవలనఁ బుట్టిన, ఉష్ణం = వేడియగు, బాష్పం = ఆవిరిని
 (కన్నీటిని) ముంచుకొని = విడుచుచున్న, యస్య = ఏ పర్వతము యొక్క,
 న్నేహ వ్యక్తిః = ప్రేమావిర్భావము, భవతి = కలుగుచున్నచో.

తా. ఈ చిత్రకూటము నీకు మిత్రుఁడు, శ్రీరామమూర్తి
 పాదారవింధ స్పర్శచే పరమపవిత్రుఁడు, స్వభావముచే గొప్ప
 వాఁడు, నీవు వచ్చినప్పుడు ఆనందించువాఁడు గనుక యితని

నాలింగముఁ జేసి కొని పోయి వచ్చెద నని మర్యాదగా
వీడుకొనుము.

ఆచ్యచ్ఛస్తోతిః—ప్రియం సఖాయం ప్రియసఖం, * 'రాజాహః
సఖభ్యష్టచ్' ఇతి టచ్ సమాసాంతః. తుభ్యమ్ ఉన్నతం పుంసాం వద్వైః
ఆరాధనీయైః. రఘుపతివదైః రామపాదన్యావైః. మేఖలాసు కటకేషు, 'అథ
మేఖలా శ్రోణీసాసేంద్రికటకే కటిబంధేభవసే' ఇతి యాదవః. ఆజ్ఞీతం
చిహ్నితమ్. ఇత్థం సఖత్వాన్నవాత్వా త్వవిశ్రత్వాచ్చ సంభావనార్హమ్,
అముం శైలం చిత్రకూటాద్రిమ్. ఆలీక్య. ఆచ్యచ్ఛస్త్య సాధో యా హిత్వా
మస్త్రేణేన సభాజయ, 'అమస్తృణసభాజనే, ఆచ్యచ్ఛస్త్య' ఇత్యమరః. * 'అజీ
నుచ్యోఽర్చ్య రుపసంఖ్యానం, ఇత్యాత్త నేపదమ్. సఖత్వం నిర్వాహయతి,
కాలఇతి—కాలేకాలే = ప్రతిప్రావృత్ కాలం సుహృద్భూమగమనకాలశ్చ
కాలశబ్దేనోచ్యతే * వీష్ణాయాం ద్విరుక్తిః, భవతా, సంయోగం సంపర్కం.
ఏత్య, చిరవీరహజం, ఉష్ణం. బాష్పమ్ ఉష్ణాణం నేత్రజలం చ, 'బాష్ప
నేత్రజలాష్ణాణో' ఇతి విశ్వః. ముఖ్యతో, యస్య శైలస్య, స్నేహవ్యక్తిః
ప్రేమావిర్భావః, భవతి, స్నిగ్ధానాం హి చిరవీరహసంగతానాం బాష్పపాతో
భవతీతి భావః.

సంప్రతి తస్య మార్గం కథయతి.—

మార్గం తావచ్ఛృణు కథయత స్వత్ప్రియాణానురూపం
సందేశం మే తదను జలద శ్రోష్యసి శ్రోత్ర పేయం,
ఖన్నః ఖన్నః శిఖిషు పం న్యస్య గన్తాసి యత్ర
క్షీణః క్షీణః పరిలఘు పయః స్రోతసాం చోపభుజ్య. 13

టీ. జలద = మేఘుఁడా! తావత్ = ఇప్పుడు, కథయతః = చెప్పు
చున్న, (మత్తః = నావలన), త్వత్ప్రియాణానురూపం; త్వత్ = నీ
యొక్క, ప్రయాణం = ప్రయాణమునకు, అనురూపం = తగిన, మార్గం = త్రోవను,
శృణు = వినుము, తదను = పిమ్మట, శ్రోత్ర పేయం = చెవులచేతఁ ద్రావ

దగిన (అనగా మిక్కిలి యానచే వినఁ దగిన), మఱియు నేను చెప్పఁ బోవు సందేశమును వినువానికి నమృతము ద్రావిన ట్టానందము గలుగు నను సర్థము, “పేయం” అను పదముచేఁ దె యఁ బడుచున్నది. మే = నాయొక్క, సం దేశం=సమాచారమును, శ్రోవ్యసి = వినగలఁవు, యత్ర = ఏ మార్గమునందు, ఖన్నః ఖన్నః=మిక్కిలి శ్రమపడిన వాడవై, శిఖరిషు = పర్వతములందు, పదం=అడుగును, న్యన్యచ = ఉంచయు, తీణః తీణః = మిక్కిలి చిక్కిపో యిన వాడవై, ప్రోతసాం = నదుల యొక్క, పరిలఘు = మిక్కిలి లేలిక యన, పయః = ఉదకమును, ఉపభుజ్య = ఉపయోగించుకొనియు (త్రాగియు), గంతాసి = పోవం గలవు.

తా. మేఘుడా! నేను నీకు ముందు పోవుటకుఁ దగిన మార్గమును చెప్పి తరువాత వినుట కింపైన సమాచార మును చెప్పెదను వినుము. నేను చెప్పఁబోవు నట్టి మార్గ మున నీకు శ్రమ గలిగినప్పుడు పర్వతముల మీఁద నిలచి పోవచ్చును గనుక నీ కామార్గము హితముగా నుండును.

మార్గమితి—హే జలద, తావత్ ఇదాసీం కథయతః మత్త ఇత శేవః, త్వత్ప్రియాణ్యు, అమరూఢమ్ అనుకూలా, మార్గం అధ్యానం, ‘మారో మృగమదే మాసే సామ్యర్థేఽన్వేషణేఽధ్వని’ ఇతి యాదవః. శ్రుణు, తపను మార్గశ్రవణానంతరం, శ్రోత్రాభ్యాం, పేయం పానార్థం, అతిత్వస్యాశ్రోతవ్యమిత్యర్థః. పేయగ్రహణాత్సందేశమృతసామ్యం గమ్యతే. మే, సందేశం వాచికం, ‘సందేశా గ్వాచికం స్యాత్’ ఇత్యు మరః. శ్రోవ్యసి. యత్ర మార్గే, ఖన్నః ఖన్నః, అభీష్టం తీణబలః సక్ * నిత్యవీప్యదోః ఇతి నిత్యాధే ద్విర్యావః. శిఖరిషు, పర్వతేషు, పదం, న్యన్య నితీప్య, పుర్రలలాభార్థం త్వచిద్విశ్రమ్యేశ్యర్థః, తీణః తీణః అభీష్టం కృశాన్తః సక్ * అత్రాసి కృదంతత్వా తుపర్వప ద్విరుక్తిః. ప్రోత సాం, పరిలఘు గరుత్వకోవరహితమ్. ఉపలాస్థాలనభేదితత్వాత్పథ్యమి

త్యర్థః, పథా చ వాగ్భటః—‘ఉపలాస్ఫాలనక్షేపవిచ్ఛేదై ర్భేదితోదకాః,
 శీమవస్తలయోద్భూతాః పథ్యా నద్యో భవన్త్యమూః’ ఇతి. కయః పానీ
 యం ఉపభుజ్య శరీరపోషణార్థ మభ్యవహృత్త చ, గస్తాసి గమిష్యసి *
 గమేద్ధత్.

అద్రేః శృంగం హరతి పవనః కిం స్విదిత్యున్మథేభి

ర్ద్రప్రోత్సాహశ్చకీతచకీతం ముగ్ధసిద్ధాన్తనాభిః,

స్థానాదస్తాత్సరసనిచులూదుత్పత్తిదజ్జుభిః ఖం

దిజ్నా గానాం పథి పరిహరక్ స్థూలహస్తావలేపాన్. 14

టీ. పవనః=వాయువు, అద్రేః=(చిత్రకూట) పర్వతము యొక్క,
 శృంగమ్ శిఖరమును, హరతి కిం స్విత్ = తీసికొని పోవు చున్నాడో యని
 యెంచి, ఉన్మథేభిః = ఎత్తల బడిన ముఖములు గల, ముగ్ధసిద్ధాన్తనాభిః;
 ముగ్ధ = తెలియని వారగు, సిద్ధాన్తనాభిః = సిద్ధస్త్రీల చేత, చకీత చకీతం =
 భయము కలుగు నట్లుగా, దృష్టోత్సాహః; దృష్ట=చూడఁ బడిన, ఉత్సా
 హః=సంరంధము గలవాడవై సరస నిచుళాత్; సరస = పచ్చిని యగు,
 నిచుళాత్=ప్రబృలి చెట్లుగల, అస్తాత్ స్థానాత్ = ఇచ్చోటు నుండి,
 ది జ్నాగానాం = దిగ్గజముల యొక్క, స్థూలహస్తావలేపాన్: స్థూల =
 లావైన, హస్త = తొండముల యొక్క, అవలేపాన్ = వినయటలను, పరి
 హరక్ = త్రోసివేయుచున్నవాడ వై. ఉదజ్జుభిః = ఉత్తరపు తట్టు
 ముల్లిన వాడవై, ఖం = ఆకాశమును గూర్చి, ఉన్మిత = ఎగురును.

తా. మేఘుడా! నీవు లేచి పోవు నపుడు ముగుదలగు
 సిద్ధుల వనితలు గాలిలోఁ గొండ కొట్టుకొని వచ్చుచున్న దేమో
 యని భయపడి చూచెదను, అప్పుడు వారి బెదరుచూపులు నీకు
 వేడుక గలిగించును. చల్లని ప్రబృలి చెట్లుగల యిక్కడి నుండి
 లేచి ఉత్తరముఖముగా బ్రయాణమై దిగ్గజములు తొండములు
 పొచె నేని వానిని ద్రోయుచు పోవలసినది.

తైష్ఠ్యకమున కింకొక యర్థము.

టీ. సరస నిచుళాత్; సరస = రసికుడైన నిచుళాత్ = నిచుళుడను (కాళిదాసునికి సహాధ్యాయు యై కాళిదాసు రచించిన ప్రబంధములయం నితరు లారోపించిన దోషములను బరిహరించు నట్టి) కవీశ్వరుడు గల అస్తాత్ స్థానాత్ = శుశ్లముయండి, ఉదజ్ఞుభిః = (ప్రబంధమునందు దోషములు లేవు గనుక శ్లైర్ముగా) ఎత్తబడిన మోము గలవాడవై, పథి=మార్గమునందు, దిజ్ఞాగానాం = దిజ్ఞాగుండను (కాళిదాసు విరోధియగు, పండితుని యొక్క, స్థూల హస్తా పలేపాత్; స్థూల = బావైన, హస్త=హస్తములఁ ద్రిప్పఁచుఁ దెల్పు నట్టి, అపలేపాత్ = దూషణములను (తిట్టు), పరిహరేత్ = నివారిండుచున్నవాడవై, అద్రేః = కొండవలె గొప్పవాడగు దిజ్ఞాగాచార్యుని యొక్క, శృజం = ప్రాధాన్యమును (శ్రేష్ఠత్వమును), హరతీతి = బోగొట్టు చున్నాడనే కారణమును బట్టి, ముగ్ధ సిద్ధాంగనాభిః; ముగ్ధ=సుందరులైన, సిద్ధ=సారస్వతము నందు సిద్ధిగల (నకలవిద్యా పరిపూర్ణులైన) కవులచేతను, అంగనాభిః = స్త్రీలచేతను, దృష్టోత్సాహః; దృష్ట = చూడఁ బడిన, ఉత్సాహః = ఉత్సాహము గల వాడవై, భం=ఆకసముఁ గూర్చి, ఉత్పత=ఎగురుము.

తా. అనఁగా నీ శ్లోకమునందుఁ గాళిదాసుడు తనలోఁ దా ననుకొనినట్లు గాని తన ప్రబంధమునుఁ గూర్చిగాని చెప్పినట్లర్థాంతరము స్ఫురించు చున్నది.

ఎట్లనఁగా నిచుళుడను కవియుండఁగా మనగ్రంథములయందు దోషము లారోపించువాగు లేరు గనుక శ్లైర్ముగా తరలవచ్చును. ముగ్ధమున దిజ్ఞాగాచార్యుడు చెప్పదోషముల నిరాకరించుచు నతని ప్రాధాన్యమును బోగొట్టు చున్నందువలన విద్వాంసులును స్త్రీలును నీ యుత్సాహముఁ జూచు నట్లుగాఁ బ్రసిద్ధిని బొంది యుండు మని తాత్పర్యము.

అచ్రేరితి. పవనః వాయుః, అద్రేః చిత్రకూటస్య, శృంగం హరితి
 కింసిన్ధో * కింసిన్ధుజ్ఞో వితర్కార్థే చాదిషు పరితః, ఇతి శబ్దకూటా,
 ఉన్నభిః ఉన్నతముభిః * స్నాన్తా చోపసర్జనా దసంయోగోపధాత్
 ఇతి జీమ్ ముగ్ధాభిః మూఢాభిః, 'ముగ్ధః సుందరమూఢయో' ఇశ్యగురి.
 సిద్ధానాం దేవయోనినిశేషాణాం అజ్ఞనాభిః, చకితచకితం చకితప్రకారం
 యథాతథా * 'ప్రకారే గుణవచనస్య' ఇతి ద్విర్భావః, దృష్టోద్యోగః సత్,
 సరసాః ఆర్ద్రాః, నిచుళాః స్థలవేతసాః, యస్మిన్ స్తస్మాత్, 'వాసీరే కవిభేదే
 స్యాన్నిచులః స్థలవేతసే' ఇతి శబ్దార్థవే. అస్మాత్సానాత్ ఆశ్రమాత్,
 పథి నభోమాగ్నే, దిక్షాగానాం దిగ్దజానాం, ఘోరా యే హస్తాః కరాః,
 తేహం, ఆనలేపాక్=ఆక్షేపాక్, పరిహరక్, 'హస్తా నక్షత్రభేదే స్యా
 త్కరేభకరయో రపి' ఇతి విశ్వః. ఉపజ్ఞుభః సత్ అలకాయా ఉదీచ్య
 త్వాదిత్యాశయః ఖమ్ ఆకాశం, ఉత్పత ఉద్గచ్ఛ; అత్రేద మస్యర్థాప్త
 రం ధ్వనయతి.—రసితో నిచుళో నామ మహాకవిః కాళిదాసస్య సహ
 ధ్యాయః పరాపాదితానాం కాళిదాసప్రబంధదూషణానాం పరిహర్తాః సిన్ధో
 స్థానే కస్తాత్థానా దుదజ్ఞుభో నిర్దోషత్వా దున్నతముభః సత్ పథి సార
 స్వకమాగ్నే దిక్షాగానామ్ * పూజాయాం బహువచనం, దిక్షాగాచా
 ర్యస్య కాళిదాసప్రతిపక్షస్య. హస్తావలేపాక్ హస్తవిన్యాసపూర్వకాః
 దూషణాని, పరిహరక్, 'అవలేపస్తుగర్వే స్యాత్తేవనే దూషణేఽపి చ'
 ఇతి విశ్వః. అద్రేః అద్రికల్పస్య దిక్షాగాచార్యస్య, 'శృంగం ప్రాధా
 న్యసానోవ్యప్' ఇత్యుచరి. హరతీతి హేతునా, సిద్ధేః, సారస్వతసిద్ధేః, మహా
 కవిః, అజ్ఞనాభిః స్త్రీభిశ్చ, దృష్టోత్సాహః సత్, ఖమ్ ఉత్పత ఉచ్చై
 ర్భవ, ఇతి స్వప్రబంధ మాత్మానం వా ప్రతి కపేర్ముక్తి రితి. 'సంసర్గతో దోష
 గుణాభవస్త్రేయోత స్పృహ యేన జలాశ్రయోఽపి, స్థిత్యాఽనుకూలం నిచుల
 శ్చర్మస్తూత్తానమారక్షతి సింధువేగాత్.' ఇత్యేతచ్ఛోభానిర్దానాత్తస్యకవే ర్ని
 చులసంజ్ఞే త్యాహుః.

రత్న చాపయావ్యతికర ఇవ ప్రేక్ష్య మేతత్పురస్తా
దర్శి కాగ్రాత్ప్రభవతి ధనుగఖిణ్డమాఖిణ్డాలస్య,
యేన శ్యామం వపురతితరాం కాన్తిమాపత్స్య తే తే
బహ్వై ణేవ స్ఫురితరుచినా గోపవేషస్య విప్లవః.

15

టీ. రత్న చాపయా వ్యతికర ఇవ; రత్న = పద్మరాగాది మణుల యొక్క, చాపయా = కాంతుల యొక్క, వ్యతికర ఇవ = కూడిక వలెను, ప్రేక్ష్యం = చూడఁ దగిన ఆఖండలస్య = ఇంద్రుని యొక్క, ఏతత్ ధనుగ ఖండం = ఈధనుస్సు యొక్క తునుక, పురస్తాత్ = ఎదుట, వల్లీ కాగ్రాత్ = పుట్ట కొన నుండి; ప్రభవతి = పుట్టుచున్నది, యేన = ఏ ధనుగ ఖండము చేత, తే = నీయొక్క, శ్యామం = నల్లనైన, వపుః = శరీరము. స్ఫురితరుచినా ; స్ఫురిత = ప్రకాశించుచున్న, రుచినా = కాంతిగల, బహ్వై = సింధముచే గోపవేషస్య = గొల్లవారి వేషమును ధరించిన ఆనఁగా (నంద గృహమునం దుండు నట్టి), విప్లవః = కృష్ణమూర్తి యొక్క, శ్యామం = నల్లని, వపురివ = దేహము వలె, అతితరాం = మిక్కిలి, కాంతిం = కాంతిని, ఆపత్స్య తే = పొంద గలదు.

తా. పద్మరాగాది రత్నములయొక్క సానావిధములయిన కాంతులు గలిసి యున్నటుల నెదుట నుండునట్టి యాపుట్టవివ రము నుండి యింద్ర ధనుస్సు పుట్టుచున్నది. దానిచే నీదేహము సింధముచే బ్రకాశించునట్టి శ్రీకృష్ణమూర్తియొక్క శరీరము వలె బ్రకాశింపఁ గలదు.

రత్నేతి—రత్నచాపయానాం పద్మరాగాది మణి ప్రభాణాం, వ్యతి కరః మిశ్రణమివ, ప్రేక్ష్యం దర్శనీయమ్. ఆఖిణ్డాలస్య ఇంద్రస్య ఏతద్ధనుగ ఖిణ్డం, ఏతదితి హస్తేన నిర్దేశో వివక్షితః, పురస్తాత్ అగ్రే, వల్లీ కాగ్రాత్, వామలూరువివరాత్ ‘వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్లీకం పునఃపుంసకమ్’ ఇత్యమరః. ప్రభవతి ఆవిర్భవతి, యేన ధనుగఖిణ్డేన, తే తవ, శ్యామం పిపి

స్ఫులితరుచినా ఉజ్జ్వలకాంతినా. బర్హేణ సింధేన, 'సింధుబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. గోపవేషస్య విష్ణుః గోపాలస్య కృష్ణస్య, శ్యామం వపు రివ, అతిశరాం, కాంతిం శోభాం, ఆపత్స్యితే ప్రాస్యతి.

త్వయ్యా యత్తం కృషిఫలమితి భూవికారానభిజ్ఞైః

ప్రీతిస్త్విగ్రహనపదవధూలోచనైః సీయమానః,

సద్యః సీరోక్తమణసురభి క్షేత్రమారుహ్య మాం

కించిత్పశ్యాద్వృజ లఘుగతి ర్భూయ ఏవోత్తరేణ. 16

టీ. కృషి ఫలం; కృషి = సేద్యము యొక్క, ఫలం = పైరు వలనఁ గలిగిన ధాన్యాదులు, త్వయి = నీయందు, ఆయత్త మితి=అధీనమయిన దనే కాగణమునఁ బట్టి, ప్రీతి స్త్విగ్రహే, ప్రీతి = ప్రేమచేత స్త్విగ్రహే = చల్లనివైన, భూ) వికారా నభిజ్ఞైః, భూ) = కనుబొమల యొక్క, వికార = విలాసము లను, అనభిజ్ఞైః = తెలియని, జనపద వధూ లోచనైః, జనపద = పల్లెల యందలి, వధూ=స్త్రీల యొక్క. లోచనైః = నేత్రములచేత, సీయమానః= మిక్కిలి యానచే జూడఁ బడుచున్న యొకడవై. మాం = మాలమనెడు (ఆనఁగాఁ గొండభూమి), క్షేత్రం=బొలమును, సద్యః = అప్పుడే, సీరోక్త మణ సురభి; సీర = నాఁగల్గచేత నైన, ఉష్మషణ=దున్నుటచేత, సురభి = పరిమళము గలది యగునట్లు, ఆరుహ్య=అధిష్ఠించి (వర్షించి), కించిత్ = కొంచెము, పశ్యాత్ = వెనుకకు, వ్రజ=బొమ్మ, లఘుగతిః = శీఘ్రమనమము గలవాడ వై, భూయః=తిరిగి, ఉత్తరేణైవ = ఉత్తర మార్గముచేతనే, వ్రజ = వెళ్లము.

తా. పైరులు పండుట నీవలననే యగును గనుక పల్లెల యందుండు స్త్రీలు నిన్నుఁ బ్రీతితోఁ జూచెదరు. భూవిలాసము లెఱుంగని వారి భూపులును గనుఁగొనుటకు నీ కనుపుపడును. దున్నుయించిన కొండభూముల నీవు వర్షించిన సువాసనగలు

గును. అంతః గొంతః బశ్చిమంబుగాః బోయి తిరిగి యథా పూర్వముగా నుత్తర మార్గముననే శీఘ్రముగా వెడలుము. (ఇక్కడ బహుభార్యలు గలవాఁడు ఏభార్యయం దైనను గూఢముగా విహరించి తన దాక్షిణ్యము చెడకుండ నందు గొందుల నుండి పోయి తిరిగి యందరిలో యథాపూర్వముగఁ బ్రవర్తించు ననుభావము ధ్వనించు చున్నది.)

త్వయాశి—కృషే హలకర్తణః, ఫలం సస్యం. త్వయి * అధికరణ వివక్షానూం సప్తమీ, ఆయత్తమ్ అధీనం, ‘అధీనో నిఘ్న ఆయత్తః’ ఇత్యమరః, ఇతి హేతోః, ప్రీత్య స్థిగ్గః, అకృతిమప్రేమాద్వైరిత్యర్థః. భూవికారాణాం భూవిలాసానాం, అనభిజ్ఞైః, పామరత్వాదితీ కేషః, జనపదపదూనాం పల్లీ యోషితాం, లోచనైః పీయమానః సాదరం వీక్ష్యమాణః సః, మాలం మాలాఖ్యం క్షేత్రం శైలస్థాయమున్నతస్థలం, ‘మాలమున్నత భూతలం’ ఇత్యుత్పలమాలాయాం సద్యః తత్కాలమేవ, సీరైః హల్లైః, ఉత్ప. మణేన, కర్షణేన, సురభిర్హ్వాణతర్పణం యథా కథా, ఆరుహ్య, తత్రాభివృష్యేత్యర్థః. ‘సురభిర్హ్వాణతర్పణ’ ఇత్యమరః. కించిత్పశ్యాత్, ప్రజ గచ్ఛ, లఘుగతిః తత్ర నిర్వృప్తత్వా త్ప్రగనునః సః, ‘లఘుక్షీప్రమరం ద్రుతం’ ఇత్యమరః. భూయః పునరపి. ఉత్తరేణైవ ఉత్తరమార్గేణైవ, ప్రజ* ‘తృతీయా విధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానం’ ఇతి తృతీయా. యథా. కశ్చిద్దహు. వల్లభః పతిః కుత్రచిత్తేత్రే గూఢం విహృత్య ‘క్షేత్రం శరీరే కేదాచే సిద్ధస్థాన కళత్రచూః’ ఇతి విత్వః. దాక్షిణ్యభక్తధయా స్వీచమార్గేణ నిర్గత్య పునః సర్వాధ్యక్ష ఇవ సంచరితి తద్వదితి ధ్వనిః.

త్వామాసార ప్రశమితవనో ప్లవం సాధు మార్గాన్న
వక్ష్యత్యధ్వశ మపరిగతం సానుమానా మ్రకూటః,
న త్సుద్రోపి ప్రథమ సుకృతా పేక్షయా సంశ్రయాయ
ప్రాప్తే మిత్రే భవతి విముఖః కింపునర్యస్తథోచైః. 17
మేఘ—3

టీ. ఆమ్రకూటః = ఆమ్ర కూట మనెడు శిఖరములయందు మామిడి చెట్లు గల, సానుమాక్ = పర్వతము, ఆసార ప్రశమిత వనోప ప్లవం; ఆసార = ధారావర్ష ముచేత, ప్రశమిత = చల్లార్ప బడిన, వనోపప్లవం = (అడవుల యుప ద్రవము) దావాగ్ని గల, అధ్వశ్రమ పరిగతం; అధ్వశ్రమ = మార్గాయాస మును, పరిగతం = పొందిన, త్వాం నిన్ను, సాధు = లెస్సంగా, మూర్ధ్నా = శిరస్సు చేత, వక్ష్యతి = వహింపగలడు, త్షుద్రోఽపి = నీచుడైనను, సంశ్రయాయ = ఆశ్రయించుటకొఱకు, మిత్రే = మిత్రుడు, ప్రాప్తే = వచ్చియుండగా, ప్రథమ సుకృతాపేక్షయాః ప్రథమ = ముందుచేసిన, సుకృతాపేక్షయా = ఉపకారము నాలోచించుటచేత, విముఖః = మారుమొగముఁ జెట్టినవాడుగా, న భవతి = కాఁడు, యః = ఎవ్వడు, తథా = ఆప్రకారము, ఉచ్చైః = గొప్పవాడో, సః = వాడు, (ఆమ్రకూటము) కింపునః = విముఖుఁడుగాఁడని యేమి చెప్పవచ్చును?

తా. నీవు చిత్రకూటపర్వతమునకు ధారావర్ష ముచేత దావాగ్నిని జల్లార్చి, యుపకారము చేసినవాడవు గాన మార్గా యాసముతో నీవు బోయి నప్పుడు, అతఁడు నిన్ను లెస్సంగా బూజింపగలఁడు. లోకములో నల్పుఁడును తనకుపకారము చేసినమిత్రుఁడు వచ్చినప్పుడు పూజింప కుండఁడు. ఇక నంతటి వాఁడు పూజింప కుండునా.

త్వామితి, ఆమ్రః చూతాః, కూటేషు శిఖరేషు, యస్య సః ఆమ్రకూటో నామ, సానుమాక్ పర్వతః 'ఆమ్ర శ్పాతో రసాలోఽసౌ ఇతి 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరం శృంగం' ఇతి చామరః. ఆసారః ధారావృష్టిః, 'ధారాసంపాతఆరంభః. ఇత్యమరః. తేన, ప్రశమితో వనోపప్లవో (దావాగ్ని) ర్యేన తం, కృతోపకార మిత్యర్థః, అధ్వశ్రమేణ, పరిగతం వ్యాప్తం. త్వాం, సాధు సమ్యక్, మూర్ధ్నా వక్ష్యతి వోధా* వహేర్భృత్ ; త్షుద్రః కృపణోఽపి, 'త్షుద్రో దరిద్రే కృపణే నృశంసే'తిఇతి యాదవః, సంశ్రయాయ సంశ్రయణాయ, మిత్రే సుహృది 'అథ మిత్రం సఖా సుహృత్' ఇత్యమరః.

ప్రాప్తే ఆగతే, సతి, ప్రథమసుకృతాపేక్షయా పూర్వోపకారపర్యాణాచ
సయా, విముఖో న భవతి, యః తథా తేన ప్రకారేణ, ఉచ్చైః ఉన్నతః న
అమృతాటః. కింఛనః విముఖో న భవతీతి కిమువక్తవ్యమిత్యర్థః. ఏతేన ప్రథ
మావసరే సౌఖ్యలాభాత్తే కార్యసిద్ధిరస్తీతి సూచితం; తదుక్తం నిమిత్తనిదానే.
ప్రథమావసరే యస్య సౌఖ్యం తస్మాభిలేఽధ్యని, శివం భవతి యాత్రాయా
మన్యథా శ్వశుభం ధువమ్ ఇతి.

ఛన్నో పాస్త్యః పరిణతఫలద్యోతిభిః కాననామై
స్త్వయ్యారూఢే శిఖరమచలః స్నిగ్ధవేణీసవణ్ణై,
నూనం యాస్యత్యమరమిథునప్రేక్షణీ యామవస్థాం
మధ్యే శ్యామః స్తన ఇవ భువః శేషవిస్తారపాణ్డ్యః. 18

టీ. పరిణత ఫల ద్యోతిభిః; పరిణత=పండిన, ఛ=పండ్లచేత. ద్యోతిభిః=
ప్రకాశించునట్టి, కాన నామై = అడవిమామిడి చెట్లచేత, ఛన్నో పాస్త్యః;
ఛన్న=కప్పబడిన, ఉపాస్త్యః=పార్శ్వములుగల, అచలః = (అమృతాట) పర్వ
తము, స్నిగ్ధవేణీ సవణ్ణై; స్నిగ్ధ=చున్ననైన, వేణీ=బడతో, సవణ్ణై=సమానమైన
పర్ణముగల, త్వయి=నీవు, శిఖరం=శృంగమును. ఆరూఢే = ఎక్కినవాడ పగు
చుండగా, మధ్యే=నడుమ, శ్యామః=నల్లనై, శేషవిస్తారపాణ్డ్యః, శేష=ఇకర
మైన విస్తార=విరివిగలచోటు నంతయు, పాణ్డ్యః=తెల్లనైన, భువః = భూమి
యొక్క, స్తనఇవ=స్తనమువలె అమర మిథున ప్రేక్షణీయాం; అమరమిథున=
దేవద్యంధ్యములచే, ప్రేక్షణీయాం=చూడదగిన, అవస్థాం=స్థితిని. యాస్యతి=
పొందగలదు, నూనం=నిశ్చయము.

తా. అమృతాటమునం దడవి మామిళ్లు పండి చుట్టును
గ్రమ్ముకొని యుండి తెల్లంగా గనుపట్టుచున్నవి. దాని
శిఖరమునందు నల్లనివాడవైన నీవు వ్రాలినట్టైన చుట్టును
తెల్లగను కొనయందు నల్లగ నుండునట్టి భూమియొక్క

స్తనమో యనున ట్లుండినదై దేవమిథునములకుఁ జూచుటకు
వేడుకనుఁ గలిగించును.

చన్నేతి. హేమేఘ, పరిణతైః పరివృత్తైః ఫలై - ద్ద్యోతనైః ఇతి
తథోక్తైః, అహాధే వనచూతాః ఫలన్తి పచ్చన్తే చ మేఘవాతేనేత్వాశయః,
కాననాస్త్రైః వనచూతైః చన్నోపాస్త్రైః ఆవృతపార్శ్వైః, అచలః ఆమ్ర
కూటాద్రిః, స్నిగ్ధ వేణీ సవర్ణే మన్మథ కేశబస్థనచ్ఛాయే, క్యాచవర్ణ ఇత్యర్థః,
'వేణీతు కేశబస్థే జలస్రతౌ' ఇతి యాదవః, త్వయి, శిఖరు శృంగం, అహాధే
సతి*యన్యచ భావేన భావలక్షణమ్' ఇతి సప్తమీ. మధ్యే క్యామః, కేశే
మధ్యా దన్యత్ర, విస్తారే పరితః, పాణ్డుః హరిణః 'హరిణః పాణ్డురః పాణ్డుః,
ఇత్యమరః, భువః స్తనగ్రవ, అమరమిథునానాం ఘోరరాణామితి భావః, క్రేక్ష
జీయాం దర్శనీయాం, అవస్థాం నూనం యాన్యతి, మిథునగ్రహణం కామినా
మేవ స్తనత్వే నోత్పేక్ష సంభవ తీతి కృతమ్. యథా పరిక్రాంతైః కశ్చి
త్కామీ కామిన్యాః కుచకలకే విక్రాంతైః సన్వసితీ తద్వదభివాసపి భువో
నాయికాయాః స్తన ఇతి ధ్వనిః.

స్థిత్యా తస్మి న్వనచరవధూభుక్తకుష్టే ముహూర్తం
తోయోత్సర్గద్రుతతరగతిస్తత్పరం వర తీర్ణః,
రేవాం ద్రక్ష్యస్యపలవిషమే విన్యపాదే విశీర్ణం
భక్తిచ్ఛేదైరివ విరచితాం భుతిమగ్నే గజస్య. 19

టీ. వనచర వధూ భుక్త కుష్టే; వనచర = కిరాతులయొక్క, వధూ =
స్త్రీలచే, భుక్త = అనుభవించబడిన, కుష్టే = పొదరిండ్లుగల, తస్మిక్ =
ఆయామ్రకూటమునందు, ముహూర్తం = అల్పకాలము, స్థిత్యా = నిలిచి,
తోయోత్సర్గద్రుతతరగతిః; తోయ = ఉదకమును, ఉత్సర్గ = విడుచుటచేత,
ద్రుతతర = మిక్కిలిశీఘ్రమయిన, గతిః = గమనము గలవాడనై, తత్పరం =
ఆయామ్రకూటము తర్వాతనుండు, వర్ష = మార్గమును, తీర్ణః = అతిక్రమించిన
వాడనై, ఉపలవిషమే; ఉపల = రాళ్లచే, విషమే = ఎచ్చుకగ్గయిన,
వింధ్యపాదే; వింధ్య = వింధ్యపర్వతముయొక్క, పాదే = చేరుపతిప్పుయందు,

విశ్విరాం = అంతటను వ్యాపించిన, రేవాం = నర్తదానది, గజస్య = ఏనుగు యొక్క, అక్షే = దేహమునందు, భక్తి చ్యేతైః; భక్తి = రేఖలయొక్క, ఛేదైః = విభములచేత, విరచితాం = చేయఁ బడిన, భూతి మివ = శృంగారమును వలె, ద్రక్ష్యసి = చూడఁ గలవు.

తా. ఆ యామ్రకూట పర్వతమునందు కిరాతాంగనలు పాదరిండ్లయందు విహరించు చుందురు. వారి విహారములు జూచుట యొక లాభము. అక్కడ వర్షించుటచేఁ దేలికపడి శీఘ్రముగాఁ బోవచ్చును. అట్లు కొంత దూర మేగిన పిదప వింధ్య పాదమునందు నర్తదానది వ్యాపించి యున్నది. కావున నేనుఁగు దేహమునందు చేసిన శృంగారము వలె నుండును. అది చూచుట మఱియొక్క లాభము.

స్థిత్యైతి. — హేమేఘ, వనే చరన్తి తే వనచరాః*తత్పురుషే కృతి బహుళమ్ ఇతి బహుళగ్రహణా దలుష్ణ భవతి, తేషాం వధూభి ర్భుక్తాః, కుష్ణాః లతాగృహాః యత్ర తస్మిన్, నికుష్ణకుష్ణా వాక్ష్మీ దే లతాది విహితో దరే ఇన్ద్రమరః. తత్ర తే నయనవిరోధోఽస్తీత్యర్థః, తస్మిన్ ఆమ్రకూటే, ముహూర్తమ్ ఆల్పకాలం, న తు చిరం. స్వకార్యవిరోధాదితి భావః, ‘ముహూర్త మల్పకాలే స్యాద్ధ టికాద్వికయేఽపి చ’ ఇతి శబ్దార్థః. స్థిత్యా విశ్రమ్య, తోయోత్సర్గేణ ‘త్వామాసార—ఇత్సుక్తవర్తణేన, ద్రుతకరగతిః లాఘవా ద్ధేతో రతిక్రిప్రగమనః సత్, తస్మా దామ్రకూటాత్పుర మనస్తరం తత్పురం, పర్వ మార్గం, తీర్థః ఆత్మికాస్త్యః, ఉపలైః పాషాణైః, విషమే, విన్ధ్యస్యాచ్యే, పాదే ప్రత్యస్తపర్వతే ‘పాదాః ప్రత్యస్తపర్వతాః ఇత్యమరః. విశ్విరాం సమస్తతో విస్ఫుమరాం, ఏతేన కస్యాశ్చిత్కాముక్త్యాః ప్రియ తమచరణపాతోఽపి భ్యస్యతే, రేవాం నర్తదాం ‘రేవా తు నర్తదాసామోద్భవా మేఖలకన్యకా’ ఇత్యమరః. గజస్య, అక్షే శరీరే, భక్తయో రచనాః, రేఖాఇతి యావత్ ‘భక్తి ర్నిషేవణే భాగే రచనాయామ్’ ఇతి శబ్దార్థః. తాసాం, ఛేదైః భగ్గిభిః, విరచితాం, భూతిం, శృంగారమివ భసితమివ వా

‘భూతి ర్వాతజ్జశృణ్వారే జాతౌ భస్మని సంపది’ ఇతి విశ్వః. ద్రక్ష్యసి; అయ మపి మహంతే నయనకాతుకలాభ ఇతి భావః.

తస్యాస్తికైర్వనగజమదైర్వాసితం వాస్తవృష్టి
 జ్జమ్బూకుఞ్జప్రతిహతరయం తోయమాదాయ గచ్ఛేః,
 అస్త్రాసారం ఘన తులయితుం నానిలః శత్ర్యుతి త్వాం
 రిక్తః సర్వో భవతి హి లఘుః పూర్ణతా గౌరవాదుః. 20

టీ. ఘన = మేఘుఁడా! వాస్తవృష్టిః; వాస్తవ = కురియఁ బడిన, వృష్టిః = వానగలవాడనై, (వమనము చేసికొనినవాడని భస్మని) తిక్తః = సుగంధము లైన (వగలైన యని యర్థాంతరము), వనగజః = వనగజ = అడవి ఏనుఁగులయొక్క, మదైః = మదములచేత, వాసితం = పరిమళింపఁ జేయఁ బడిన (భావనచేయఁబడినయని యర్థాంతరము), జమ్బూకుఞ్జ ప్రతిహత రయం; జమ్బూకుఞ్జ = నేరేడు పొదలచేతి, ప్రతిహత = అడ్డగింపఁ బడిన, రయం = వేగముగల (అనఁగా చక్కఁగా భావనచేయఁబడి చులకనైనదని భావము), తస్యాః = ఆ సర్వదానదియొక్క, తోయం = ఉదకమును, ఆదాయ = తీసికొని, గచ్ఛేః = పొమ్ము, అస్త్రాసారం = లోపల బలముగల, త్వాం = నిన్ను, అనిలః = ఆకాశవాయువు (శరీరమందలి వాయువని భస్మని), తులయితుం = కదలించుటకు, న శత్ర్యుతి = సమర్థ మైనది కాదు, రిక్తః = లోపల బలములేనట్టి, సర్వః = సకల జనులు, లఘుః = తేలికగా, భవతి = అగుచున్నాడు, పూర్ణతా = నిండియుండుట, గౌరవాదుః = గౌరవముకొఱకు (ఇకదులకుఁ గదలించుటకు సాధ్యము కాకుండుట కొఱకు).

తా. మేఘుఁడా! నీవు అక్కడ వర్షించి తరువాత సుగంధములై యడవి యేనుఁగుల మదముచే బరిమళింపఁ జేయఁబడిన యా సర్వదానదియొక్క జలమును తీసికొని పొమ్ము. ఆ యుదకమును గ్రహించుటవలన బరువుగానున్న నిన్ను వాయువు చెదరఁ గొట్టఁ జాలదు. రిక్తుడగు వాఁడందఱికిని

జాలకనగా (అలక్ష్మముగా) నగుచు. లోపల సార ముండెనేని గౌరవము గలవాడగును. ఇక్కడ దొలుత వమనముజేసికొని తరువాత శ్లేష్మ హరించుటకు లఘుతిక్త కషాయమయిన యుద కముః ద్రావుట వలన బలము గలిగి వాతము హరించునని ధ్వనించుచున్నది.

తస్యా ఇతి. హేమేఘ, చాస్తపృష్టిః ఉద్గీర్ణవర్షః సక, కృత వమనశ్చ వృజ్యతే, తిక్తైః, సుగంధిభిః, తిక్తరసవద్భిశ్చ తిక్తారసే సుగంధాచ, ఇతి విశ్వః, వనగజమదైః, వాసితం సురభితం, భావితం చ హిమవ ద్విష్ణవ మలయా గజానాం ప్రభవా నగాః ఇతి విద్యస్య గజప్రభవత్వాదితిభావః. జమ్బూకర్ణైః ప్రతిహతరయం ప్రతిబద్ధవేగం, సుఖపేయమిత్యర్థః. అనేన లఘుత్వం కషాయభావనా చవృజ్యతే, తస్మాః రేవాయాః. తోయం, ఆదాయ, గచ్ఛే ప్రజ, హేమన మేఘ, అస్తా సారో బలం, యస్య తం. త్వాం, అనిలః ఆకాశవాయుః, శరీరస్థశ్చ గమ్యతే, తులయితుం, నశత్యతి శక్తో న భవిష్యతి; తథాపి:—రిక్తక అస్తా సారకూన్యః, సర్వోఽపి, లఘుర్భవతి ప్రకష్యాన్య భవతీత్యర్థః, పూర్వతా సారవత్తా, గౌరవాయ, అప్రకష్యాత్వాయ భవతీ త్యర్థః. ఆయ మత్ర ధ్వనిః—అదౌ వమనశోధితస్యపుంసః పశ్చాచ్ఛేష్టశోషణాయ లఘుతిక్తకషాయామ్ముపానా ల్లిబ్ధిబలస్య వాతవ్రకోపా న స్మాదితి, యథానా వాగ్బటః—‘కషాయాశ్చ హిమాస్తస్య విశుద్ధేః శ్లేష్మణో హితాః, కిము రిక్తకషాయావా యే నిసర్గా త్కఘాపవః. కృతశుద్ధేః క్రమాత్ప్రీత పేయాదేః ప్యుభోజినః, వాతాదిభిర్న బాధా స్యా ద్వి) యైరివ యోగినః’ ఇతి.

నీపం దృష్ట్యా హరితకపిశం కేసరైరర్ధరూడై
రావిర్భూత ప్రథమముకుళాః కన్ధలిశ్చానుకచ్ఛం,
జగ్ధ్వారణ్యోష్యధికసురభిం గన్ధమామ్రాయ చోర్వాన్యః.
సారజ్ఞాస్తే జలలవముచః సూచయిష్యన్తి మార్గమ్. 21.

టీ. సారణ్ణాః = జింకలు (ఏనుగులు, తున్నెదలు); అర్ధరూఢైః = సగము మొలచిన, కేసరైః = కింజల్కములచే, హాత కపిశం = ఆకుపచ్చ వర్ణమును నలుపుపచ్చవర్ణమును గల, నీపం = నేలకడిమి పువ్వును, దృష్ట్యా = చూచియు, తథా=అట్లు, "నుకచ్చం = పచ్చిక పట్టులయందు, అవిర్భూత ప్రథమముకలగా. అవిర్భూత=మొలచిన, ప్రథమముకలగా=తొలి మొగ్గులు గల, కన్దళీః=నేలయరంటిచెట్టును, జగ్ధ్వా=దెనియును, అరణ్యేషు = అడవుల యందు. అధిక సురభిం=మిక్కిలి సువాసనగల, ఉర్వాశిః=భూమియొక్క, గన్ధం = వాసనను, ఆహ్రామి చ = మూర్కొనియు, జల లవ ముచః = ఉడక బిందువుల గురియుచున్న, తే = నీయొక్క, మార్గ = త్రోవను, సూచయిష్యంతి = సూచించఁ జేయఁ గలవు.

తా. నీ వక్కడ వర్షించు తొలుకరి వానచేత నేలకడిమి చెట్లు పూచును. నేలయనంట్లు మొలచును. ఆభూములు చినుకు లచే దడిసి పరిమళించును గనుక నీవు దాటి పోయిన తరువాతను గూడ నక్కడ జింకలు కడిమి పూలను కోరుచుండుట చేతను నేలయరంట్లను దినుచుండుటచేతను నాభూముల నాఘ్రాణించుటచేతను నక్కడివారికి నీవు వర్షించి పోయిన మార్గ మెటుక పడఁ గలదు.

నీపమి. సారణ్ణాః మత్తజ్జాః. కురణ్ణా నా 'సారణ్ణాశ్చకే భృజ్జే కురణ్ణే చ మత్తజ్జే' ఇతి విశ్వః. అర్ధరూఢైః ఏకదేగ్ధతైః, కేసరైః కిష్కలైః, హరితం పాలాశవర్ణం, కపిశం శ్యావవర్ణం, శ్యామారుణమితియావత్ 'పాలాశో హరితో హరిత్' ఇతి 'శ్యామః స్వాతక్రసి' ధూమ్రధూమరా కృష్ణలూహితే' ఇతి చామరః. హరితం చ తత్కృత్సంశంశ* 'వర్ణోవర్ణేన' ఇతి సమాసః. నీపం స్థలకదంబునుమం 'అథ స్థలకదంబుకే నీపః స్యాత్పులకే' ఇతి శబ్దార్థః. దృష్ట్యా సంప్రేక్ష్య, విదిత్వేతి యావత్, తథా, కచ్చే వ్యసూపే వ్యనుకచ్చం * 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా విభక్త్యర్థేవ్యయాభావః. 'జలప్రాయ మనూపం స్యాత్పుంసి కచ్చస్తథావిభక్తి'

ఇత్యమరః. ఆవిర్భూతప్రథమాః ప్రథమోత్పన్నా ముఖళా యాసాం తాః, కద్దళీః భూమికదళీః. ‘ప్రోణపర్ణీ స్నిగ్ధకన్దా కద్దళీ భూకదళ్యక’ ఇతి శబ్దార్థవే, జగ్ధ్వా భక్షయిత్వా * ‘అదో జగ్ధీ’ ఇతి జగ్ధ్యాదేశః. ఆరణ్యేషు, ఆధిక సురభిమ్ అతి పూజితర్పణం, ‘దగ్ధారణ్యేషు’ ఇతిపాఠే ‘దగ్ధమ్’ క్షత్యధికవిశేషణ వర్ధవత్సన్యో, కద్దళీశ్చ దృష్టైవేక్ష్యన్వయో ద్రష్టవ్యః. నీపందప్యైతిపాఠే దక్షైశ్చిత్వైత్యర్థః, ఉర్వ్యాః భూమేః, గన్ధ మాస్మయ జలవముచః మేఘస్య, తే నవ, నూరం, సూచయిష్యన్తి అనమాపయిష్యన్తి, యత్ర యత్ర వృష్టి కార్య నీవకుసుమాదికం దృశ్యతే తత్రతత్ర త్వయా వృష్ట మి త్యనుమాయత ఇతి భావః.

అమౌఘబిష్టుగ్రహణచతురాంశ్చుతకాః వేక్షమాణాః

శ్రేణీభూతాః పరిగణనయా నిర్దిశన్తో బలాకాః,

త్వామాసాద్య స్తనితసమయే మానయిష్యన్తి సిద్ధాః

సోత్కృతాని ప్రియసహచరీ సంభ్రమాల్లిజితాని. 22

టీ. అమౌఘ బిష్టు గ్రహణ చతురాః; అమౌఘబిష్టు = ఉడకబిందువులను, గ్రహణ = పట్టుకొనుటయందు, చతురాః = సమర్థము లైన, చాతకాః = చాతకపక్షులను, వేక్షమాణాః = చూచుచున్నవారై, శ్రేణీ భూతాః = పంక్తులు తీరిన, బలాకాః = కొక్కిరపక్షులను, పరిగణనయా = లెక్కపెట్టుట చేతను. నిర్దిశన్తః = చేతులచే జూపుచున్నవారైన, సిద్ధాః = సిద్ధపురుషులు, స్తనిత సమయే = నీవు ఉడిమినప్పుడు, సోత్కృతాని = పేడుకతోఁ గూడికొనిన, ప్రియసహచరీ సమ్భ్రమాల్లిజితాని; ప్రియసహచరీ = ప్రియురాండ్రయొక్క, సమ్భ్రమ = విలాసముచేత నైన, అల్లిజితాని = ఆలింగనములను, ఆసాద్య = పొంది, త్వాం = నిన్ను, మానయిష్యన్తి = పూజింపగలరు.

తా. (ఈశ్లోకము ప్రక్షిప్తమని వ్యాఖ్యానమునఁ జెప్పఁబడి యున్నది) నీవు పరించునప్పుడు చాతకపక్షులు చినుకులు క్రిందఁ బడక మున్నే శోక్కితోఁ ద్రావును. కొక్కిరపక్షులు

చాలులు దీరి యాకసమున సుగరించు నప్పుడు సిద్ధులను దేవ
యోని విశేషులు ఆ చాతకములను బలాకములనుఁ జూచు
చున్నవారై నీవు ఉటిమినప్పుడు భయముచేఁ దమంత వచ్చి
కొఁగిలించుకొనిన తమప్రియురాండ్ర కొఁగిలింతలను బొంది
నిన్ను మిక్కిలి పూజింపఁ గలరు. ఇందు స్త్రీలు వచ్చి పురుషు
లను పురుషస్థాన లేకయే కొఁగిలించుట పురుషుల కానందాతి
శయము కావున నిన్ను విశేషించి పూజింతు రని భావము.

ప్రక్షిప్త మపి వ్యాఖ్యాయతే.—

అచ్చ ఇతి. అమౌబిహ్మానాం వర్షోదబిహ్మానాం, గ్రహణే 'సర్వం
సహపతిత మమ్ము న చాతకానామ్' ఇతి శాస్త్రాద్భూష్యుప్రోదకస్య తేషాం
రోగహేతుత్వా దంతరాల వివ స్వీకారే, చతురాం శ్చాతకాక, వీక్ష
మాణాకాతుకాత్పుశ్యంతః, శ్రేణీభూతాః బంధపక్ష్యైః* అభూతతద్భావేచ్యుః
బలాకాః బకపక్ష్యైః, పరిగణనయా ఏకాద్యై తిస్త ఇతి సంఖ్యానేన, నిర్దిశంతః
హస్తేన దర్శయంతః. సిద్ధాః స్తనితసమయే త్వదర్జితకాలే సోక్తకర్తాని ఉక్త
కర్తాపూర్వకాణి, ప్రియసహచరీణాం, సంభ్రమేణాలిక్లితా న్యాసాద్య, స్వయం
గ్రహణాక్షేపనుభవనుభూయేత్యర్థః, త్వాం మానయిష్యన్తి, త్వన్నిమిత్తత్వా
త్సుఖలాభస్యేతి భావః.

ఉత్పశ్యామి ద్రుతమపి సఖే మత్ప్రియార్థం యియాసోః
కాలక్షేపం కకుభసురభౌ పర్వతే పర్వతే తే,
శుక్లాపాదైః సజలనయనైః స్వాగతీకృత్య కేకాః

ప్రత్యుద్యాతః కథమపి భవాన్దస్తుమాశు వ్యవస్యేత్ . . 23

టీ. సఖే = స్నేహితుడా! మత్ప్రియార్థం = నాప్రీతికొఱకు,
ద్రుతం = శీఘ్రముగా, యియాసోః = పోవఁ గోరిన వాడవైనను, తే = నీకు,
కకుభ సురభౌ; కకుభ = కొడిశ పూలచేత, సురభౌ = పరిమళించుచున్న,
పర్వతేపర్వతే = ప్రతి పర్వతమునందు, కాలక్షేపం = కాలము గడచి పోవు

టను, ఉత్పశ్యామి=ఉహించుచున్నాను, సజల నయనైః; సజల = ఆనంద బాష్పములతోఁ గూడిన, నయనైః = నేత్రములు గల, శుక్లాపాదైః = (తెల్లనికనుగొనలుగల) నెమళ్లచేతను, కేశాః = (వాని) ధ్వనులను, స్వాగతీ కృత్య-స్వాగత వచనముగా చేసి, ప్రత్యుద్యాతః ఎదుర్కొనఁ బడినవాడవై, భవాన్ = నీవు, కథమపి=ఎట్లైనను, ఆశు=శీఘ్రముగా, గతుం = పోవుటకు, వ్యవస్థేత్ = ప్రయత్నింపుము.

తా. మిత్రుడా! నీవు నాకుఁ బ్రీతిజేయ వలయు నని శీఘ్రముగాఁ బోవఁ దలచినవాడవయ్యును మార్గములోఁ బ్రతిపర్వతమునందు కొడిశచెట్లు పూచియుండఁగా నెమళ్లు తమ కేకలచేతఁ గుశల ప్రశ్నచేసి యెదుర్కొని యతిథిపూజఁ జేయుచుండును. అప్పు డాలస్యముచేయక శీఘ్రముగాఁబోవఁ బ్రయత్నింప వలయును.

ఉత్పశ్యామితి. హేసఖే మేఘు, మత్ప్రియార్థం యథాకథా, ద్రుశం ఊహ్యం, ‘లఘు ఊహ్య మరం ద్రుశం’ ఇత్యమరః. యియాసోః యాతు మిచ్ఛోరపి * ‘యాతేః సన్నస్తాదుప్రత్యయః’ తే తవ, కతుభైః కుటజ కుసుమైః, సురభౌ సుగంధి, ‘కతుభః కుటజేఽర్హునే’ ఇతి శబ్దార్థః. పర్వతే ‘పర్వతే ప్రతిపర్వతం *వీష్నాయాం ద్విరుక్తిః, కాలక్షేపం కాలవిలమృనం ఊహో విలమే నిష్టాయాం’ ఇతి విశ్వః ఉత్పశ్యామి ఉత్ప్రేక్షే. విలమ్మ, హేతుం దర్శయ న్నాశుగమనం ప్రార్థయతే శుక్లేతి—సజలాని సానన్ద బాష్పాణి, నయనాని యేషాం తైః, శుక్లాపాదైః మయూరైః ‘మయూరో బర్హిణో బర్హీ శుక్లాపాద్యః శిఖావలః’ ఇతి యాదవః. కేశాః స్వవాణీ, ‘కేశా వాణీ మయూరస్య’ ఇత్యమరః. స్వాగతీకృత్య స్వాగతవచనీకృత్య, ప్రత్యుద్యాతః ప్రత్యుద్గతః, మయూరవాణీకృతాతిథ్య ఇత్యర్థః. భవాన్, కథమపి యథాశంభిత్, ఆశు గతుం. వ్యవస్థేత్ ఉద్యుష్జీత ప్రార్థనా లిక్త *‘కేషే ప్రశమః, ఇతి ప్రశమపురుషః, కేషచ్ఛాయం భవచ్ఛబ్దో యచ్ఛదస్త చ్ఛబ్దవ్యతిరేకాత్. ‘స్వాగతీకృత్య కేశా’ ఇత్యక్ర కేశా స్వా

రోష్యమాణస్య స్యాగతవచనస్య ప్రకృతి ప్రత్యుద్గమరోపయోగాత్పరిణా
మాలంకారః - తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—'ఆరోష్యమాణస్య ప్రకృతోప
యోగిత్యే పరిణామః' ఇతి.

పాణ్డుచ్ఛాయోపనవవృతయః కేతకైః సూచిభిన్నైః
రీడిదారమైర్భర్తహబలిభుజామాకులగ్రామచైత్యాః,
త్యయాస్సన్నే పరిణతఫలశ్యామజమ్బూరనాంతాః
సమృత్స్యన్తే కతిపయదినస్థాయిహంసా దశాంతాః.

21

టీ. శ్వయి = నీవు, ఆసన్నే = సమీపించిన వాడ పగుచుండగా,
దశాంతాః = దశార్థములను దేశములు, సూచిభిన్నైః; సూచి = మొగ్గలలోనల
యందు, భిన్నైః = వికసించిన, కేతకైః మొగలి పూవులచేత, పాణ్డు
చ్ఛాయోపవన వృతయః; పాణ్డుచ్ఛాయా = తెల్లని కాంతిగల, ఉపవన =
ఉద్యాన వనములయొక్క, వృతయః = చుట్టువెలుగులలోని, గృహ బలి
భుజాం = కాకులుమున్నగు గ్రామ్య వక్షులయొక్క, రీడిదారమైః = గూడ్డు
కట్టుట చేత, ఆకుల గ్రామ చైత్యాః, ఆకుల = తొట్టెలము నట్టి, గ్రామ
చైత్యాః = రచ్చ చెట్లు గలవియును, పరిణతఫలశ్యామ జమ్బూరనాంతాః;
పరిణత = పండిన, ఫల = పండ్లచేత, శ్యామ = నల్లనైన, జమ్బూ = నేరేడు చెట్ల
యొక్క, వన = తోటలచేత, అంతాః = అదము లైనవి గను, కతిపయ
దిన స్థాయి హంసాః; కతిపయ దిన = కొన్ని దినములు, స్థాయి = ఉండునట్టి,
హంసాః = హంసలు గలవిగను, సమృత్స్యన్తే = కాగలవు.

తా. నీవు దశార్థ దేశములకు సమీపించు నప్పునికి ఆ
దేశములయందు తోటలవెలుగులలో మొగలి పూవులు పూచి
ఆ వెలుగులు తెల్లగా నుండును. గ్రామముల యందలి గచ్చ
మ్రాకులయందుఁ బక్షులు గూడ్డు కట్టుకొనును. ఆచెట్లు
కదలుచుండును, నేరేడుచెట్లు ఫలవంతములై నల్లగనుండును.
హంసలు కొన్ని దినములే యక్కడ నుండునవి యగును.

పాణ్డీస్తిరి.—హేమేషు, త్వయి, అసన్నే సంచికృప్తే, సతి, దశార్ణా నామ జనపదాః, సూచిభిన్నైః, సూచిషు ముకుళాగ్రేషు భిన్నైః వికసితైః ‘కేతకీముకుళాగ్రేషు సూచిః స్వాత్’ ఇతి శబ్దార్థః. ‘కేతకైః కేతకీకుసుమైః, పాణ్డుచ్ఛాయాః హరిణవర్ణాః, ఉపవనానాం. పృతయః కర్ణికశాఖావరణాః యేషు తే తథోక్తాః ‘ప్రాకారో వరణః సాలః ప్రాచీనం ప్రావత్యో వృత్తిః’, ఇత్యమరః, తథా, గృహబలిభుజాం కాకాదిగ్రామపక్షిణాం, నీడారమైః కులాయనిర్దాణైః ‘కులాయో నీడ మస్త్రీయామ్’ ఇత్యమరః. చిత్రాయా ఇమాని చైత్రాని రథ్యావృక్షాః, ‘చైత్ర మాయతనే బుద్ధదిమ్మ చోద్దేశపాదపే’ ఇతి రుద్రః. ఆకులని సంకీర్ణాని, గ్రామేషు చైత్రాని యేషు తే తథోక్తాః, తథా పరిణతైః పక్షైః, ఫలైః శ్యామాని యాని జమ్బూవనాని, తైః, అన్తాః రమ్యాః, ‘మృతా వవసితే రమ్యే సమాప్తావంత ఇమ్యతే’ ఇతి శబ్దార్థః. తథా కతివయేష్వేవ దినేషు స్థాయినో హంసా యేషు తే తథోక్తా ఏవం విధాః, సంవత్సరేణే ధివన్యన్తి. ‘పాటాయువతి స్తోక కఃపయ—’ ఇత్యా దినా కతివయ శబ్దస్యోత్తరపదత్వేనాపి దినశబ్దస్యోత్తరత్వ మన్య కాస్తస్య ప్రాయిత్యాత్.

తేమాం దిక్షు ప్రథితవిదిశాలక్షణాం రాజధానీం

గత్వా సద్యః ఫలమవికలం కాముకత్వస్య లభ్యా,

తీరోపాంతస్సనితసుభగం పాస్యసి స్వాదు యత్త

త్సభ్రూభజ్గం ముఖమివ పయో వేత్రవత్యా శ్చలోర్ధి. 25

టీ దిక్షు = దిక్కులయందు, ప్రథిత విదిశా లక్షణాం; ప్రథిత = ప్రసిద్ధ మైన, విదిశా లక్షణాం = విదిశ యనెడు పేరుగల, తేమాం=అదశార్ణదేశముల యొక్క, రాజధానీం = ముఖ్యపట్టణమును, గత్వా = పొంది, సద్యః = అప్పుడే, కాముకత్వస్య = విలాసిగా నుండుట యొక్క, అవికలం = సమగ్రమైన, ఫలం = ప్రయోజనమును, లభ్యా = పొందఁబడఁగలదు, యత్ = వికారణమువలన, స్వాదు=మధురమై, చలోర్ధి; చల=కదలుచున్న, ఊర్ధి =

తరంగములు గల, వేత్రవత్సాః = వేత్రవతీ నదియొక్క, పయః = ఉదకమును, సభూభంగం = బొమముడితోఁ గూడుకొనిన, ముఖమివ = ఆధరమును వలె, తీరోపాస్త స్తనిత సుభగం; తీరోపాస్త = బిడ్డు దాపునందు, స్తనిత = ఉటుము చేత, సుభగం = సుందరముగా, పాస్యసి = పానముచేయఁ గలవో.

తా. ఆ దళార్ణ దేశములకు రాజధాని యగు విదిశాపట్టణము సకల దిక్కులయందును బ్రసిద్ధ మైనది. అక్కడికి నీవు పోయినప్పుడు కామునికే గలుగు ఫల మంతయు నీకుఁ గలుగును. ఎట్టనఁగా ఆ పట్టణ సమీపమునందు వేత్రవతి యను నది గలదు. మధురమై కదలుచుండెడు తరంగములు గల యునకమును బొమముడిపాటుతోఁ గూడికొనిన ప్రియురాలి యధరమునువలె రతికూజితముఁ జేయునటుల తిన్నగా నుటుముచుఁ బానముఁ జేయఁగలవు.

తేజామితి. దక్షు, ప్రథితం ప్రసిద్ధం విదిశేతి, లక్షణం నామధేయం, యస్మాస్తాం 'లక్షణం నామ్ని చిహ్న చ' ఇతి విశ్వః. తేజాం దళార్ణానా, సంబంధీనం, కీయస్తేనస్యమితి ధానీ *కరణాధికరణయోశ్చ* ఇతి ల్యుట్. రాజ్ఞాం ధానీ, రాజధానీ *ప్రద్యోగా చ షష్ఠీ సచస్యతే* ఇతి వక్తవ్యా త్సమాసః, తాం ప్రధాననగరీం, ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యతే* ఇతి శబ్దార్థః. గత్వా ప్రాప్య, సద్యః కాముకత్వస్య విలాసి తాయాః, 'విలాసి కాముకః కామీ స్త్రీపరో రతిలక్షణః, ఇతి శబ్దార్థః. ఆవికలం సమగ్రం, ఫలం ప్రయోజనం, లబ్ధా లప్స్యతే, త్వయేతిశేషః *కర్తవ్యే ల్యుట్, కుతః, యత్ యశ్చాచార్య, తత్, స్వాదు మధురం, చలా ఊర్ధ్వయో యస్యతత్, చలార్చి తరగ్గతం వేత్రవత్సా నామ సద్యః పయః, సభూభంగం భృగుటియక్తం దశనపీడయేతిభావః, ముఖమివ ఆధరమివేశ్వర్యః. తీరోపాస్తే, తటప్రాస్తే, యత్ స్తనితం గర్భితం, లేన సుభగం = యథాశక్తా, స్తనితశ్చేన మణిత మపి ధ్వస్యతే *ఊర్ధ్వయచ్చరితకణా నాసికం హుక్కుతం మణిత మధ్రహూషనత్* ఇతి లక్షణం పాస్యసి *

పిబ తేర్ద్రృట్ *కామినా మధరాస్వాదః సురతా దతిరచ్యతే* ఇతి వాస్తవనియ
మాదితి భాసః.

నీచై రాఖ్యం గిరిమధివనే స్తత్ర విశ్రామ హేతోః
స్తవితస్పర్శాత్పులకితమివ ప్రాథపుష్పైః కదమైః,
యః పణ్యస్త్రీరతిపరిమళో ద్ధారిభిర్నాగరాణా
ముద్దామాని ప్రథయతి శిలావేత్తభిర్యోవనాని. 26

టీ. తత్ర = ఆ విదిశాపట్టణ సమీపమునందు, విశ్రామ హేతోః =
శ్రమదీర్ఘ కొనుటకు, ప్రాథ పుష్పైః = చక్కగా వికసించిన పూవులగల,
కదమైః = కడిమి చెట్లచేతను, త్వ తస్పర్శాత్ = సీపుకూడుట వలన,
పులకితమివ = గగుర్పాటు గలిగి నట్లున్న, నీచై రాఖ్యం గిరిం = నీచై యను
పేరుగల గిరియందు, అధివసేః = నివసించుము, యః = ఏనీచైర్గిరి, పణ్యస్త్రీరతి
పరిమళోద్ధారిభిః; పణ్యస్త్రీ = వేశ్యలయొక్క, రతి = సురకములయందలి, పరి
మళ = పరిమళమును, ఉద్ధారిభిః = వెడలఁ గ్రుక్కుచున్న, శిలా వేత్తభిః =
గుహలచేత, నాగరాణాం = పురజనులయొక్క, ఉద్దామాని = అధికములయిన,
యావనాని = యావనములను, ప్రథయతి = ప్రకటింపఁ జేయుచున్నది.

తా. ఆ విదిశాపట్టణ సమీపమున నీవు విశ్రమించు
టకుఁ దగిన చోటు గలదు. ఏది యనిన, సఖుండవైన నీవు
గూడుటఁ జేసి పూచిన కడిమిచెట్ల చేతనైన ప్రేమాతిశయ
ముచే గగుర్పాటుగలది యగు నీచైర్గిరి గలదు. అందు నివ
సించుము. అక్కడ మిగుల మక్కువగల వేశ్యలతోఁ గూడి
కొనిన నాగర పురుషులయొక్క యావనాతిశయములఁ దెలియఁ
గలవు.

నీచై రితి. హేమేఘ, తత్ర విదిశాసమీపే, విశ్రామో విశ్రమఃఖేదా
జయః*భావాధౌ ఘోరే ప్రత్యయః. స ఏవ హేమేఘ, తస్య విశ్రామ హేతోః
విశ్రామకారణాత్, విశ్రామార్థమిత్యర్థః. *‘వస్తీ హేతుప్రయోగే’ ఇతివస్తీ*

విశ్రామేత్యత్ర*నోదాత్తోపదేశస్య మాస్తస్యానాచమే, ఇతి పాణిసీయే
 వృద్ధిప్రతిషేధేఽపి*వాశ్రమేవా' ఇతిచాస్త్ర్యాకరణే వికల్పేన వృద్ధి
 విధానాద్రూపసిద్ధిః, ప్రాథమ్యమైః ప్రబుద్ధమనుమైః, కదమైః సీపవృత్తైః,
 త్వత్సమగ్నార్కాత్ తవసంక్లాత్, పులకా ఆస్య జాతాః పులకిశః*తారకాదిత్వా
 దితచ్చృత్యయః పులకితమివ సజ్జాతపులకమి. సిద్ధిం, సీచైరి త్యాఖ్యా యస్య
 తం సీచై రాఖ్యం, గిరి మధివసే, గిరా వసే రిత్కర్థః ఉపాన్వధ్యాజ్ఞసః, ఇతి
 కర్తవ్యం, యో సీచైర్గిరిః, పణ్యాః, క్రయ్యాః, స్త్రీయః పణ్యస్త్రీయః వేశ్యాః,
 'నారస్త్రీ గణికా వేశ్యా పణ్యస్త్రీ రూపజీవినీ' ఇతి శబ్దార్థచి. తాసాం రతిషు
 యః పరిమళో గంధవిశేషః, విమర్దోల్లే పరిమళో గంధేజనమనోహరే' ఇత్యమరః,
 తమ్, ఉద్గిరన్తి; ఆవిష్కర్మన్తి ఇతి తథోక్తాని, తైః, శిలావేశ్మభిః కన్దరై
 నాగరాణాం, పౌరాణామ్, ఉద్దామాని ఉత్కటాని, యావనాని ప్రథయతి
 ప్రకటయతి, ఉత్కటయావనాః క్వచిదనురక్తా వారాజ్ఞనా విస్రమ్భరిహార
 కాజ్ఞీణ్యో మాత్రాదిభిర్యూ నిశీధనమయే కంచన వివిక్తం దేశమాశ్రిత్య
 రమస్తే తచ్చాత్ర బహుశమస్తీతి ప్రసిద్ధిః. అత్రోద్గారశబ్దో గౌణార్థత్వాన్న
 జాగుప్సావహః ప్రత్యుత కావ్యస్యాతిశోభాకరవివ, తదుక్తం దణ్డినా, 'నిష్కా
 తో దీర్ఘవారాది గౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయమ్, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్య
 కక్షం విగాహితే' ఇతి.

విశ్రాంతః సన్న్విజ వననదీతీరజాతాని సిన్ధు

న్నుద్యానానాం నవజలకణైర్యూథికాజాలకాని,

గర్జనస్పేదాపనయనరుజాక్లాన్త్యర్ణోల్పలానాం

ఛాయాదానాత్మణపరిచితః పుష్పలావీముఖానామ్. 27

టీ. (తత్ర=ఆసీచైర్గిరియందు) విశ్రాంత స్పృక్ = శ్రమః దీర్ఘకాలిన
 వాడవగుచు, వన నదీతీర జాతాని; వన = అడవులయందలి, నదీ = వర్షయొ
 క్క, తీర = ఒడ్డులయందు, జాతాని = పుట్టిన (మొలచిన), ఉద్యానానాం
 = విహార వనముల సంబంధము లయిన, యూథికా జాలకాని = మొల్ల మొగ్గ

లను, నవ జల కణైః = కొత్తనీటిచుక్కలచేత, సింహుక్ = తడుపుచున్న వాడవై, గణ్డ స్వేదా పసయన రుజా క్లాప్త కర్ణోత్పలానాం; గణ్డ=చెక్కిళ్ల యందలి, స్వేద=చెరుటను, అపసయన=పోగొట్టటచేతవైన, రుజా=బాధచేత, క్లాప్త = చాడిన, కర్ణోత్పలానాం = చెవిగొనల నుంచుకొనిన నల్లగలువలుగల, పుష్పలావీ ముఖానాం; పుష్పలావీ = పువ్వులగోయు స్త్రీలయొక్క, ముఖానాం = ముఖములకు, ఘానూ దానాత్ = నీడనిచ్చుటవలన (కాంతి నిచ్చుటవలన), త్వా పరిచితః=కొంచెముసేపు పరిచయముగలవాడవై, ప్రజ= బాము.

తా. మేఘుడా ! నీవు ఆ నీచైర్గిరియందు శ్రమదీర్చు కొనుచు అక్కడ నుండు విహారములయందు ఏరుల యొడ్డుల యందు మొలచినమొల్ల మొగ్గలనుఁ దడుపుచు పూవులుగోయు చున్న స్త్రీలకు ఎండచేత చెమట పట్టకుండునట్లు నీడను గలుగఁ జేయుము ఆ యుపకారముచేత వారికిని నీకును పరిచయము కలుగును. అట్టి కాముకీ సంబంధము నీకు మిక్కిలి సంతోషకర మగు నని భావము.

విశ్రాంతఇతి. విశ్రాంతః సత్ తత్ర నీచైర్గిరా విసీతాధ్వశ్రమః సత్, వనే, అరణ్యే, యా నద్యస్తాసా తీరేషు జాతాని స్వయంరూఢాని అపృత్తి మాణీత్యర్థః. ‘నదనదీ—’ఇతి పాతే. * ‘పుమాన్ స్త్రీయా’ ఇత్యేకశేషో దుర్వారః, ఉద్యానానాం ఆరామాణాం సుఖస్థిని, యూధికాజాలకాని మాగధీకుసుచుముకుళాని, ‘అథ మాగధీ’ గణికా యూధికా’ ఇత్యమరః. ‘కీరః జాలః కలికా కుడ్డల ముకుళాని తుల్యాని’ ఇతి వాలాయుషః. నవజల కణైః, సింహుక్ ఆర్ద్రీకుర్వక్, అత్ర సింహుతేరాద్రీకరణార్థత్వాద్ద్రవద్ద్రవ్యస్య కరణత్వం, యత్ర తు త్కరణమర్థస్తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్తృత్వం యథా— ‘రేతః సిక్త్యా కుమారీషు’ నుభై ర్నిషింశ్చస్తమివామృతం త్వచి’ ఇత్యేవమాది, ఏవం కిరతిత్యాదీనామపి ‘రజః కిరతి మారుతః’ ‘అవారోక్ పయోపుష్పా హం లాజైః పారయోషితః’ ఇత్యాది స్వర్ణభేదాశ్రయణేన రజోలాజాదీకాం

కర్తృత్వకరణత్వే వేదితవ్యే, తథా, గజ్జయోః కపాలయోః స్వేదస్య, అపసయ
నేన, ప్రమార్జనేన యా, రుజా పీడా * భిదాదిత్వాదజ్ఞో ప్రత్యయః. తయా
క్తాంతాని మ్హానాని; కర్ణోత్పలాని యేషాం తేషాం తథోక్తానాం, పుష్పాణి
లునస్తీతి పుష్పలావ్యః పుష్పావచాయికాః స్త్రీయః * 'కర్తృణ్యుక్' *
'టిడ్ధాణి—' ఇత్యాదినా జీవ, తాసాం ముఖాని తేషాం, ఛాయాయాః
అనాతపస్య దానాత్, కాన్తిదానం చ ధ్వన్యతే, 'ఛాయా సూర్యస్త్రియా
కాన్తిః ప్రతిబిమ్బ మనాతపః' ఇత్యమరః కాముకదర్శనా త్కాముకీనాం
ముఖవికాసో భవతీతిభావః, త్తణపరిచితః త్తణం సుస్పృష్టః సక్, న తు చిరం
కార్యవిలమ్బనాత్, ప్రజగచ్ఛ.

వక్రః పథా యదపి భవతః ప్రస్థితస్యోత్తరాశాం
సౌధోత్సజ్గప్రణయవిముఖో మాస్తభూరుజ్జయిన్యాః,
విద్యుద్దామస్ఫురితచక్రితైర్వృత్త పౌరాజ్ఞనానాం
లోలాపాక్షైర్వది న రమసే లోచనైర్వశ్చితః స్యాః. 28

టీ. ఉత్తరాశాం=ఉత్తరపుదిక్కుగూర్చి, ప్రస్థితస్య = ప్రయాణము
చేయుచున్న, భవతః=నీకు, ఉజ్జయిన్యాః=ఉజ్జయినీపట్టణముయొక్క, పథా
మార్గము, పక్రోయదపి = వంకరైనదైనను, ఉజ్జయిన్యాః = ఉజ్జయినీపట్టణము
యొక్క, సౌధోత్సజ్గప్రణయ విముఖః; సౌధ = మేడలయొక్క, ఉత్సజ్గ=
ఉపరిభాగములయందు; ప్రణయ=పరిచయమునకు, విముఖః = చరాఙ్ముఖుడవు
(ఇష్టములేనివాడవు), మాస్తభూః=కావలదు, యత్ర = ఏయుజ్జయినియందు,
విద్యుద్దామ స్ఫురిత చక్రితైః; విద్యుద్దామ = మెఱుఁగుదీగలయొక్క, స్ఫురిత=
మెఱుఁగుటవలన, చక్రితైః=భయపడిన, లోలాపాక్షైః లోల=చలించుచున్న,
అపాక్షైః=కటాక్షములుగల, పౌరాజ్ఞనానాం=పురస్త్రీలయొక్క, లోచనైః=
నేత్రములచేత; న రమసే యది = క్రిడింపక యుంటివేని వశ్చితః = మోస
పుచ్చుటడినవాడవు, స్యాః=అగుదువు.

తా. ఓమేఘుఁడా ! ఉత్తరపు దిక్కునకుఁ బోవుచున్న
నీకు ఉజ్జయినీమార్గము వంకరైనను ఉజ్జయినీఁ బోవలసినది.
ఎందు కనఁగా? అక్కడి స్త్రీలు నీ మెటుపులను జూచి భయ
పడుదురు. అప్పుడు వారిబెదరుచూపు బహు సుందరముగ
నుండును. ఆసౌందర్యమును జూడనియెడల నీజన్మము నిష్ప్ర
యోజనము.

వక్ర ఇతి. ఉత్తరాశాం ఉదీచీం దిశం ప్రతి, ప్రస్థితస్య భవతః,
పథాః ఉజ్జయినీమార్గః. వక్రాయదసి దూరో యద్యపీత్యర్థః, విన్ధ్యాదుత్తర
వాహిన్యా నిర్విన్ధ్యాయాః ప్రాగ్భాగే కియత్యపి దూరే స్థితోజ్జయినీ, ఉత్తరా
పథస్సు నిర్విన్ధ్యాయాః పశ్చిమ ఇతి వక్రత్వం తథాపి, ఉజ్జయిన్యాః విశాలా
నగరస్య, ‘విశాలోజ్జయినీ సమే’ ఇత్యుత్పలః. సౌధానాం, ఉత్పల్లేషు ఉపరి
భాగేషు ప్రణయః పరిచయః. ‘ప్రణయః స్యాత్పరిచయే యాచ్ఛామాం
సౌహృదేఽపిచ’ ఇతియాదవః తస్య, విముఖః పరాజ్ఞుభో మాన్యభూః నభవే
రిత్యర్థః* ‘స్తోత్రే లజ్జే చ’ ఇతి చకారాదాశీరధే లజ్జే. * ‘సమాజ్యోగే’
ఇత్యడాగమప్రతిషేధః. యత్ర ఉజ్జయిన్యాం, విద్యుద్దామాంవిద్యుల్లతానాం,
స్ఫురితేభ్యః స్ఫురణేభ్యః చకితైః భీతైః, లాలాపాజైః చఞ్చులకటాక్షైః
పౌరాజ్ఞానానాం, లోచనైః నయనైః స రమసే యపి, వశ్చీతః ప్రతారితః
స్యాః జన్మవైఫల్యం భవే దిత్యర్థః.

వీచిఱ్ఱోభ స్తనితవిహగశ్రేణికాశ్చీగుణాయాః

సంసర్వన్త్యాః స్థలితసుభగం దర్శితావర్తనాభేః,

నిర్విన్ధ్యాయాః పథి భవ రసాభ్యస్తరః సన్నిపత్య

స్త్రీణామాద్యం ప్రణయవచనం విభ్రమోహి ప్రయేషు. 29

టీక. మిత్రుఁడా! పథి = మార్గమునందు, వీచిఱ్ఱోభ స్తనితవిహగశ్రేణి
కాశ్చీగుణాయాః; వీచి=అలలయొక్క, ఱ్ఱోభ=కదలుటచేత, స్తనిత = ధ్వని
చేయుచున్న, విహగ = [హంసాది]పక్షులయొక్క, శ్రేణి = పంక్తియనెడు

కాశ్చీగుణాయాః=మొలనూలుగలదియు, స్థలితసుభగం; స్థలిత=తోట పాటు
చేత, సుభగం=సుందరముగా, సంసర్పత్నాః=ప్రవహించు [పోవు] చున్నదియు,

రసేన ‘శృంగారేణ ఆభ్యస్తరః అస్తరజ్ఞః భవ, సర్వథా తస్యా రస మనుభవేత్సర్వ
 ర్థః, శృంగారాదా జలే వీర్యే సువర్ణే విషశుక్రయోః, తిక్తాదా వమృతే చైవ
 నిర్వాసే పారశే ధ్వనా, ఆస్వాదే చ రసం ప్రాహుః’ ఇతి శబ్దార్థః. నను
 తత్ప్రార్థనామస్తరేణ కథం త త్రానుభవో యుజ్యత ఇత్యత ఆహ స్త్రీణామితి.-
 స్త్రీణాం ప్రీయేషు విషయే, విభీషః విలాస విష, ఆద్యం ప్రణయవచనం
 ప్రార్థనావాక్యం, హ, స్త్రీణా మేష స్వభావో యద్విలాసైరేవ రాగప్రకా
 శనం న తు కణ్ఠత ఇతి భావః, విభీమశ్చాత్ర నాభిసందర్శనాది రుక్త విష.

వేణీభూత ప్రతనుసలిలా సా త్వతీతస్య సిన్ధుః

పాణ్డుచ్చాయా తటరుహతరుభ్రంశిభిరీరృప్తరైః,

సౌభాగ్యం తే సుభగ విరహావస్థయా వ్యజ్ఞాయస్తీ

కార్య్యం యేన త్యజతి విధినా స త్వయైవోపపాద్యః. 30

టీ. వేణీభూత ప్రతను సలిలా, వేణీభూత = జడగా నుండు నట్టి,
 ప్రతను = సూక్ష్మమగు, సలిలా = ఉదకముగలదియు, అనగా జడగా నల్లఁ
 బడిన వెండ్రుకలు కలదని భావము. తటరుహ తరు భ్రంశిభిః; తట = ఒడ్డుల
 యందు, రుహ = మొలచిన, తరు = చెట్లనుండి, భ్రంశిభిః = జారిపడిన,
 జీర్ణ వృక్షైః = ఎండు టాకులచేత, పాణ్డుచ్చాయా = తెల్లని కాంతిగలదియు,
 సుభగ = సుందరుడా ! విరహావస్థయా = ఎడబాసి యుండుటచేత, అతీ
 తస్య = (ఇంతకాలము) గడిచి వచ్చిన, తే = నీయొక్క, సౌభాగ్యం =
 సౌందర్యమును, వ్యజ్ఞాయస్తీ = ప్రకాశించుచున్నదైన, సాసిన్ధుః = అనిర్విం
 ధ్యాది యేన విధినా = వివ్యాపారముచేత కార్య్యం = విరహముచేత నైన
 చిక్కిపోవుటచు, త్యజతి = విడిచి పెట్టుచున్నదో, సః = ఆవ్యాపారము,
 త్వయైవ=నీచేతనే, ఉపపాద్యః=సంపాదించు దగినది.

తాః మేఘుడా ! మిక్కిలి సుందరుండ వగు నీన్ను
 ఎడబాయుటచేత ఆ నిర్వింధ్యానది సన్నని జాలుగాఁ బారు

చున్న జలమనే జడ వేసికొని ఒడ్డులయందు మొలచి యున్న చెట్లనుండి రాలిన యెండిపోయిన యాకులచేతఁ దెల్లఁ బారి నదై యిట్టివిరహావస్థచేతఁ జూచువారికి (ఈనిర్వింధ్య ప్రియుఁ డెంతో సుందరుఁడు గావుననే యతని నెడఁబాసి యీనది యింత చిక్కినది యనుకొనినట్లు) నీ చక్కఁదనముఁ బ్రచు రించుచున్న యా నిర్వింధ్యకు సంతోషము కలుగు నటు ప్రవర్తించుము.

నిర్విధ్యాయా విరహావస్థాం వర్ణయంస్తన్నిరాకరణం ప్రాధాన్యతే.—

వేణీతి. అవేణీ వేణీభూతం వేణ్యాకారం, ప్రతమ స్తోకం చ. సలిలం యస్యాః సా తథోక్తా, ఆవృత్ర వేణీభూత కేశపాశేతి చ ధ్వన్యతే, రోహ స్తీతి ధుహః. ఇగుపథ లక్షణః క ప్రత్యయః, తటయా రుహా య తరవస్తేభ్యో భిశ్యస్తీతి తథోక్తేః. జీర్ణపక్షైః శుష్కపక్షైః, పాణ్డుచ్చాయా పాండువర్ణా, ఆతపివ, హేసుభగ, విరహావస్థయా, పూర్వోక్తప్రకారయా కరణేన ఆతీతస్య వితాపస్తం కాల మతీత్య గతస్య, పౌషికస్యేత్యర్థః లేతవ, సౌభాగ్యం సుభ గత్వం * 'శ్చా ద్భగ సిన్ధవస్తే పూర్వపదస్యచే' త్యుభయపదవృద్ధిః. వృజ్జాయ స్తీ త్రకాశయస్తీ, సఖలు సుభగో యమజ్జనాః కామయన్తి ఇతి భావః, సా పూర్వోక్తా, సిన్ధుః నదీ నిర్విధ్యాఖ్యా, 'స్త్రీ నద్యాం వా నచే సిన్ధ ద్వేకభేదే ఽమ్బుధౌ గజ' ఇతి వైజయన్తే. యేన, విధినా వ్యాపారేణ, కార్మ్యం త్యజతి న విధిః త్వయైవ, ఉపపాద్యః కర్తవ్యఇత్యర్థః. నచ విధి రేకత్ర వృష్టిరన్యత్ర సంభోగః తదభావనిబ్ధనత్వా త్కార్మ్యస్యేతి భావః. ఇయం పశ్చాత్తా మదనా వస్థా, ఉక్తం చ రతిరహస్యే — 'నయనస్తీతిః ప్రథమా చిత్తసగ్ధస్తతోఽథ సంకల్పః, నిద్రోచ్ఛేదస్తనతా విషయనివృత్తి స్త్రపానాశః, ఉన్మాదో మూర్ఛా మృతిరిత్యేవం స్తరదశా దక్షైవ స్యుః' ఇతి. 'తామతీతస్యే'తిపాత మాశ్రిత్య సిన్ధుగ్నామ నద్యవరమితి వ్యాఖ్యానం తు, సిన్ధుర్నామ కశ్యిన్నదః కాశ్చీర దేశేఽస్తి నదీతు కుత్రాపి నాస్తీ ఇత్యుపేక్ష్యమిత్యాచక్షతే.

ప్రాప్యవస్తీనుదయనకథాకోవిదగ్రామవృద్ధాః
 పూర్వోద్దిష్టా మనుసర పురీం శ్రీవిశాలాం విశాలాం,
 స్వల్పీభూతే సుచరితఫలే స్వర్గిణాం గాం గతానాం
 శేషైః పుణ్యైర్హృతమివ దివః కాన్తిమత్తణమేకమ్. 31

టీ. ఉదయన కథా కోవిద గ్రామ వృద్ధాః; ఉదయన = వత్సరాజు యొక్క, కథా = కథలును, కోవిద = బాగుగాఁ దెలిసిన, గ్రామ వృద్ధాః = గ్రామముల యందలి పెద్దవారు గల, అవస్తీః = అవంతి దేశములను, ప్రాప్య = పొంది, పూర్వోద్దిష్టాం = పూర్వముందుఁ జెప్పబడినదై, శ్రీవిశాలాం; శ్రీ = సంపదచే, విశాలాం = గొప్పదైనదియు, సుచరితఫలే = (స్వర్గభోగ రూప మైన) పుణ్య ఫలము, స్వల్పీభూతే = కొంచ మైనది కాఁగా, గాం = భూమిని, గతానాం = పొందిన, స్వర్గిణాం = స్వర్గలోకము నందలి సుఖము ననుభవించు వారియొక్క, శేషైః = అనుభవించఁగా మిగిలినట్టి, పుణ్యైః = పుణ్యములచేత, హృతం = తేబడిన, కాన్తిమత్ = మిక్కిలి వెలుగుచున్నట్టి, ఏకం = ముఖ్యమగు, దివః = స్వర్గముయొక్క, భిక్షమివ = భాగమో యనునట్లున్న, విశాలాం = ఉజ్జయినీ పట్టణమును, అనుసర = పొందుము.

తా. అవంతి దేశము ప్రసిద్ధమైనది. ఆ దేశమందలి గ్రామములయందుండు పెద్దవారు దయన మహారాజు వాసవదత్త యను కన్యను దెచ్చుట మొదలగు కథలను దెలిసియుందురు. ఆ దేశమందు ముందు నేఁ జెప్పిన విశాలా పట్టణమున్నది దానియందు సంపద యొక్కవ. మఱియు స్వర్గానుభవము జేయువారి యొక్క పుణ్యఫలము కొంచెము ఉండఁగా నాస్వర్గసౌఖ్య మనుభవించుటకుఁ దెచ్చిన స్వర్గభండమో! అనునట్లు (అనఁగా స్వర్గతుల్యముగా) నున్నది.

ప్రాప్యేతి.—విదస్తీతి విదాః * ఇగుష్యలక్షణః కః, ఓకసో * వేదస్థానస్య విదాః కోవిదాః * ఓకారలోపః పృషాదరాదిత్వా త్సాధుః, ఉద

యసస్య వత్సరాజస్య కథానాం వాసవదత్తాహరణాద్యత్వద్భుతోపాఖ్యా
నానాం, కోవిదాః తత్త్వజ్ఞాః, గ్రామేషు యే వృద్ధాస్తే సన్తి యేషు తాన్,
అవస్తిక్ తస్మాన్మజనపదాక్, ప్రాప్య, తత్ర, పూర్వోద్దిష్టం పూర్వోక్తం
'సౌధోత్పజ్జప్రణయవిముఖో మాస్తభూ రుజ్జయిన్యా' ఇత్యుక్తం, శ్రీవిశా
లాం సంపత్తిమహతీం, 'సోభా సంపత్తిపద్మాను లక్షీః శ్రీరివ దృశ్యతే' ఇతి
కాశ్వజీః, విశాలాంపురీం ఉజ్జయినిం, అనుసర ప్రజ. కథమివ సి తామ్? సుచరిత
ఫలే పుణ్యఫలే, స్వర్గభోగలక్షణే, స్వల్పీభూతే అల్పావశిష్టే సతీత్వర్థః, గామ్
ఇలాం, గతానాం 'గౌ రిలా కుమ్భినీ క్షమా, ఇశ్యమరః. పునరపి భూలోక
భౌజామిశ్యర్థః, స్వర్గిణాం స్వర్గవతాం జనానాం శేషైః భుక్తావశిష్టైః
పుణ్యైః సుకృతైః, హృష్ట ఆనీతం, స్వర్గార్థానుష్ఠితకర్త శేషాణాం స్వర్గ
వ్యాసస్యావశ్యంభావాదితి భావః, కాన్తిరస్యాస్తీతి, కాన్తిమత్ ఉజ్జ్వలం, సాగ
భూత మిత్యర్థః. ఏకం ముఖ్యం, యద్వా భుక్తాదస్యత్, 'ఏకే ముఖ్యాన్యకే
వల్' ఇత్యుక్తరః. దివః స్వర్గస్య, ఖణ్డమివస్థితామి త్యుల్లేపిత్వా. ఏలేనాతిక్రస్త
నకలభూలోక నగరసౌభాగ్యసారవత్త్వముజ్జయిన్యా వ్యజ్యతే.

దీర్ఘీ కుర్వన్ పటు మదకలం కూజితం సారసానాం
ప్రత్యూషేషు స్ఫుటితకమలామోదమైత్రీకషాయః,
యత్ర స్త్రీణాం హరతి సురతగ్ధానిమగ్ధానుకూలః
శిప్రావతః ప్రియతమ ఇవ ప్రాగ్నాచాటుకారః. 32

టీ. యత్ర=వివికాలా పట్టణమందు, ప్రత్యూషేషు=ప్రభాత కాల
ముల యందు, పటు = స్ఫుటమయి, మద కలం; మద = మదముచే, కలం =
ఆవృక్త మధురమైన, సారసానాం = బెగ్గురు పక్షుల యొక్క, కూజితం=
ధ్వనిని, దీర్ఘీ కుర్వన్ = పొడవుగా జేయుచున్నవి యై, (ప్రియురాలికి
చాటు వాక్యములఁ జెప్పుచు ఆ వాక్యముల ననుసరించు పెంపుడు చిలుకలు
మున్నగు పక్షులయొక్క ధ్వనులను ఎడతెగ నుండునట్లు చేయుచున్నవాడని
భావము). స్ఫుటిత కమలామోద మైత్రీ కషాయః; స్ఫుటిత = విక

సించిన, కమల=పద్మ ములయొక్క, ఆ మోద=పరిమళముతో, మైత్రీ=కూడు
టచే, కషాయః = సుగంధమైన (పరిమళము గలవాడని భావము), అజ్ఞాను
కూలః=తిన్నగా వీచుటఁ జేసి శరీరమునకు సుఖముగాసోఁతునట్టి. (గట్టిగా
ఆలింగముఁ జేసికొని దేహమునకు సుఖమును గలిగించునట్టి వాడని భావము.)
శిశ్రా=తః=శిశ్రయను నది యొక్క (చల్లని) గాలి, ప్రార్థనా చాటుకారః;
ప్రార్థనా=రతిని నూచించుట యందు, చాటుకారః=ప్రియ వచనములు
బల్కునట్టి, ప్రియతమ ఇవ = కాంతుని వలెనే, స్త్రీణాం = స్త్రీలయొక్క,
సురతగ్ధానిం = రతిశ్రమను, హరతి = పోగొట్టుచున్నదో.

తా. ఆ విశాలా పట్టణ సమీప మందలి తామర
పూవులు గల శిశ్రానది గాలి వేకువను వైత్యసౌరభ్యమాంద్య
ములతోఁ గూడి రతి శ్రమగల స్త్రీల దేహమును సోఁకి సుఖ
ముగా వారిశ్రమ దీర్చి మరల రతిగోరు ప్రియుని వలె స్త్రీలకు
భోగాభిలాషఁ బుట్టించు నని భావము.

దీర్ఘ కుర్వన్మితి.—యత్ర విశాలాయాం, ప్రత్యుషేషు ఆహర్ష
భేషు. ‘ప్రత్యుషోఽహర్షభిం కల్య’ మిత్యుతరః. పటు ప్రస్ఫుటం, మద
కలం మదేనావ్యక్తమధురం. ‘ధ్వనా తు సుధురాస్ఫుటే కలః’ ఇత్యుతరః,
సారసానాం పక్షివిశేషణాం, ‘సారసో మైథునీ కామీ గోనర్దః పుష్కరా
హ్వయః’ ఇతి యాదవః. యద్వా, సారసానాం హంసానాం, ‘చక్రాక్షః
సారసో హంసః’ ఇతిశబ్దార్థవే, కూజితం రుతం. దీర్ఘ కుర్వక్ సంతానయ
న్నిత్యర్థః, యావద్వాతం శబ్దానువృత్తేరితి భావః, ఏతేన ప్రియతమః స్వచా
టువాక్యానుసారి క్రిడాపక్షికూజిత మవిచ్ఛిన్నీకుర్వన్మితిచ గమ్యతే, స్ఫుటి
తానాం వికసితానాం, కమలానాం, ఆమోదేన పరిమళేన సహ యా మైత్రీ
సంసర్గః, లేన, కషాయః సురభిః, ‘రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యానేసౌర
భేరసే’ ఇతియాదవః, అన్యత్ర విమర్దగన్ధి త్యర్థః. విమర్దోఽథే పరిమళోగన్ధే
జనునోహరే, ఆమోదః సోఽతినిర్హారీ’ ఇత్యుతరః. అజ్ఞానుకూలః మాన్యైతో
గాత్రసుఖస్పర్శః, అన్యత్ర గాఢాలింగనదత్తగాత్రసంవాహనఇత్యర్థః. భవ

భూతినా చోక్తమ్. 'అశిథిలపరిరమైర్భర్తృసంహనానాని' ఇతి, సంవాహ్య
 నేవ సురతశ్చాన్తాః ప్రియై ర్యువతయః, ఏత త్కవి రేవ వక్ష్యతి, 'సంభో
 గానై మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాని' ఇతి, శిప్రానామ 'కాచిత్త
 త్రత్యా నదీ, తస్యా వాహః, శిప్రావాహః, శిప్రాగ్రహణం శైవ్యబోజనార్థం,
 ప్రార్థనా సురతయాచ్ఛా తత్రచాటు కరోతీతి తథోక్తః, పునః సురతార్థం
 ప్రియవచనప్రయోగేత్యర్థః * కర్మణ్యణ్మిశ్రయః; ప్రియతమః పల్లభ
 ఇవ, స్త్రీణాం, సురతస్థానిం పూర్వరతిభేదం, వారతి సుదతి, చాటుక్తిభి
 ర్విస్తృతపూర్వరతిభేదాః స్త్రీయః ప్రియతమ ప్రార్థనాం సఫలయస్తీతిభావః.
 'ప్రార్థనాచాటుకారః' ఇత్యత్ర 'ఖణ్డితనాయకానునేతా' ఇతి ఋష్యానే
 సురతస్థానిహరణం న సంభవతి, తస్యాః పూర్వం సురతాభావాత్, వశ్యాజ్జన
 సురతస్థానిహరణం తు నేదానీ న్తనకాపశమనార్థచాటువచనసాధ్య మిత్యు పేక్ష
 వోచితా విచేకినాం; 'జ్ఞాతేనాన్యసద్భవికృతే ఖణ్డితేన్ద్ర్యాకమాయతా' ఇతి
 దశరూపకే.

హారాంస్తారాం స్తరళగుటికా నోక్తితః శబ్దశుక్తిః

ఘాసశ్యామాన్దరకతమణీసున్దయూఖప్రరోహణ,

దృష్ట్యా యస్యాం విపణిరచితాన్విదుమాణాం చ భక్త్యా

సంలక్ష్యన్తే సలిలనిధయ స్తాయమాత్రావశేషాః

౪౩

టీ. (ఇక మూడు శ్లోకములు ప్రక్షిప్తములు) యస్యాం = వివిధాలా
 పట్టణమందు, నోటికః = కోట్లకొలది, విపణిః = బంగడినిధుల యందు,
 రచితా = పెట్టె బడి యున్న, తారా = శుద్ధములైన, కరఃగుటికా =
 నాయకరత్నములను, హారా = ముత్యా, హరములను, శబ్ద శుక్తిః =
 శంఖములను ముత్యపు చిప్పలను, ఘాస శ్యామాః; ఘాస = చచ్చివలి,
 శ్యామా = (శ్యామ అకువచ్చ) వర్ణముగలిగి, ఉన్నయూఖప్రరోహణ;
 ఉన్నయూఖ = ఎక్కువ కాంతులయొక్క, ప్రరోహణ = మొలకలుగల
 (అనేగా కాంతులు వైకి మొలకలెత్తుచు మిక్కిలి వెలుంగుచున్న). సురకత
 మణి = గరుడ వచ్చలను, విదుమాణాం = బుడములయొక్క, భక్త్యా =

భండములను, దృష్ట్యా = చూచి, సలిల నిధయః = సముద్రములు, తోయ మాత్రావశేషాః; తోయమాత్ర = ఉదకము మట్టుకే, అవశేషాః = మిగతగలవిగా, సంలక్ష్యస్తే = ఊహించుబడుచున్నవో.

తా. అవిశాలా పట్టణః పంగళ్లలో కోటుల కొలంది యుంచబడిన శ్రేష్ఠంబగు రత్నముల జూచి జనులు సముద్రములలో నుదకముతెప్ప రత్నములు లేవు. ఏమన అన్ని సముద్రములలోని రత్నములు చేరిగదా యింతలేసి రాసులగును అని యెంచుచుందురు. (అనగా నక్కడి రత్నసంపద సముద్రములకన్న నెక్కుడని భావము.)

ఇతఃపరం ప్రక్షిప్తమపి శ్లోకత్రయం వ్యాఖ్యాయతే.—

హారానితి. యస్యాం వికాలాయాం, కోటికో వివణిషు పణ్యవీధికాసు, ‘వివణి పణ్యవీధికా’ ఇత్యునురి, రచితాన్ ప్రసారితాన్, ఇదం విశేషణం యథాలింగం. సర్వత్ర సంబధ్యతే తారాన్, శుద్ధాన్, ‘తారోముక్తాది సంశుద్ధౌ తరణే శుద్ధమాత్మికే’ ఇతి విశ్వః. తరల గుటికాన్ మధ్యమణిభూత మహారత్నాన్, ‘తరలో హరమధ్యగః’ ఇత్యునురి. ‘పిణ్డే మణౌ మహారత్నే గుటికా బద్ధపారజే’ ఇతి శబ్దార్థపే. హారాన్ ముక్తాశ్చ, తథా, కోటిశః. శబ్దాన్ కమ్బూంశ్చ శుక్తీశ్చ ముక్తాస్ఫిటాంశ్చ, ‘ముక్తాస్ఫిటః స్త్రీయాం శుక్తిః శబ్దః స్యాత్కమ్బు రస్త్రీయాం’ ఇత్యునురి. ఘాసః బాలత్పణం, తద్వచ్ఛామాన్, ‘శవం బాలత్పణం ఘాసో యవసం తృణ మద్జన’ మిత్యునురి. ఉన్నయాఖప్రరోహాన్ ఉద్గతరశ్మ్యజ్జురాన్, మరకతమణీన్ గారుడరత్నాని, తథా, విద్రుమాణాం భిక్షాన్-ప్రవాళ భిక్షాంశ్చ, దృష్ట్యా, సలిలనిధయః సముద్రాః, తోయమాత్రోఽవశేషాయేషాం తే తాదృశాఃసంలక్ష్యం తే తథానుమిత్యస్త ఇత్యర్థః, రత్నాకరాదప్యతిరిచ్య తే రత్నసంపద్భిరి భావః.

ప్రద్యోతస్య ప్రియదుహితరం వత్సరాజోఽత్ర జహౌ
హైమం తాలద్రుమవనమభూదత్ర తస్మైవ రాజ్ఞః,

అత్రోద్భావః కిల నశగిరిః స్తమ్భముత్పాట్య దర్పా
దిత్యాగస్తానమయతి జనో యత్ర బన్ధనభిజ్ఞః. 34

టీ. అత్ర=ఇచ్చట, వత్సరాజః = వత్సదేశపు ఠేడు, (ఉదయనుడు) ప్రద్యోతస్య=ప్రద్యోతనుడను విశాఖపురనాథునియొక్క ప్రియదుహితరంః ముద్దుబిడ్డను (వాసవదత్తను), జప్తా=హరించెను. అత్ర = ఇక్కడ, తస్యైవ రాజ్యః=ఆరాజ్యయొక్కదే, హైమం=బంగారుదైన, తాళద్రుమవనం=తాటి తోపు, అభూత్=ఉండెను. అత్ర=ఇక్కడ, నశగిరిః=నలగిరి యను (ప్రద్యోతనుఁ డింద్రునిచే పొందఁబడిన) ఏనుగు, దర్పాత్ = మదముచే, స్తంభం = కట్టుగంటమును, ఉత్పాట్య=పెట్టిపెట్టి ఉద్భావితః=ఎగురుచుఁ దిరిగెనట, ఇతి=అని (ఇట్టికథలచే) అభిజ్ఞః = పూర్వపుంగళును తెలిసిన, జనః=జనము, ఆగంతూక్=దేశాంతరమునుండి వచ్చిన. బంధూక్=బంధువులను, యత్ర = ఏ విశాలాపట్టణమునందు, రమయతి=వినోదపఱచుచున్నదో.

తా. ఆ విశాలా పురియందు తమ యింద్లకు వచ్చిన బంధుమిత్రాదుల కా పురవాస్తవ్యులు తొల్లి యచ్చటచ్చట జరిగిన కథలను చెల్పి వినోదింపుచుందురు. (అనఁగా నాపట్టణ మద్భుతచరిత్రల కునికిపట్టు గావున జూడఁదగిన దనిభావము.)

ప్రద్యోతస్యేతి.—అత్రప్రసేతే; వత్సరాజః వత్సదేశాధీశ్వర ఉదయనః, ప్రద్యోతస్య ప్రద్యోతనామైన ఉజ్జయినీనాయకస్య రాజ్యః, ప్రియదుహితరం వాసవదత్తాం జప్తా జహార, అత్ర స్థలే, తస్యైవ రాజ్యః ప్రద్యోతస్య, హైమం సోవర్ణం, తాళద్రుమవన మభూత్, అత్ర నశగిరిర్నామేష్టదత్తప్రదీయో గజః. దర్పాత్ మదాత్, స్తమ్భం ఆలాసం, ఉత్పాట్య ఉద్భవత్య, ఉద్భావః ఉత్పాట్య భీమణి కృతవాక్ కిల, ఇతి ఇథం భూతాభిః కథాభి రివ్యర్థః, అభిజ్ఞః పూర్వోక్తకథాకోవిద్ జనః, ఆగస్తూక్ దేశాంతరాదాగతాక్ * 'నీత నిగమి' త్యాదిరా బాణాదికస్తున్న

త్యయః. బహు న్యత్ర వికాలాయాం, రమయతి వినోదయతి. అత్ర భావికా-
లంకారః తదుక్తమ్—‘అతీతానాగతం యత్రప్రత్యక్షతేష్వన లక్ష్మితే, అత్య-
ద్భుతార్థ కథనా ద్యాభివం త దుదాహృతం’ ఇతి.

పత్రశ్యామా దినకరహయస్ఫర్ధినో యత్ర వాహః
శైలోదగ్రాస్త్యమివ కరిణో వృష్టిమంతః ప్రభేదాత్,
యోధాగ్రణ్యః ప్రతిదశముఖం సంయుగే తస్థివాంసః
ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయశ్చవృహాసప్రణాజైః 35

టీ. యత్ర = వి వికాలా నగరియందు, వాహః = గుఱ్ఱములు, పత్ర-
శ్యామాః = అమృతచ్ఛని రంగుగలవి గనుకనే, దినకర హయస్ఫర్ధినః; దినకర =
సూర్యునియొక్క, హయ = గుఱ్ఱములతో, స్ఫర్ధినః = ఒరిపిడి గలవి (అనఁగా
సమాన మైనవి.) శైలోదగ్రాః; శైల = కొండలవలె, ఉదగ్రాః = ఉన్నతము
లైన, కరిణః = వినుగులు, ప్రభేదాత్ = మదము గారుటవలన, త్యమివ =
నీవలె, వృష్టిమంతః = వర్షముగలవి, యోధాగ్రణ్యః = భటశ్రేష్ఠులు, సం-
యుగే = యుద్ధమునందు, ప్రతిదశముఖం = రావణాసురున కెదురుగా, తస్థి-
వాంసః = నిలిచినవారు గనుకనే, చవృహాసప్రణాజైః; చవృహాస = రావ-
ణుని భద్రముచే నైన, ప్రణ = గాయములయొక్క, అజైః = చిహ్నములచేత,
ప్రత్యాదిష్టాభరణ రుచయః; ప్రత్యాదిష్ట = తిరస్కరింపఁ బడిన, అభరణ =
భూషణములయొక్క, రుచయః = కాంతి గలవారుగా, భవన్తి = అగు-
చున్నారు.

తా. అక్కడి గుఱ్ఱము లాకుపచ్చ వన్నె రంగు గలిగి
శీఘ్రగమనము గలవి. అక్కడి యేనుంగులు నీవు వర్షించినట్లు
మదజలమును వర్షించునవి. అక్కడి వీరులు రావణాసురునితో
పోరి యాతని చంద్రహాసము దెబ్బల కొచ్చిన శూరులు. ఇట్టి
సర్వోత్కృష్టమైన పట్టణ మవశ్యము చూడ వలయును.

పత్నేతి.—హేజలద, యత్ర వికాలాయాం, వాహుః హయాః, పత్ర
శ్యామాః చలాశవర్ణాః అతఏవ, దినకరహయస్ఫుర్గిణః వర్ణతో వేగతత్పసూర్యా
శ్వకల్యాః తథా, తైలోగ్రాః శైలదవదున్నతాః. కరిణః, ప్రభేదాల్ మద
స్రావాదేలో, స్వమివ, వృష్టిచున్తః. అగ్రం నయనీత్యగ్రణ్యః *సత్సూ
ద్విష్ ఇత్యాదినా క్విప్ *అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతేః ఇతివక్తవ్యాణ్ణత్వం,
యోధానామగ్రణ్యః భటశ్రేష్ఠాః, సంయుగే యుద్ధే. ప్రతిదశముఖం అభిరా
వణం తస్థివాంసః స్థితవన్తః అతఏవ, చన్ద్రహాసస్యరావణాసేః, వ్రణాః క్షతా
స్యేవ, అఙ్గాః చిహ్నాని, తైః. 'చన్ద్రహాసా రావణానా వసిమాత్రేఽపి చ
క్యచిత్' ఇతి శాశ్వతః. ప్రత్యాదిష్టాభరణరుచయః ప్రతిపిద్ధ భూషణ
కాన్తయః, శస్త్రప్రచారా ఏవ వీరాణాం భూషణ మితి భావః. అత్రాపి
భావికాలంకారః.

జాలోద్ధీరై రుపచితవపుః కేశసంస్కారధూమై

ర్బన్ధప్రీత్యా భవనశిఖిభిర్దత్తనృత్యోపహారః,
హర్ష్యేష్యస్యాః కుసుమసురభిష్యధ్వభేదం నయేథాః,
పశ్యేత్ లక్ష్మీం లలితవనితాపాదరాగాజ్జితేషు. 96

టీ. జాలోద్ధీరైః = గవాక్షలసుండి బయలు వెడలిన, కేశసంస్కార
ధూమైః=కురులకు వాసన బట్టెడుధూపములచేత, ఉపచితవపుః=వృద్ధిబొంది
పలబడిన దేహముగల వాడవై, బన్ధప్రీత్యా = బంధువను ప్రేమచేత,
భవన శిఖిభిః = ఇంద్రియం దుండు నెమిల్లచేత, దత్త నృత్యోపహారః =
ఈయఁబడిన యాటయను కానుక గలవాడవై. (అనఁగా నీవు నెమిల్లకు
బంధువవు గనుక అవి నీయెదుట నాట్యము నల్పి నీకుఁ బ్రితి సేయు నని
యర్థము) కుసుమ సురభిషు = పూలచేఁ బరిమళించు చున్నవై, లలిత
వనితా పాద రాగాజ్జితేషు; లలిత = సుందరు లగు, వనితా = స్త్రీల
యొక్క, పాద = పాదముల యందలి, రాగ = లతుకచేత, అజ్జితేషు =
గురు తిడఁబడిన; హర్ష్యేషు = మేడల యందు; అస్యాః = ఈయుజ్జయిని

యొక్క, లక్ష్మీం=సంపదను, వశ్యౌ = చూచుచున్నవాడనై, ఆధ్వ ఖేదం = మార్గాయానమును, నయేథాః=పోగొట్టుకొనుము.

తా. నీవు ఆయుజ్జయినికిఁ బోయినపుడు అచటిస్త్రీలు కేశసంస్కారమునకై చేసేకొనిన ధూపములు గవాక్షముల నుండి వెలువడి నీలోఁ గలియును. అప్పుడు నీ దేహమునకుఁ బుష్టి గలుగును. మార్గము నడచి వచ్చినవానికి ఆప్యాయనము గలిగించినట్లుగును. (ధూపము మేఘమగు నని ముందు చెప్పఁబడి యున్నది గదా) మఱియు నచటి నెమళ్లు బంధువపు గావున నీయెదుట నాట్యము సల్పి నీకు వినోదముఁ జేయును. అంత నీవు మేడలపైఁ గూరుచుండి యా నగరమునందలి యువతుల సౌభాగ్యములను దిలకించి యానందింపఁ గలవు.

జాలాద్గీర్ణరితి,—జాలాద్గీర్ణైః గవాక్షమార్గనిర్గతైః. ‘జాలం గవాక్ష అనాయే జాలకే కవటే గణే’ ఇతి యాదవః. కేశసంస్కారధూపైః పనితా కేశవాసనార్కై ర్గర్భద్రవ్యధూపైరిత్యర్థః * అత్ర సంస్కారధూపయోగస్తాద ధ్యేఽపి యూపదార్వాదివత్ ప్రకృతివికారత్వాభావా దశ్వఘాసాదివత్ షష్ఠీసమాసో న చతుర్థీ సహసః ఉపచితవపుః పరిపుష్టశరీరః, కథా. బద్ధా బసు రితివా ప్రీత్యా, భవనశిఖిభిః గృహమయూరైః, దత్తోన్మత్త్య మేవోపహర (ఉపాయనం) యస్తై స కథోక్తః, ‘ఉపాయన ముపగ్రహ్య ముపహరస్తథో పదా’ ఇత్యమరః. కుచుమైః, సురభిషు సుగంధిషు, లలితపనితాః సుందరస్త్రీయః, ‘లలితం త్రిషు సుందరం’ ఇతి శబ్దార్ణవే. తాసాం, పాదరాగేణ చరణలాక్షర సేన, అజ్కిలేషు చిహ్నిలేషు, హర్షేషు భవికభవనేషు. ఆస్యాః ఉజ్జ యిన్యాః, లక్ష్మీం వశ్యౌ; ఆధ్వనా ఆధ్వగమసేన, ఖేదం క్షేషం, అధ్వ శ్రమం, నయేథాః ఆపనయ.

భర్తుః కణ్ఠచ్చవిరితి గతైః సాదరం వీక్ష్యమాణః

పుణ్యం యాయా స్త్రిభువనగురోర్ధామ చక్షీశ్వరస్య,

ధూతో ద్యానం కువలయరజోగన్ధిభిర్గన్ధవత్యా
స్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్రైస్త్యుద్భిః.

37

టీ. భర్తః=తమ స్వామియొక్క, కణ్ఠచ్ఛని రితి=కంఠము కాంతివంటి
కాంతిగలవాడవను హేతువువలన (అనగా శివునికంఠమువలె నల్లగ నుండు
వాడవు గనుక), గజైః=ప్రమథగణములచేత, సాదరం=అదరణముతోఁగూడ,
పీత్యమాణః=పరికించి చూడఁబడినవాడవై, త్రిభువన గురోః=ముల్లోకముల
కును నాథుడైన, చండిశ్వరస్య=చండికాపతి యగు శివునియొక్క, పుణ్యః=
పవిత్రమగు, ధామ=స్థానమును, యాయాః=పొందుము, (ఆ పుణ్యక్షేత్రము
నకుఁ బోయి, అది ముక్తిక్షేత్రము గాన జన్మసాఫల్య మగునని భావము.
ఇంతియకాదు భోగక్షేత్రమును అయియున్నది. ఎట్లనఁగా? ఆక్షేత్రము)
కువలయ రజోగన్ధిభిః = కలువపూల పరిమళము గలవియు, తోయక్రీడా
నిరత యువతి స్నాన తిక్తైః; తోయ క్రీడా = జలక్రీడలయందు, నిరత =
ఆసక్తలయిన, యువతి=జవరాండ్రయొక్క, స్నాన=(చందనాది) స్నానీయ
వస్తువులచేత, తిక్తైః = సువాసనగలవియగు, గన్ధవత్యాః=గంధవతీ (మీఁదినుండి
వచ్చు) నదియొక్క, మరుద్భిః = వాయువులచేత, ధూతో ద్యానం; ధూత=
కదల్చఁబడిన, ఉద్యానం=తోటలు గలది.

తా. మఱియు నీకు విశేషలాభము, అది ఈశ్వరుని
తావు. నీ దర్శనముచే నీయందు ప్రేమగలిగి ప్రమథులు నీకు
సహాయపడుదురు. లొకికానందమును గల్గు. ఎట్లన? అచట
గంధవతియను కలువపూలు మెండుగానున్న నది గలదు. అందు
స్త్రీలు స్నానములు చేయుదురు. వారి స్నానీయ చందనాదుల
పరిమళమును కలువ వాసనయుఁ గొనివచ్చు గాలు లుద్యా
నముఁ గదల్చుచుండును, ఈ మూడు విధములైన పరిమళము

లతోఁ జల్లగాలి మెల్లఁగ వీచుచుండును గాన మిగుల సుఖంబు గలుగును.

భర్తృతి.—భర్తృః, స్వామినో నీలకణ్ఠస్య భగవతః, కణ్ఠశ్యేవ ఛవిర్య
స్యాసౌ కణ్ఠచ్ఛవః, ఇతి హేతోః, గణైః ప్రమథైః, ‘గణస్తు గణనాయాం
స్యా ద్గణేశే ప్రమథే చయే’ ఇతి శబ్దార్థపే, సాదరం యథా తథా, వీక్ష్య
మాణః సత్, ప్రియవస్తుసాదృశ్య దపి ప్రియత్వం భవేతి భావః,
త్రయాణాం భువనానాం సమాహరస్త్రిభువః * ‘తద్ధితార్థ—’ ఇత్యాది నా
సమాసః * ‘పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య’ ఇతిస్త్రీలిङ్గతా ప్రతిషేధః,
తస్య గురోః త్రైలోక్యనాథస్య, చణ్డిశ్వస్య కాత్యాయనీ వల్లభస్య పుణ్యం
పావనం, ధామ మహాకాళాఖ్యం స్థానం, యాయాః, గచ్ఛ * విధ్యర్థే లిङ్
శ్రేయస్కరత్వా క్షర్వథా యాతవ్యమితి భావః, ఉక్తంచ స్కాన్తే “ఆకాశే
తారకం లిఖం పాతాళే హాటకేశ్వరం, మర్త్యలోకే మహాకాళం దృష్ట్వా
కామ వామఘ్నయాత్’ ఇతి. న కేవలం ముక్తిస్థాన మిదం కిన్తు విలాసస్థాన
మపీత్యాహ-ధూమేతి. కువలయరజోగన్ధిభిః ఉత్పలపరాగగన్ధవద్భిః, తోయ
క్రీడాసు జలవిహారేషు, నిరతానామ్ ఆనక్తానాం, యువతీనాం, స్నానం
స్నాన్యనేనేతి స్నానీయం చందనాది * కరణే ల్యుట్ * ‘స్నానీయేఽభిషచే
స్నానమ్’ ఇతి యాదవః. తేన, తిక్తైః సురభిః * ‘కటుతిక్తకషాయోస్తు సౌర.
భ్యేఽపి ప్రకీర్తితాః’ ఇతి హలాయుధః. సాగన్ధ్యాతిశయార్థం విశేషణ
ద్వయం, గన్ధవత్త్వానామనద్యాస్తత్రత్యాయా, మరుద్భిః మరుతైః, ధూతో
ద్యాసం కమ్పితాక్రీడ మితి ధామోఽపి విశేషణమ్.

అపవ్యస్తస్త్రికాలధర మహాకాళమాసాద్య కాలే

స్థాతవ్యం తే నయనవిషయం యావదత్యేతి భానుః,

కుర్వన్సన్ధ్యాబలిపటహతాం శూలినః శ్లాఘనీయా

మామన్ద్రాణాం ఫలమవికలం లప్స్యసే గర్జితానామ్. 38

టీ. జలధర = మేఘుడా! మాహాకాళం = ముందు చెప్పిన చండీశ్వర స్థానమును, అన్యస్త్రిక్ కాలేఽపి ఇతర సమయముల యందును, ఆసాద్య = పొంది, తే=నీకు (నీవు), స్థాతవ్యం = ఉండదగినది; యావత్ = ఎంతలా, భానుః = సూర్యుడు, నయన విషయం = చూచుమార్గమును, అత్యేతి = అతిక్రమించుచున్నాడో, (అనగా సూర్యుడ స్తమించు వఱకును నీ వాచం దీశ్వరుని స్థానమునం దుండుము అని యర్థము.) క్లాఘునీయాం=కొనియాడఁ దగిన, శూలినః, = ఈశ్వరునియొక్క, సన్ధ్యాబలి పటహతాం; సన్ధ్యా = సంధ్యావేళయందలి, బలిః పూజయందు, పటహతాం=(వాయిచెడు) తప్పెట యగుటను, కుర్వక్ = చేయుచు (అనగా సాయంకాలపూజయం దుఱుము చున్నవాడవై), అమద్వాణాం=కొంచెముగ గంభీరములైన, గర్జితానాం = ఉఱుములయొక్క, అవికలం = తక్కువకాని, ఫలం = ప్రయోజనమును, లభ్యసే = పొందగలవు.

తా. మేఘుడా! నీ మహాకాల క్షేత్రమునందు సాయం కాలముదనుక యుండి యా సమయమునఁ బరమేశ్వరునికిఁ బూజ జరగుచుండఁగా ఉఱిమితి వేని పటహములు వాయించి నట్లుండును. నీకు గంభీరము లైన యులుము లున్నందుకు భగవత్సన్నిధిలో నుపయోగించుట పరమ శ్రేయోలాభము కలుగును.

అపీతి.—హే జలధర, మహాకాళం నామ పూర్వోక్తం చండీశ్వర స్థానం, అన్యస్త్రిక్ సంధ్యాతిరిక్తే, కాలే, ఆసాద్య ప్రాప్యాపి, తే (తవ) స్థాతవ్యం త్వయా స్థాతవ్య మిత్యర్థః. *‘కృత్యానాం కర్తరివా’ ఇతి వృత్తి, యావత్ యావతాకాలేన భానుః సూర్యః, నయనవిషయం దృష్టిపథం, అత్యేతి అతిక్రమతి, అస్తమయాత్ తే స్థాతవ్య మిత్యర్థః. యావది త్యవ ధ్యుక్తే * ‘యావత్తావచ్చ సాకల్యైవధా మానేవధారణే’ ఇత్యమరః. కిమర్థమత ఆహ, ‘కుర్వన్నీతి—క్లాఘునీయాం ప్రశస్యాం, శూలినః శివస్య, సంధ్యాయాం బలిః (పూజా) తత్ర పటహతాం, కుర్వక్ సంపాదయక్

అమద్వారాణాం ఈషద్దమ్పిరారాణాం, గర్జితానాం, అవికలం అఖణ్డం, ఫలం, లవ్యసే స్రావ్యసి. లభేః కర్తరి లృప్. మహాకాళనాథబలిపటహతేన వియోగాత్ గర్జితానాం సాఫల్యం స్యాదిత్యర్థః.

పాదన్యాసకర్వణితరశనాస్తత్ర లీలావధూతై
రత్నచ్ఛాయాఖచితవలిభిశ్చామరైః క్లాంతహస్తాః,
వేశ్యాస్తవ్యతో నఖపదసుఖాన్వాప్య వర్షాగ్రబిన్దూ
నామోత్కృష్టే త్వయి మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్కటాక్షాన్. 39

టీ. తత్ర = ఆ సంధ్యాపూజయందు, పాదన్యాస కర్వణిత రశనాః; పాదన్యాస=నాట్యమునం దడుగులుంచుటచేత, కర్వణిత రశనాః=మ్రోగుచున్న మొలనూర్లుగలవారును లీలావధూతైః=విరాసముచేత వీచబడిన, రత్నచ్ఛాయా ఖచిత వలిభిః; రత్న=రత్నములయొక్క, ఛాయా = కాంతులచేత, ఖచిత = కప్పుబడిన, వలిభిః = కాండలుగల, చామరైః చామరములచేత, క్లాంత హస్తాః; క్లాంత=బడలిన, హస్తాః=హస్తములుగలవారైన, వేశ్యాః = వేశ్యలు, తవ్యతః= నీవలన, నఖపద సుఖాన్=నఖత్తములందు సుఖకరములగు, వర్షాగ్ర బిన్దూన్= వానయొక్క మొదటిచినుకులను (అనగా మొట్టమొదటకుగిసిన చినుకు వారి నఖత్తములమీదఁ బడఁగనే బహుసుఖము గలుగును.) ప్రాప్య = పొంది, త్వయి=నీయందు, మధుకరశ్రేణి దీర్ఘాన్ = తుమ్మెదలబారులవలెనై పొడవులైన, కటాక్షాన్=కడగంటిచూపులను, ఆ మోత్కృష్టే=ఉంచఁగలరు.

తా. సాయంకాల పూజయందు వేశ్యలు నాట్యము జేయుచు చామరములతో స్వామికి వీచుచుందురు. నీవు వారి నఖత్తములమీదఁ బడునట్లు చల్లఁగా నుదకబిందువులను వర్షించితివేని వారు క్రేగంటిచూపులతో నిన్ను జూతురు. అది నీకు అత్యంత మానందదాయక మగును.

పాదన్యాసేతి — తత్ర సన్ధ్యాబలా, పాదన్యాయైః చరణనిక్షేపై
 పృథ్విత్వాజైః, క్వణితా శబ్దాయమానా, రశనా యానాం తాస్తథోక్తాః,
 క్వణితే రకర్షకత్వాత్ * 'గత్సర్థాకర్షక' ఇత్యాదినా కర్తరి క్తః. లీలయా
 విలాసేన, అవధూతైః కమ్పితైః, రత్నానాం, కజ్జణమణీనాం, ఛాయయా
 కాన్త్యా, భుచితాః రూషితాః. వలయః చామరదండ్యాః యేషాం తైః * 'వలి
 శ్చామరదండే చ జరావిశ్టధచర్షణి' ఇతి విశ్వః. చామరైః వాలవృజనైః, క్షాన్త
 మాస్తాః, ఏతేన దైశికనృత్యం సూచితం, తదుక్తం నృత్యసర్వస్వే. — * 'భిక్ష
 కస్తక వస్త్రాది దణ్డికా చామర స్రజః, వీణాది పృథ్వి య శుక్లర్యుర్నృత్యం
 తద్ దైశికం భవేత్' ఇతి. వేశ్యాః మహాకాలనాథ ముపేశ్య నృత్యస్త్రి
 గణికాః, త్వత్తః, నభివదేషు నభిక్షలేషు సుఖాన్ సుఖకరాన్ * సుఖశబ్దా
 త్తత్కరోతీతి ణ్యస్తాల్ వచాద్యచ్, యద్వా, సుఖాన్ సుఖహేతుాన్ *
 'సుఖహేతౌ సుఖే సుఖం' ఇతి శబ్దార్థవే, వర్షస్య అగ్రబిహ్లాన్ ప్రథమ
 బిహ్లాన్, ప్రాప్య, త్వయి, మధుకరశ్రేణిదీర్ఘాన్ కటాక్షాన్ అపాక్షాన్,
 ఆమోక్ష్యస్తే. 'పరైరుపకృతాః సన్తః సద్యః ప్రత్యుపకర్షతే' ఇతి భాషః.
 కామినీ దర్శనీయత్వలక్షణం శివోపాసనాఫలం సద్యో లభ్యమితి భవసి.

పశ్చాదుచ్చైర్భుజతరువనం మద్ధలేనాభిలీనః

సాన్ధ్యం తేజః ప్రతినవజపాపుష్పరక్తం దధానః,

నృత్యారమ్భే హర పశుపతేరార్ద్రనాగాజినేచ్ఛాం

శాన్తోద్వేగస్తమితనయనం దృప్తభక్తిర్భవాన్యా.

40

టీ. పశ్చాత్ = తరువాత (సాయంకాల పూజాసంతరమందు),
 పశుపతేః = ఈశ్వరునియొక్క, నృత్యారమ్భే = నాట్యమాడ దొరఁజొను
 నప్పుడు, ప్రతి నవ జపా పుష్ప రక్తం = క్రొత్త దాసానిపూవువలెనే యెఱ్ఱ
 నైన, సాన్ధ్యం = సంధ్యవేళయందలి, తేజః = కాంతిని, దధానః = ధరించు
 చున్నవాడవై, ఉచ్చైః = ఎత్తైన, భుజతరు వనం; భుజ = భుజములనెడు,
 తరు = చెట్లయొక్క, వనం = తోటపును, మద్ధలేన = వర్షలూకారముచేత,

అభిలీనః = అంతుటను వ్యాపించినవాడైన. భవాన్యా = ఆ చండికాదేవి చేత, శాన్తో ద్వేగ స్తిమిత నయనం; శాన్తోద్వేగ = భయము లేనివి గనుకనే, స్తిమిత = నిశ్చలములైన, నయనం = నేత్రములు గలుగునట్లు, దృష్టభక్తిః = చూడఁబడిన భక్తిగలవాడైన, పశుపతేః = రుద్రునికి, ఆద్రీ)నాగాజి నేచ్ఛాం; ఆద్రీ) = (రక్తముచేత) తడిసిన, నాగాజిన = గజచర్మమునందలి, ఇచ్ఛాం = కోరికను, హరః = తీర్పుమా.

తా. సాయంకాలపూజ పిదప శివుఁడు తాండవ మాడును. అప్పు డాయన యెత్తిన చేతులమీఁద సంధ్యారాగము గల నీవు వ్రాలఁగా రక్తాంకిత గజాసురచర్మ కన్న రమణీయముగ నున్న నిన్నుఁ జూచి గజాసురచర్మము నవేక్షింపకుండును. అప్పువారు చర్మనుజూచి నప్పటివలె భయపడక నిన్ను వేడుకఁగాఁ జూతును. వారి యనుగ్రహమునకుఁ బ్రాప్తుండవగుదువు.

పశ్చాదితి.—పశ్చాత్ సన్ధ్యాబల్గనస్తరం. పశుపతేః శివస్య, నృత్యా రమ్యే తాన్త్రీవప్రారమ్యే, ప్రతినవజపాపుష్పరక్తంప్రత్యగ్రజపాకుసుమారుణం సన్ధ్యాయాం భవం తేజో దధానః, ఉచ్చైః ఉన్నతం, భుజావీవ తరవస్తేషాం వనం. మణ్డలేన మణ్డలాకారేణ, అభిలీనః, అభివ్యాప్తః సత్ * కర్తరిక్తః, భవాన్యా భవపత్న్యా * ‘ఇన్ద్రీ వరుణ భవ శర్వరుద్ర మృడ హి మారణ్యాయవ యవన మాతు లాచార్యాణా మానుక్’ ఇతిజీమ్ అనుగాగమశ్చ. శాన్తః ఉద్వేగః గజాజినదర్శనభయం యయోస్తే, అత ఏవ, స్తిమితే నిశ్చలే నయనే యస్మిన్కర్మణి తత్ఫోక్తమ్ * ‘ఉద్వేగ స్త్వరితే క్షేతే భయ మస్థగమిసి’ ఇతి శబ్దార్థవే. భక్తిః పూజ్యేష్వసురాః * భజేః భావార్థే క్రిస్తీత్యయః. దృష్టం దృష్టా వా భక్తిరస్య స దృష్టభక్తిః సత్, పశుపతేః, ఆద్రీం శోణి తార్ద్రం, యన్నాగాజినం గజచర్మ * ‘ఆజినం చర్మకృత్తిః, స్త్రీ’ ఇత్యమరః. తలేచ్ఛాం. హర నివర్తయ, త్వమేవ తత్ స్థానే భవేత్కర్మణః. గజాసురమర్దనానస్తరం భగవాన్స్తవోదేవస్తదీయ మార్ద్రాజినం భుజమణ్డలేన బిభ్రవ్తాన్జీవం

చకారేతి ప్రసిద్ధిః * దృష్టభక్తి రితి కథం రూపసిద్ధిః, దృష్టశబ్దస్య * 'స్త్రీయాః
 పుంసో' ఇత్యాది నా పుంవద్భావస్య దుర్బలత్వాత్ కుతః * 'పూరణే
 ప్రియాది ప్రియ'తి నిషేధాత్ భక్తిశబ్దస్య ప్రియాదిభిః పాతా దితి? తదేత
 చోద్భవం దృష్టభక్తిరితి శబ్దమశ్రిత్య ప్రతినిహితం గణవ్యాఖ్యానే 'దృఢం
 భక్తిరస్యేతి నపుంసకం పూర్వపదమ్ అదార్థ్య నివృత్తిమాత్రపరే దృఢశబ్దే
 లింగవిశేషస్యానుపకారిత్యాత్ స్త్రీత్వ మవివక్షిత' మితి భోజరాజస్తు *
 'భక్తౌచ కర్తృసాధనాయా' మిత్యనేన సూత్రేణ భజ్యతే నేవ్యత ఇతి కర్తా
 ర్థత్వే భవానీభక్తిరిత్యాది భవతి, 'భావసాధనాయాం తు స్థిరభక్తి ర్భవాన్యా
 మిత్యాదిభవతి' ఇత్యాహ, ఇతి తదేతత్సర్వం సమ్యగ్వివేచితం రఘువంశసంజీ
 విన్యాం 'దృఢభక్తి రితి శ్లేష్మ' ఇత్యుక్త. తస్మా ద్దృష్టభక్తి రిత్యుక్తాపి మత
 భేదేన పూర్వపదస్య స్త్రీత్వే నపుంసకత్వే చ రూపసిద్ధి రస్తీతి స్థితమ్.

గచ్ఛస్తీనాం రమణవసతిం యోషితాం తత్ర నక్తం
 రుద్ధాలాకే నరపతిపథే సూచితే ద్యైస్తమోభిః,
 సౌదామిన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శయోర్వీం
 తోయోత్సర్గస్తనితముఖరో మాస్త్వభూర్విక్లబా స్తాః. 41

టీ. తత్ర = ఆయుజ్జయినియందు, నక్తం = రాత్రియందు, రమణ
 వసతిం = ప్రియుని యింటికి, గచ్ఛస్తీనాం = పోవు చున్న, యోషితాం =
 (అభిసారిక లగు) స్త్రీలకు సూచితే ద్యైః = సూదులతో భేదించు దగిన
 (మిక్కి) దట్టమైన, తమోభిః = చీకట్లుచేత, రుద్ధాలాకే = అడ్డగించబడిన
 చూపులు గల (అనగా కటికచీకటిచేత కొంచెమైనను గనబడ నట్టి)
 నరపతి పథే = రాజమార్గమునందు, కనక నికష స్నిగ్ధయా; కనక = బంగారము
 యొక్క. నికష = ఒరగటియందలి రేఖవలెను, స్నిగ్ధయా = నునుపు
 గల, సౌదామిన్యా = మేలుపుచేత, ఉర్వీం = భూమిని, దర్శయ = చూపుమా,
 తోయోత్సర్గస్తనితముఖరోః తోయోత్సర్గ = వర్షించుటచేత, స్తనిత =
 ఉలుములచేతను, ముఖరోః = మోయువాడవు, మాస్త్వభూః = కావద్దు

(ఎందు కనగా) తాః = ఆస్త్రీలు, విక్లబాః = భయపడువారు. (అందువలన వర్షగర్జనలఁ జేయును మని భావము.)

తా. ఆయూరిలో నభిసారికా స్త్రీలు తమ ప్రియుల వద్దకుఁ బోవునపుడు కటిక చీకటి గ్రమ్మి మార్గము తెలియ కుండును. అప్పుడు నీవు మెఱయు చుంటి వేని వారికి మార్గము దెలియును. ఆ యువకారముఁ జేయుము. ఉలుముట వద్దు సుమా. వర్షింపను వద్దు. ఉణిమినను మెఱసినను పాప మా జారిణులు భయము పడుదురు.

ఇత్థం మహాకాళనాథ సేవాప్రకార శభిధాయ పున ర్నగరసంచార మేవాహ—గచ్ఛస్తీనా మితి. తత్ర, ఉజ్జయిన్యాం, నక్తం రాత్రే, రమణ వసతిం ప్రియభవనం ప్రతి * ‘వసతిరాత్రి వేశ్మనోఽః’ త్యమరః. గచ్ఛస్తీనాం యోషితాం, అభిసారికాణా మిత్యర్థః, సూచిభిర్భేదైః అతిసాస్త్రైరిత్యర్థః, తమోభిః, దుద్ధాలోకే నిరుద్ధదృష్టిప్రసారే, నరపతిపథే రాజమార్గే, కనకన్య, నికషో, నికవ్యత ఇతి ప్యుత్పత్త్యా నికషోపలగతరేఖా, తస్యేవ, స్నిగ్ధం లేజో, యస్యాస్తయా * ‘స్నిగ్ధం తు మన్మజే సాస్త్రై రమ్యేక్షిజే చ లేజసి’ ఇతి శబ్దార్థవే. * సుదామ్నద్రిజైకదిక్పాదామసీ విద్యుత్ * ‘లేనైకదిక్’ ఇత్యుచ్చిత్యయః. తయా, ఉర్వీం, మర్దం, దర్శయ, కించ, తోయోత్సర్గస్తని తాభ్యాం పృష్టిగర్జితాభ్యాం, ముఖరః శబ్దాయమానః మాస్తభూః, కుతః, తాః యోషిః విక్లబాః భీరవః, తతో పృష్టిగర్జితే న కార్యే ఇత్యర్థః. * నాత్ర తోయోత్సర్గే స్తనిత మితి విగ్రహః, విశిష్టస్యేవ కేవలస్తనితస్యాప్యనిష్ట త్వత్, న చ ద్వస్త్యపక్షేఽల్పాచరపూర్వనిపాత కాస్త్రవిరోధః * ‘లక్షణ హేతోః క్రియాయాః’ ఇతిసూత్ర వివ విపరీత నిర్దేశేన పూర్వనిపాత కాస్త్రస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా దితి.

తాం కస్యాంచిద్భవనవలభౌ సుప్తపారావతాయాం
నీత్వా రాత్రిం చిరవిలసనాత్ ఖన్నవిద్యుత్కృతశ్రేతః,

సూర్యే దృష్టే పునరపి భవాన్వాహయేదధ్వశేషం
మన్దాయన్తే న ఖలు సుహృదామభ్యుపేతార్థకృత్యాః. 42

టీ. చిర విలసనాత్ = చాలనేపు మెఱయుటవలన, ఖన్న విద్యు
త్కళత్రః; ఖన్న=బడలిన, విద్యుత్=మెఱుప నెడు, కళత్రః = భార్యగలవాడ
వైన, భవాన్=నీవు, సుప్త పారావతాయాం; సుప్త=నిద్రించుచున్న, పారావ
తాయాం=పావురములు గల, కస్యాం చిత్=ఓకానొక, భవన వలభౌ=కొడిగ
(మారు) యందు (వైభాగమునందు), తాం రాత్రిం=ఆరాత్రిని, సీత్వా=కడపి,
సూర్యే=సూర్యుడు, దృష్టే=కనపడఁగా, పునరపి=తిరిగి, అధ్వశేషం=మార్గ
శేషమును, వాహయేత్=కడపుము. సుహృదాం=మిత్రులయొక్క, ఆభ్యుపే
తార్థకృత్యాః; ఆభ్యుపేత = అగీకరింపఁబడిన, అర్థ=ప్రయోజనముయొక్క,
కృత్యాః=కార్యములుగలవారు, న మన్దాయన్తే ఖలు=అలస్యము చేయరుగదా.

తా. పూర్వశ్లోకమునందుఁ జెప్పినట్లు నీ భార్యయగు
సౌదామిని మెఱసి మెఱసి యలసటఁ జెందును. అంత నామెతోఁ
గూడ నీవు ఏదైన నొకయుంటిమీఁద శయనించి మార్గాయా
సముఁ దీర్చుకొని సూర్యోదయము కాఁగానే తిరిగి ప్రయా
ణము చేయుము నీవంటివారు మిత్రుల కుపకారము జేయుట
కాలస్యము చేయరు గదా!

తామితి.—చిరం, విలసనాత్ స్ఫురణాత్, ఖన్నం, విద్యుదేవ
కళత్రం యస్య న భవాన్, సుప్తాః పారావతాః కలరవా, యస్యాం
తస్యాం, వివిక్తాయామిత్యర్థః * 'పారావతః కలరవః కపాతః' ఇత్యమర్థః.
జననంచార స్త్రాసంభావిత వివేతి భావః, కస్యాంచిత్, భవనస్య, పలభౌ
అచ్ఛాదనే, ఉపభాగ ఇత్యర్థః. 'అచ్ఛాదనం స్యా ద్వలభీ గృహణాం'
ఇతి హలాయుధః. తాం రాత్రిం సీత్వా, సూర్యే, దృష్టేనతి ఉచితే
సతీత్యర్థః. పునరపి, అధ్వశేషం వాహయేత్; తథాహి, సుహృదా

మిత్రాణాం, ఆభ్యుపేతా ఆక్లేకృతా, అర్థస్య ప్రయోజనస్య, కృత్యా క్రియా,
 యైస్తే, ఆభ్యుపేత సుహృదర్థా ఇత్యర్థః * సాపేక్షత్వేఽపిగమకత్వాత్స
 మాసః * ‘కృత్యా క్రియాదేవతయోః కార్యే స్త్రీ కుపితే త్రిషు’ ఇతియా
 దవః. * ‘కృత్యాశ్చ’ ఇతి చకారాత్కృప్, న మద్వాయస్తే ఖలు నమద్వాభవన్
 హి; న విలంబస్త ఇత్యర్థః. * ‘లోహితాదిదాజ్యః క్యమ్, ఇతిక్యమ్, *
 ‘వాక్యమః’ ఇత్యాశ్చ నేపదమ్.

తస్మిన్కాలే నయనసలిలం యోషితాం ఖడ్జితానాం
 శాంతిం నేయం ప్రణయిభిరతో వ ర్త భానో స్త్యజాశు,
 ప్రాలేయాస్త్రం కమలవదనాతోఽపి హర్తం నలిన్యాః
 ప్రత్యావృత్తస్త్వయి కరరుధి స్యాదనల్పాభ్యసూయః. 43

టీ. తస్మిన్ కాలే = ఆ (సూర్యోదయ) కాలమునందు, ప్రణయిభిః =
 ప్రియతములచేత, ఖడ్జితానాం యోషితాం = ఖండిత లను స్త్రీలయొక్క,
 నయన సలిలం = కన్నీరు, శాంతిం = శమమును, నేయం = పొందింపదగినది,
 అతః = ఈ కారణము వలన, భానోః = సూర్యునియొక్క, వర్త = మార్గమును,
 ఆశు = శీఘ్రముగా, త్యజ = విడువరా, సోఽపి = అతఁడును (ఆసూర్యుఁ
 ఁడును లోకులవలె), నలిన్యాః = పద్మినియొక్క (అనఁగా తామరలీగయొక్క),
 (నళిని సూర్యుని ప్రియురాలని భావము.) కమలవదనాత్ = దానియొక్క
 పుష్పమును మోమునుండి; ప్రాలేయాస్త్రం = మంచ నెడకన్నీటిని, హర్తం =
 పోగొట్టుటకు, ప్రత్యావృత్తః = వచ్చినవాఁడు, (ఈ కారణము వలన)
 త్వయి = నీవు, కరరుధి = చేతులను (కిరణములను) అడ్డగించి వేసి. అనల్పా
 భ్యసూయః; అనల్ప = ఎక్కువగు, అభ్యసూయః = ద్వేషముగలవాఁడు, స్యాత్ =
 అగును.

తా. అన్యస్త్రీ రతులయి రాత్రుల దిరిగి యుదయమున
 వచ్చిన నాథులనుఁ జూచి వెతఁ జెందు నాయికల నూఱిఁచి
 కన్నీళ్లఁ దుడుచుట నాయకస్వభావము గదా! అట్లుగానే

సూర్యుఁ డుదయమున రాఁగానే పద్మిని యన్యరతుఁ డని
మంచను కన్నీటితోఁ గూడియుండఁగా అవితుడుచుటకు
సూర్యుఁడు కిరణములను కరములఁ జాపుచుండును. అప్పుడు
నీ వడ్డము పోకుము కోపము వచ్చును. కాముకుల యిష్ట
మును జెఱచుటవలన వారితో ద్వేషము వచ్చును. అది
శ్రేయోహానికి మూల మని యర్థము.

తస్మిన్నితి.—తస్మిన్కాలే పూర్వోక్తే సూర్యోదయకాలే, ప్రణ
యభిః ప్రియతమైః, ఖడ్గితానాం యోషితాం నాయికావిశేషణామ్ * 'జ్ఞాతేఽ
న్యాసజ్ఞవికృతే ఖడ్గితేర్వ్యాకహాయితా' ఇతి దశరూపకే, నయన నలిల
కాన్తిం; నేయం నేతవ్యమ్ * నయతే ద్వికర్తకః, అతో హేతోః, భానోః;
వర్ష మార్గం, ఆశు శీఘ్రం, త్యజ, తస్యావరకో మాభూ రిత్యర్థః; విపక్షేఽ
నిష్టమాచప్తే—సోఽపి భానుః; నలాని (అమ్ముజాని) అస్యాః సస్థితి నలినీ
పద్మినీ * 'తృణేఽమ్ముజే నలం నాతు రాజ్ఞి నాలే తు న స్త్రియామ్' ఇతి
శబ్దార్థవే, తస్యాః స్వకాంతాయాః కమలం స్వకుసుమమేవ వదనం, తస్మాత్,
ప్రాలేయం హిమమేవ, అన్రమ్ అశ్రు, హర్తు శమయితుం. ప్రత్యావృత్తః
ప్రత్యాగతః, సశిన్యాశ్చ భర్తృర్భానో ద్వేకాంతరే సశిన్యన్తరగమనా త్ఫణ్డి
తాత్వ మిత్యాశయః, అతస్త్యయి * కరాక్ (అంశూక్) రుణద్ధితి కర
రుత్, క్విప్ తస్మి న్కరరుధి సతి, హస్తసోధిని సతీతి చ గమ్యతే * 'బలి
హస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః, అనల్పాభ్యుపాయః అధికవిద్వేషః, స్వాత్,
ప్రాయేణేచ్ఛావిశేషవిఘాతా ద్వేషో రోషవిశేషశ్చ కామినాం భవతీతిభావః,
కించ * 'బ్రహ్మణ మర్క మీకానం విష్టుం వా ద్వేష్టి యో జనః. శ్రేయాంసి
తస్య నశ్యంతి రారవం చ భవే ద్ధృవమ్.' ఇతి నిషేధాత్కార్యహాని శ్చ
భవిష్యతీతి ధ్వనిః.

. గమ్భీరాయాః పయసి సరిత శ్చేతసీవ ప్రసన్నే
చాయాత్తాపి ప్రకృతిసుభగో లప్యతే తే ప్రవేశం,

తస్మా దస్యాః కుముదవిశదా న్యర్హసి త్వం స ధైర్యా
న్మోఘీకర్తుం చటులశఫరోద్వర్తనప్రేక్షితాని.

44

టీ. గమ్భీరాయాః = గంభీర య నెడు, సరితః = నదియొక్క, చేతనీవ = మనస్సువలె, ప్రసన్నే = నిర్మలమయిన, పయసి = ఉదకమునందు, ప్రకృతి సుభగః = స్వభావముచే సుందరమయిన, తే = నీయొక్క, ఛాయాత్మాపి = ప్రతిబింబ స్వరూపమైనను, ప్రవేశం = చేరికను, లప్స్యతే = పొందఁగలదు. తస్మాత్ = ఆ కారణమువలన, అస్యాః = ఈ నదియొక్క, కుముదవిశదాని = తెల్లఁగులువలె శుభ్రములైన; చటుల శఫరోద్వర్తన ప్రేక్షితాని, చటుల = చంచలములైన, శఫర = మత్స్యములయొక్క, ఉద్వర్తన = పొరలుట లనెడు, ప్రేక్షితాని = చూపు లను, త్వం = నీవు, ధైర్యాత్ = మోసమువలన, మోఘీకర్తుం = వ్యర్థముగాఁ జేయు టకు, నార్హసి = తగవు.

తా. పిమ్మట గంభీరయను లోఁతైన నది కనఁబడును. దాని నీరు మిక్కిలి స్వచ్ఛమైనది. (లోఁతైన యభిప్రాయము గల మంచి నాయక స్ఫురించు చున్నది.) నీయందు మక్కువ గలది గాన దోషములేనిది. నీవు దానినిఁ బొందుట కిష్టపడక పోయినను నీ ఛాయాశరీరము దానిమనసు (జలము)నం దుండుటచే దప్పక చేరుచున్నది. అనఁగా నిన్నది కామించి మనస్సులోఁ దలంచుచునే యున్నది. అట్లు కామించి చేఁపల పొర్లి గింతలనెడు చూపులచే నిన్నుఁ జూచుచున్నది గాన దాని యభీష్టమును ద్రోసి వేయకుము.

గమ్భీరాయాఇతి.—గమ్భీరా నామ సరిత్, ఉదాత్తనాయకా వ. భవన్యతే, తస్యాః, ప్రసన్నే అమరక్తత్వా ద్దోషరహితే, చేతనీవ, ప్రసన్నే ఆనిర్వరే, పయసి. ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, సుభగః సుందరః * ‘సుందరేః ల్లికభోగాంశే దుర్దినేశరవాసరే, తురీయాంశే శ్రీమలిచ సుభగః’ ఇతి శబ్దార్థవే, తే తవ, ఛాయా చాసావాత్మా చ సోఽపి, ప్రతిబిమ్బశరీరం వా,

ప్రవేశం లభ్యతే, అపిశబ్దాత్, సాక్షాత్ప్రవేశ మనిచ్ఛోరపీతి భావః,
తస్మాత్ ధాయాద్వారాపి ప్రవేశ స్వావశ్యంభావిత్యాత్, అస్యాః గమ్భీ
రాయాః, కుముదవత్, విశదాని ధవళాని, చటులాని శీఘ్రాణి, శఫరాణాం
మీనానాం, ఉద్వర్తనాని ఉల్లుంజనాన్వేష, ప్రేక్షితాని అవలోకనాని* త్రిషు
స్యా చ్చటులం శీఘ్రం ఇతి విశ్వః— ఏత దేవ గమ్భీరాయా అనురాగలింగం,
తైర్యాత్ ధర్మ్యాత్, ధర్మ్యాదితి యాత్, మోక్షీకర్తుం విఫలీకర్తుం
నార్హసి; నానురక్తా విప్రలభ్యేత్యర్థః; ధూర్లక్షణం తు*క్ష్ణిత్వాతి నిత్యం
దయితామఙ్కరస్థా మతిసుందరః, అశ్చ్యవ్యరక్తం యత్నేన రక్తం ధూర్తో
విముఞ్చతి' ఇతి,

తస్యాః కింఞ్చిత్ కరధృతమివ ప్రాప్తవాసీరశాఖం
హృత్వా నీలం సలిలవనసం ముక్తరోధోనితమ్బుం,
ప్రస్థానం తే కథమపిసఖే లమ్బమానస్య భావి
జ్ఞాతాస్వాదో వివృతజఘనాం కో విహాతుం సమర్థః. 45

టీ. సఖే=మిత్రుఁడా; ప్రాప్తవాసీరశాఖం; ప్రాప్త = బొందఁబడిన,
వాసీర శాఖం=ప్రబృహిష్ణోష్ణుగలది కనుకనే కింఞ్చిత్=కొంచెము, కరధృత మివ=
చేతితో వట్టుకొనఁబడిన దానివలె నున్నదై, ముక్తరోధోనితమ్బుం; ముక్త =
విడువఁబడిన, రోధః=తటము నెడు, నితంబం=పిఱుఁడుగల, నీలం=నల్లనైన, సలిల
వనసం = ఉదకమనెడు వస్త్రమును, హృత్వా = అపహరించి, లమ్బమానస్య=
వ్రేలాడుచున్నట్టి, తే=సీయొక్క, ప్రస్థానం=ప్రయాణము, కథ మపి = కష్ట
ముగా, భావి = కాగలదు. జ్ఞాతాస్వాదః = రసమును దెలిసిన, కో=ఎవ్వఁడు,
వివృత జఘనాం = తెరువఁబడిన మొలగలదానిని, విహాతుం = విడుచుటకు,
సమర్థః=చాలినవాఁ డగును.

తా. గంభీరానది జలము ఒడ్డుననుండి దిగఁ జారి
ప్రబృలిచెట్ల దగ్గర నుండఁగా కాముకురా లగు స్త్రీ వస్త్రము

పోకముడి వీడి దిగ జారుచుండఁగాఁ జేతుఁ బట్టుకొనిన ట్లుండును. అప్పుడు ఆ యుదకమును గ్రహింపఁగా ఆమె మొలమీఁద వస్త్రము లే న ట్లుండును. నీవు అట్టి దానినుండి తప్పి పోవుటకు మనస్సు రాక యుందువు.

తస్మాఇతి.—హేసఖే, ప్రాప్తా, వాసీరశాఖా వేతనశాఖా, యేన తత్తథోక్త, మతవివ, కించిత్, ఈషత్, కరభృతం హస్తాపలమ్మిత, మివస్థితం, ముక్తః త్యక్తః. రోధః తటమేవ నితమ్ముః కటి. ర్యేన తత్తథోక్తం*నితమ్ముః పశ్చిమే శ్రోణిభాగేంద్రికటకే తటే ఇతి యాదవః, నీలం కృష్ణవర్ణం, తస్యాః గమ్భీరాయాః సరితః, నలీల మేవ వసనం, నీలామృరధారణం విరహ తాపనివారణమితి ప్రసిద్ధిః, హృత్వా అపసీయ, లమ్మమానస్య పీతనలీలభారాల్లమ్మమానస్య, ఆన్యత్ర జఘనారాధస్య, తే తవ, ప్రస్థానం ప్రయాణం, కథమపి కృచ్ఛ్రీణ, భావి. కృచ్ఛ్రీక్వహేతు మావాక్ష్ణతేతి—జ్ఞాతాస్వాదః అనుభూతరసః, కః పుమాన్, విపృతం ప్రకటికృతం, జఘనం కటిస్తతూర్వ భాగో వా, యస్యాస్తాం*జఘనం స్వాత్కటా పూర్వశ్రోణిభాగాపరాం శయోః ఇతి యాదవః, విహేతుం త్యక్తుం, సమర్థః, శక్తః, న శోఽపీత్యర్థః.

త్వన్నిష్యన్తోఽఛ్చస్థిత వసుధా గన్ధసంపర్క రమ్యః

ప్రోతోరన్ధ్రధ్వనితసుభగం దన్తిభిః పీయమానః,

నీచైర్వాప్య త్యుపజిగమిషో రైవపూర్వం గిరిం తే

శీతో వాతః పరిణమయితా కాననోదుమ్బరాణామ్. 46

టీ. త్వన్నిష్యన్తోఽఛ్చస్థిత వసుధా గన్ధ సమపర్క రమ్యః; త్వత్ = నీయొక్క, నిష్యన్త=వర్షముచేత, ఉచ్ఛస్థిత=ఉత్తరంజెందిన, వసుధా=భూమియొక్క, గన్ధ=వాసనయొక్క, సంపర్క=మూడికచేత, రమ్యః = సువాసనగలదియు, ప్రోతో రన్ధ్ర) ధ్వనిత సుభగం; ప్రోతోరన్ధ్ర) = నాసారంధ్రములయొక్క, ధ్వనిత=శబ్దముచేత, సుభగం=వినుట కింపుగా, దన్తిభిః=వినుకగులచేత,

శీయమానః = పానముఁ జేయఁబడుచున్నదియు, కాననోదుమ్మరాణాం = అడవి
మేడికాయలను, పరిణమయితా = పండించునదియు నగు, శీతః = చల్లనైన,
వాతః = గాలి, దేవపూర్వం గిరిం = దేవగిరిని, ఉప జిగమిషః = చేరఁబోవుచున్న,
తే = నీకు, నీచైః మెల్లఁగా, వాస్యతి = వీవఁగలదు.

తా. ఆ గంభీరానది నుండి వెడలు నపుడు నీ కనుకూల
ముగా వాయువులు వీచును. ఎట్లనఁగ! నీవు వర్షించినచోట్ల
భూమి పరిమళించును. అట్టిపరిమళముతో నుండును. మఱియు
ఏనుగులు ఆగంధము నాఘ్రాణించు చుండును. అప్పుడు వాని
తొండముల నుండి గంభీరమైన యొక ధ్వని గలుగును. అత్తి
పండ్లు పండి ఆవాసనలు వచ్చుచుండును. చల్లఁగా నుండును.
ఇట్టి గుణములు గల వాయువులు నీవెంట వచ్చుట నీకు
మిగుల ననుకూలము లగును.

త్వదితి.— త్వన్నిష్కృదేన తవ వృష్ట్యా, ఉచ్ఛ్వసితాయాః ఉప
బ్రుహితాయాః, వసుధాయాః భూమేః, గన్ధస్య, సమ్మర్కేణ, రమ్యః
సురభిరిత్యర్థః, స్రోతఃజ్వేనేన్ద్రియవాచినా తద్విశేషాః పూణం లక్ష్యతే *
'స్రోతోఽమ్బువేన్ద్రియయోః' ఇతి విశ్వః, స్రోతో రణ్ధ్రేషు నాసాగ్ర
తహారేషు, యత్, ధ్వనితం శబ్దః, తేన సుభగం యథాతథా, దన్తిభిః
గజైః, పీయమానః వసుధాగన్ధ లాభా దాఘ్రాయమాణ ఇత్యర్థః, అసేన
మాన్ద్య ముచ్యతే, కాననేషు వనేషు, ఉదుమ్మరాణాం జస్తఫలానాం *
'ఉదమ్బరో జస్తఫలో యజ్ఞాజ్ఞో హోమదుగ్ధకః' ఇత్యమరః, పరిణమయితా
పరిపాచయితా * 'మితాం ప్రాస్యః' ఇతి ప్రాస్యః, శీతోవాతః, దేవ
పూర్వం గిరిం దేవగిరి మిత్యర్థః, ఉపజిగమిషః ఉపగన్తు మిచ్ఛోః, *
గమే సన్నతా దుప్రత్యయః, తే తవ, నీచైః శనైః, వాస్యతి త్వాం వీజయి
ష్యతీత్యర్థః * సంబద్ధమాత్ర వివక్షాయాం వశ్యీ. 'దేవపూర్వం గిరిం' ఇత్యత్ర
దేవశబ్ద పూర్వత్వం గిరిశబ్దనైర్వివ, నతి సంజ్ఞినస్తదర్థస్యేతి, సంజ్ఞాయాః

సంజ్ఞిత్యాభావా దవాచ్యవచనం దోషమాహు రాలంకారికాః, తదుక్తమే కావల్యామ్* ‘యదవాచ్యస్య వచన మవాచ్యవచనం హి తత్’ ఇతి. సమాధానం తు దేవశబ్దవిశేషితేన గిరిశబ్దేన శబ్దపరేణార్థో మేఘూపగమన యోగ్యో దేవగిరి ర్లక్ష్యత ఇతి కథంచి త్సంపాద్యమ్.

తత్ర స్కందం నియతవసతిం పుష్పమేఘీకృతాత్తా
పుష్పాసారైః స్నపయతు భవా నోన్మోమగజ్ఞాజలారైః,
రక్షాహేతో ర్నవశశిభృతా వాసవీనాం చమూనా
మత్యాదిత్యం హుతవహముఖే సంభృతం తద్ధి తేజః. 47

టీ. తత్ర=ఆ దేవగిరియందు, నియత వసతిం=నిత్య నివాసము గల, స్కందం = కుమారస్వామిని, పుష్ప మేఘీకృతాత్తా = పూల వర్షించెడు మేఘముగాఁ జేయఁబడిన దేహము గలవాఁడనై (అనగా నీదేహమును పువ్వులవర్షించు మేఘముగాఁ జేసినవాఁడనై); వోన్మోమగజ్ఞా జలారైః; వోన్మోమగజ్ఞా = ఆకాశగంగ యందలి, జల=ఉదకములచే, ఆర్చైః = తడిసిన, పుష్పా సారైః=పుష్పముల ధారావర్షముచేత, భవా = నీవు, స్నపయతు = అభిషేకముఁ జేయుము. తత్ = అది, (కుమారస్వామి) వాసవీనాం = ఇంద్రుని సంబాధములైన, చమూనాం = సైన్యముల (యొక్క)ను, రక్షా హేతోః=రక్షించుట యను కారణమును బట్టి. నవ శశిభృతా=బాలచంద్ర శేఖరుని చేత, హుతవహ ముఖే = అగ్నిముఖమునందు, సంభృతం = సంపాదించఁ బడినట్టి, అత్యాదిత్యం = సూర్యునిక్రమించిన, తేజోహి = తేజస్సు గదా !

తా. ఆ దేవగిరియం దొక్క విశేషము గలదు. పూర్వ మింద్రుని సేనలను రక్షించుటకుఁ గాను శివుఁడు తనతేజము నగ్నియం దుంచినాఁడు. ఆ యగ్ని గంగయం దుంచినాఁడు. ఆ గంగానదియొడ్డున నా దివ్యతేజము కుమారస్వామిగా నవత

రించెను. ఆదేవుడు తారకా ద్యసురుల బరిమార్చి దేవ ప్రార్థనచే నా దేవగిరియందు నిత్యనివాస మంగీకరించెను. ఆ మహనీయుని మీద నీవు ఆకాశగంగా జలంబులచే దడువ బడిన చల్లని పుష్పములను వర్షించి కృతార్థుడ వగుము.

తత్రేతి.—తత్ర దేవగిరౌ నియతా వసతి ర్యస్య తం నిత్యస్మి హిత మిత్యర్థః, పురాణిల తారకాఖ్యాసురవిజయసంతుప్త సురప్రార్థనా వశా ద్భక్తార్తిభిజ్ఞానో భగవా న్భవానీనందనః స్కన్దో నిత్యమహ మిహ నహ శివాభ్యాం వసా మీ త్యుక్త్వా తత్ర వస తీతి ప్రసిద్ధిః. స్కన్దం కుమార స్వామినం, పుష్పాణాం మేఘుః పుష్పమేఘుః, పుష్పమేఘీకృతాత్మాకామరూప త్వా తుష్పవర్షకమేఘీకృతవిగ్రహః సత్, వ్యోమగచ్ఛా జలాక్షైః, పుష్ప సారైః పుష్పసంపాతైః *ధారాసంపాత ఆసారైః ఇత్యమరః, భవాన్ స్వయ మేవ, స్తువయతు ఆభిషిచ్ఛతు, స్వయం పూజాయా ఉత్తమత్వా దితి భావః తథాచ శమ్భురహస్యే * 'స్వయం యజతి చేదేవ ముత్తమా సోదరాత్తజైః, మధ్యమా యాజయే ద్భూత్యైరభిమూయజనక్రియా' ఇతి స్కన్దస్య పూజ్యత్వ సమర్థక మర్థాంతరం న్యస్యతి-రక్షేతి. తత్ భగవాన్ స్కన్ద ఇత్యర్థః * విధేయ ప్రాధాన్యా న్నపుంసకత్వనిర్దేశః, వాసవస్యేమా వాసవ్యః * 'తస్యేదం' ఇత్యణ్, తాసాం, వాసవీనాం ఐన్ద్రీణాం, చమూనాం సేనానాం. రక్షేవ హేతుః తస్య రక్షాహేతోః రక్షయా కారణేన, రక్షార్థ మిత్యర్థః * 'వస్తీ హేతు ప్రయోగే' ఇతివస్తీ, నవశశిభృతా భగవతా చన్ద్ర) కేభరేణ*వహతీతివహః, పచాద్యచ్, హుతస్య వహో, హుతవహః వహ్నిః, తస్య, ముఖే, సంభృతం సంచితం, ఆదిత్య మతిక్రాంత మత్యాదిత్యమ్ * 'ఆత్యాదయః క్రాంతాద్యధే ద్వితీయయా, ఇతిసమాసః, లేజోహి. సాక్షాద్భగవతో హరస్యైవేదం మూర్త్యైస్తరమిత్యర్థః, అణః పూజ్య మితి భావః; ముఖ గ్రహణం తు శుచిత్వసూచనార్థం, తదుక్తం

శమ్భురహస్యే * ‘గవాం పశ్చాద్ద్విజస్యజ్ఞే’ం యోగినాం హృత్కపే ర్వచః,
పరం శుచితవం విద్యాన్తుఖం స్త్రీవహ్నివాజినామ్’ ఇతి.

జ్యోతిర్లేఖావలయి గళితం యస్య బర్హం భవానీ
పుత్రప్రేక్షా కువలయదళప్రాపి కర్ణే కరోతి,
ధాతాపాద్యం హరశశిరుచా పావకేస్తం మయూరం
పశ్చాద్ద్విగ్రహణగురుభిర్గర్జితైర్నర్తయేథాః.

48

టీ. జ్యోతిర్లేఖా వలయి; జ్యోతిః = కాంతులయొక్క, లేఖా =
పంక్తుల యొక్క, వలయి = మండలము గలదిగా, గళితం = (తనంకట) జా
రినదియు నగు, యస్య = ఏ మయూరముయొక్క, బర్హం = పింఛమును,
భవానీ = పార్వతీ దేవి. పుత్ర ప్రేక్షా = కుమారుని యందలి ప్రేమ చేత,
కువలయ దళ ప్రాపి = కలువరేఖను బొందించు నట్టి (అనగా కలువతో
కలంకరించు కొనునట్టి), కర్ణే = చెవియందు (కొనయం దనుట), కరోతి =
(నిలుచునట్లు) చేయుచున్నదో, హర శశి రుచా; హర = శివునియొక్క,
శశి = చంద్రునియొక్క, రుచా = కాంతిచే, ధాతా పాద్యం; ధాత = శుభ్ర
మగు, ఆపాద్యం = కనుకొనలు గల, పావకే = కుమారస్వామియొక్క,
తం మయూరం = ఆనెమిలిసి, పశ్చాత్ = (పుష్పవర్షము కురిసిన) తరువాత,
అద్విగ్రహణ గురుభిః; అద్వి = కొండయొక్క, గ్రహణ = పట్టుకొనుట
చేత, గురుభిః = గొప్పవి యగు (అనగా కొండగుహలలో బ్రతిధ్వనించుట
చేత, ఊణుములు గొప్పవిగాఁ దెలియును), గర్జితైః = ఊణుములచేత, నర్తయే
థాః = ఆడింపుమా.

తా. ఆ కుమారస్వామికి నెమిలి కలదు. కుమారుని
యందలి ప్రేమచే నాతని వాహనమగు నెమిలిపింఛము నును
కలువకు మారుగా కర్ణాగ్రమున ధరించుచున్నది. నెమిలికేగండ్లు
స్వభావముచేఁ దెల్లని వైనను బాలచంద్ర మాళీశ్వరుని వెన్నె
లచే మఱిత శుభ్రముగా నున్నవి. ఇట్టి చక్కని నెమిలి కొండల

యందు ప్రతిధ్వనించు నట్లు పెద్దగా నీవు నుటిమిన నాట్యము నందు కడు సంతమునతో నాట్య మొనరించును. తద్వారా వ్యామికి నీయు దనుగ్రహము కలుగునని భావము.

జ్యోతిరితి.—జ్యోతిషః లేజనః లేఖాః రాజయ, స్తాసాం వలయం, మజ్జలం, యస్మాస్తీః తథోక్తం, గళితం భ్రష్టం, నతు తాల్యాత్సవ్యయం చిన్న మితిభావః, యస్య మయూరస్య, బర్హం పింఛం, 'పింఛబర్హే నపునకే' ఇత్య మరః. భవానీ గౌరీ, పుత్రప్రేష్టా పుత్రస్నేహేన, కువలయస్య. దళం పుత్రం, తత్సాపి తద్యోగి యథా తథా, కర్ణే కరోతి, దళేన ఛాయతీత్యర్థః, [యద్వా, కువలయస్య, దళప్రాపి దళభాజి, దళార్హే, కర్ణే కరోతి * క్షిబ్దస్తాత్సప్తమీ, దళం పువృత్య తత్స్థానే బర్హం భత్తే ఇత్యర్థః. నాభయ 'కువలయదళక్షేపి' ఇతి పాశమనుస్మత్య 'క్షేపా నిద్రాపసారణం వా' ఇతి వ్యాఖ్యాతవాక్, వారశశిరుచా వార శిరశ్చన్ద్రికయా, ధాతాపాద్యం న్యతోఽపి కాక్ష్వా దతిధవ లితనేత్రాస్తం 'అపాక్షా నేత్రయారస్తా' ఇత్యమరః. పావకస్య అగ్నేః, అపత్యం, పావః స్పృశ్దః * 'అతఇచ్ఛ', ఇతిఇచ్ఛ తస్య, తం పూర్వోక్తం, మయూరం పశ్చాత్ పుష్పాభిషేచనానంతరం, అద్యేః దేవగిరేః కర్దుః, గ్రహజేన గుహ సౌక్రమజేన, గురుభిః ప్రతిధ్వానమహద్భిరిత్యర్థః. గర్జితైః, నర్తయేథాః నృత్యం కారయ, మాడ్గళికభావేన భగవంతం కుమార ముపాస్మ్యేతిభావః. 'నర్తయేథా' ఇత్యుక్త * 'అగా వకర్తకా చిప్తవత్కర్తృకాత్' ఇత్యాత్తనే పదాపవాదః * 'నిగరణ చలనార్థేభ్యశ్చ' ఇతి పరస్మైపదం వాన భవతి, తస్య * 'నపా దమృజ్యమాజ్యనపరిముహ రుచి నృతి వద వసః' ఇతి ప్రతిషేధాత్.

ఆరాధ్యై నం శరవణభవం దేవముల్లజ్జితాధ్వా

సిద్ధద్వన్ద్వై ర్జలకణభయాద్విణిభిర్తు క్తమార్గః,

వ్యాలమృథాః సురభితనయాలవృజ్ఞాం మానయిష్యక్

సోతోమూర్త్యా భువి పరిణతాం రన్తిదేవస్య కీర్తిమ్. 49

టీ. శరవణ భవం = చెల్లుగంట యందుఁ బుట్టిన, వినం దేవం = ఈ సుబ్రహ్మణ్యేశ్వరుని, ఆరాధ్య = ఆరాధించి, వీణిభిః = వీణలను వాయించుచున్న, సిద్ధద్వందై వ్యః = సిద్ధిమిథునములచేత, జలకణ భయాత్ = ఉడకబిందువులు వడు నను భయము వలన, ముక్తమార్గః = ఈయఁబడిన మార్గముగలవాడవై, ఉల్లక్షితాధ్వాః = ఉల్లక్షిత = దాఁటఁబడిన, అధ్వా = మార్గముగలవాడవై, సురభి తనయా లమ్మ జాంః = సురభి తనయ = గోవులయొక్క, ఆలమ్మ = వధ వలన, జాం = పుట్టినదై, భువి = భూమి యందు, ప్రోతోమూర్త్యా = నదీ స్వరూపము చేత, పరిణశాం = మారు రూపముఁ బొందిన, రత్తిదేవస్య = రంతి దేవుని యొక్క, కీర్తిం = యశంబును (అనఁగా చర్మణ్యతీనదిని), మాన యిష్ట్యో = సత్కరింపఁ గలవాడవై, వ్యాలంబేభాః = పంగిదిగుము, (లేక నిలుపుము.)

తా. ఆకుమారస్వామి నారాధించి యనంతరము వారి వద్ద వీణల వాయించు సిద్ధమిథునములు తమ మీఁద చినుకులు పడకుండునట్లు నీకు మార్గమును వదలి తొలఁగుదురు గాన అంత నీ వచటనుండి పోవునపుడు ఒక నది గన్నడును. ఆనది పూర్వము గవాలంభనము జేసిన రంతిదేవుని యజ్ఞగోవుల సంబంధమగు చర్మముల రక్తము ప్రవహించి నది యయ్యెను. ఇప్పుడు దానిని మనవారు చర్మణ్యతీనది యందురు. అంతటి గవాలంభ మహాయోగ మాయన జేసినందుల కాయనకీర్తికిఁ దార్కాణగా నీనది యుత్పన్నమయినది. నీ వానదికి నముండవై సత్కారముఁ జేయవలయును.

ఆరాధ్యైవం — వినం పూర్వోక్తం, శరాః బాణశృణాని 'శరో బాణ శృణే బాణే' ఇతిశబ్దార్థవే. తేహం వనం శరవణం* 'ప్రసరింతః శర' ఇత్యా దినా ఇత్వం. తత్రభవో జన్మ యస్య తం, శరవణభవం దేవం స్కన్ధం 'శర శస్త్రా వదాననః' ఇత్యమరః. * 'అవర్జ్యోబహుప్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మా

ద్యుత్తరపదః' ఇతి వామనః. అవశ్యోఽగతికత్వాదాశ్రయణీయ ఇత్యర్థః. ఆరాధ్య ఉపాస్య. వీణిభిః వీణావద్భిః * వ్రీహ్యదిత్వా దినిః; సిద్ధద్వైత్వః సిద్ధమిథునైః భగవంతం సృష్ట ముపవీణయతు మాగతైరితి భావః, జలకణ భయాత్, జలసేకస్య వీణాకర్షణ ప్రతిబంధకత్వా దితి భావః. ముక్తమార్గః త్యక్త వర్షా నక్, ఉల్లఙ్ఘితాధ్వా క్రియంత మధ్వానం గతః ఇత్యర్థః. సుభి కనయానాం గవాం, ఆలమేషున సంజ్ఞపనేన, జాతాం తథోక్తాం, భువి లూకే, స్తోతో మూర్త్యా ప్రవాహ రూపేణ, పరిణతాం రూపవిశేషరూపన్నాం, రన్తిదేవస్య దశపురపతేర్మహారాజస్య, కీర్తిం చర్తన్విత్యాఖ్యాం నదీ మిత్యర్థః. మానయ్యక్, వ్యాలమేషాః ఆలమ్యుపతరే రిత్యర్థః. పురా కిల రాజ్ఞో రన్తిదేవస్య గవాలమేష ప్షేకత్ర సంభృతా ద్రక్షనివ్యదా చ్చర్మరాశేః కాచిన్నదీ సస్యస్తే, సా చర్తన్విత్యాఖ్యాయతఇత్యుపాఖ్యాయతే.

త్వయ్యాదాతుం జలమవనతే శార్జిణో వర్ణచారే

తస్యాః సిన్ధోః పృథుమపి తనుం దూరభావాత్ప్రవాహం,
ప్రేక్షిష్యంతే గగనగతయో నూనమావర్జ్య దృష్టి
రేకం ముక్తాగుణమివ భువః స్థూలమధ్యేన్ద్రనీలమ్. 50

టీ. శార్జిణః = కృష్ణునియొక్క, వర్ణచారే = కాంతి నపహరించిన (ఆనందాఁ గృష్ణుని కాంతి వంటి. కాంతి గల), త్వయి = నీవు, జలం = ఉదక మును, ఆదాతుం = తీసి కొనుటకు, అవనతే = వంగినవాడ వగుచుండగా, పృథు మపి = పెద్ద దైనను, దూరభావాత్ = దూరముగా నుండుటవలన, తనుం = చిన్నదిగానున్న, తస్యాః సిన్ధోః ప్రవాహం = ఆ నదియొక్క ప్రవాహమును, గగన గతయః = ఆకాశమునఁ బోవువారు, నూనం = సత్యముగా, దృష్టి = చూపుటను, ఆవర్జ్యం = వంచి, స్థూల మధ్యేన్ద్ర నీలం = లావుగల యింద్రనీల రత్నము నడుమఁ గూర్చిన, ఏకం = ఒంటిపేట దైన, భువః =

భూమియొక్క ముక్తాగుణ మివ=ముత్తైముల హారమునువలెనే, ప్రేక్షివ్యస్తే= చూడఁగలరు.

తా. నీవు ఆనఁయొద్దకుఁ బోయి యుదకమును గ్రహించుటకు వంగి యుండఁగాఁ బైన నంతరిక్షమునఁ బోవువారు చూచి యా నదిని ముత్యాలహారమును గాను, నిన్ను ఆ ముత్యాలహారము నడుమఁ గూర్చిన యింద్రనీల మణినిగాను ఎంచెదరు.

త్వయీతి.—కాన్దిణః కృష్ణస్య, వర్ణస్య (కాస్తే) శ్చారే వర్ణచారే, కత్తుల్యవర్ణ ఇత్యర్థః. త్వయి జల మాదాతు మవనలే సతి పృథు మపి, దూర భావాత్ దూరత్వాత్, తనుం సూక్ష్మతయా ప్రతీయమానం, తస్యాః సిద్ధోః చర్మణ్వత్వాభిప్రాయాః, ప్రవాహం, గగనే గతి ర్కేమం లే, గగనగతయః శేషరాః, సిద్ధగన్ధర్వాదయః. * ఆయమపి బహువ్రీహిః పూర్వతః జన్మాద్భుత్తర సదేషు ద్రవ్వవ్యక్తి, నూనం సత్యం. దృష్టిః, ఆవర్ణ్య ఆనమ్య, వికం విక యప్తికం, స్థూలః మహాత్, మధ్యః మధ్యమణీభూతః, ఇన్ద్రనీలో యస్య తం, భువో భూమేః, ముక్తాగుణం ముక్తాహారం, ఇవ, ప్రేక్షివ్యస్తే. అత్రాత్మస్త నీలమేషు సజ్జతస్య ప్రవాహస్య భూకణముక్తాగుణత్వే నోల్లేఖనా దుల్లేఖితేవయ మి తివకదేన వ్యజ్యతే; నిరుక్తకారస్తు * ‘తత్ర తత్రోపమా యత్ర ఇవ శబ్దస్య దర్శనం’ ఇతివశబ్దదర్శనా దత్రా ప్యుపమేవేతి బభ్రావ.

తాము తీర్వ వ్రజ పరిచితభూలతావిభ్రమాణాం

పక్షోత్తేపాదుపరివిలసత్కృష్ణశారప్రభాణాం,

కున్దక్షిపానుగమధుకరశ్రీముషామాత్మబిమ్బం

పాత్రీకుర్వ న్దశపురవధూనేత్రకౌతూహలానామ్.

51

టీ. తాం = ఆచర్మణ్వతీనదిని, ఉత్తీర్వ = దాటి, పరిచిత భూలతా విభీమాణాం; పరిచిత = వాడుకపడిన, భూలతా = తీరగలవంటి కనుబొమల యొక్క; విభీమాణాం = విలాసములు కలవియు, పక్షోత్తేపాత్, పక్ష =

శిష్యులయొక్క, ఉత్తేపాల్ = ఎత్తుటవలన, ఉపరి విలసత్కృష్ట శారప్రభాణాం; ఉపరివిలసత్ = వైకట్టుప్ర కాశించుచున్న, కృష్ణశారప్రభాణాం = కొంచెము ధవళ కాంతితోఁగూడిన నల్లవికాంతులుగలవియు, గనుకనే, తున్ద ఊపా నుగ మధు కరశ్రీ ముహం; తున్ద = మొల్లపూలను, ఊప = త్రోయుటను, అనుగ = అనుసరించు నట్టి, మధుకర = తుమ్మెదలయొక్క, శ్రీ ముహం = కాంతి నపహరించునవియు నగు, (అనగా కొంచెము ధవళకాంతితోఁగూడిన నీలకాంతులు కదలుచున్న మొల్లపూవులవెంటఁ గదలు తుమ్మెదలను బోలియున్నవని యర్థము.) దశపుర వధూనేత్ర కాతూహలానాం; దశపురవధూ = రుతిదేవపురమందలి స్త్రీల యొక్క, నేత్ర కాతూహలానాం = (నిన్నుఁ జూడవలయునను) నేత్రముల యభిలాషములకు, ఆత్మ దిమ్మం = నీదేహమును, పాత్రీకుర్వన్ = విషయమునుగాఁ జేయుచున్నవాడవై (అనగా దశపురయువకులు ఆభిలాషతో నిన్నుఁ జూచు నట్లుగా), వ్రజ = వెట్టమా.

తా. నీవు ఆ చర్మణ్వతీ నదిని దాటి పోవుచుండఁగా దశపురస్త్రీలు అభిలాషతోఁ జూతురు. ఇట్లు నిన్నుఁ జూచుట వారికి వేడుక యగును. వారి భ్రావిలాసములను వారి నయన కాంతులనుఁ జూడ నీకు వేడుక యగును.

కామితి. — తాం చర్మణ్వతీం, ఉత్తీర్ణ్య, భ్రువో లతా ఇవ భ్రూ లతాః * ఉపమితసమాసః. తాసాం విభ్రామాః విలాసాః, పరిచితాః క్లప్తాః యేషు లేహం, పక్ష్యాణి నేత్రలోమాని * 'పక్ష్య సూత్రాది సూక్ష్మంశే క్షిప్తే నేత్రలోమాని' ఇతి విశ్వః, లేహం, ఉత్తేపాల్ ఉన్నమానాద్దేహోః, కృష్ణశ్చ తాః కారాశ్చ, కృష్ణకారాః నీలశబలాః * 'వర్ణోవర్ణేన' ఇతి సమాసః * 'కృష్ణ రక్తసితాః కారాః' ఇతి యాదవః. తత శ్చ కారశబ్దాదేవ సిద్ధే కాశ్యే పునః కృష్ణవసోపాదానం కార్ణ్యప్రాధాన్యార్థం, రక్తత్వం తు న విపక్షిత ముపమా నానుసారాత్, తస్య స్వాభావికస్య స్త్రీ నేత్రేషు సాముద్రికవిరోధాదితరస్యా వ్రజన్తో, క్వచిత్సద్భావకథనంతుపపత్తివిషయం, ఉపరి విలసత్త్వ కృష్ణ

కారాః. ప్రభా యేషాం తేషాం, కుస్తాని మాఘ్యకుసుమాని *‘మాఘ్యం కుస్తం’
ఇత్యమరః, తేషాం, క్షేపః, ఇతస్తతశ్చాలనం, తస్య, అనుగాః అనుసారిణో,
యే మధుకరా స్తేషాం, శ్రియం ముష్టస్తీతి తథోక్తానాం, క్షేప్యమాణకుస్తాను
థావి మధుకర కల్పానా మిత్యర్థః, దశపురం రనిజీవస్య నగరం తత్ర, వధ్వః
స్త్రీయః * ‘వధూర్జాయాస్సుహ స్త్రీచ’ ఇత్యమరః. తాసాం, నేత్రకాతూ
హలానాం నేత్రాభిలాషాణాం, సాభిలాషదృష్టినా మిత్యర్థః, ఆత్మబిమ్బం
స్వమూర్తిం, పాత్రీకుర్వత్ విషయాకుర్వత్, ప్రజ గచ్ఛ.

బ్రహ్మవర్తం జనపదమథ చ్ఛాయయా గాహమానః

క్షేత్రం తత్ర ప్రథనపిశునం కౌరవం తద్భజేథాః,

రాజన్యానాం శితశరశతైర్వృత్ర గాఙ్ఙీవధన్వా

ధారాపాత్రై స్త్వమివ కమలాన్యభ్యవర్షన్తుఖాని.

52

టీ. అథ=ఒప్పుట, బ్రహ్మవర్తం=బ్రహ్మవర్తమనెడు, జనపదం=దేశమును,
చ్ఛాయయా=నీడచే, గాహమానః = ప్రవేశించుచున్నవాడవై, క్షేత్ర ప్రథన
పిశునం; క్షేత్ర=క్షేత్రీయలయొక్క, ప్రథన=యుద్ధమునకు, పిశునం=సూచక
మయిన (అనఁగా శిరఃకపాలాదులు పడియుంటచే నిచ్చుటనే కురుపాండవుల
యుద్ధము జరిగినదని తెలియునట్టి), తత్ = లోకమందుఁ బ్రసిద్ధమగు, కౌరవం
క్షేత్రం=కురుక్షేత్రమును, భజేథాః = పొందుమా, యత్ర=ఏకురుక్షేత్రము
నందు, గాఙ్ఙీవధన్వా=అర్జునుఁడు, శితశరశతైః = వందలకొలది వాడియమ్ముల
చేత, రాజన్యానాం=రాజులయొక్క, ముఖాని=ముఖములను, ధారా పాత్రైః=
జడివానలచేత, కమలాని=పద్మములను, త్వమివ=నీవలె, అభ్యవర్షన్తో=వర్షించెను.

తా. పిమ్మట బ్రహ్మవర్తము మీఁదుగాఁ బోయి కురు
క్షేత్రమును జేరుము. అది జగత్ప్రసిద్ధమైనది. ఇప్పటికిని యచ్చట
నున్న శిరఃకపాలాదులచే గురుతింపఁ దగియున్నది. మున్ను
నరుఁడనేక రాజుల తలలను తన వాడి తూపులచే ఛేదించి

జయమును బొంది యున్నాఁడు. గాన అద్భుతమును బవిత్రము నగు నాక్షేత్రము దర్శనీయము.

బ్రహ్మవర్తమితి. — అథ అనస్తరం, బ్రహ్మవర్తం నాను, జనపదం దేశం అత్ర మనుః * సరస్వతీ దృవద్విత్యో ర్దేవః ధ్యో ర్యదస్తరం, తం దేవసిర్నితం దేశం బ్రహ్మవర్తం ప్రచక్షతే’ ఇతి, ఛాయయా అనాశవమణ్డలేన, గామా మానః ప్రవిశత్, నభః స్వరూపేణ * ‘దేవక్షేత్రాశ్రమాదీని పరివృత్యాన్యతో న్రజేత్’ ఇతివచనాత్ తత్ప్రప్రగనపిశునం అద్యాపి శిరః కపాలాదిమత్తయా కురుపాణ్డీవయుద్ధ సూచక మిత్యర్థః. * ‘యుద్ధః సాయోధనం జన్యం ప్రధనం ప్రవిదారణం’ ఇత్యమర్థః. * తత్ ప్రసిద్ధం, కురుక్షేత్రం మిదం కౌరవం శ్శత్రం భజేథా కురుక్షేత్రం న్రజేత్యర్థః. యత్ర కురుక్షేత్రే, గాంధీవి స్వాస్థీతి గాంధీవి ధరుణిశేషః * ‘గాంధీవిగాత్సంజ్ఞాయాం’ ఇతి మత్స్యధీయోవ త్రత్యయః ‘కపివృజన్య గాంధీవి గాంధీవి పున్నపునకా’ ఇత్యమర్థః, తద్ధమర్మ స్య సః గాంధీవిధన్వా అర్జునః. ‘వా పుష్కాచూర’ ఇత్యనజాదేశః. శతశరశత్రైః నిశితబాణసహస్రైః, రాజన్యానాం రాజ్ఞాం, ముఖాని, ధారాణాం ఉదక ధారాణాం, సాత్రైః, కమలాని త్వమివ, అభ్యన్నత్ అభిముఖం వృష్టవాన్, శరవర్షేణ శిరాంపి చిచ్ఛేదేత్యర్థః.

హిత్యా వోలామభిమతరసాం రేవతీలోచనాజ్ఞాం
బంధుప్రీత్యా సమరవిముఖో లాగ్ధలీ యాః సిషేవే,
కృత్యా తాసామభిగమముపాం సౌమ్య సారస్వతీనా
మన్తశుద్ధస్త్వమసి భవితా వర్ణమాత్రేణ కృష్ణః.

53

జీ బంధుప్రీత్యా = బంధువులయందలి ప్రేమచే, సమర విముఖః = యుద్ధమునం దిచ్ఛలేవి, లాగ్ధలీ = బలరాముఁడు. అభిమతరసాం ; అభిమత = మిక్కిలి యుష్టమగు, రసాం = రుచిగలదై, రేవతీ లోచనాజ్ఞాం; రేవతీ = రేవతీదేవియొక్క. లోచన = కన్నలే, అజ్ఞాం =

చిహ్నముగాఁ గల (తన కత్యంత మిష్టమైన సురయందు తనప్రేయసి ప్రతి బింబము కనఁబడుటచే వర్జనీయ మైన దనట), హాలా = సురసు, హిత్యా = విడిచి, యాః = ఏ (గరస్వతీ నది యొక్క) ఉదకములను, సిషేవే = సేవిం చెనో, సౌమ్య = మంచివాఁడా, త్వం = నీవు. తాసాం సారస్వతీనాం అపాం=ఆ సరస్వతీనదీ యుదకములయొక్క, అభిగమం = సేవను, కృత్వా = చేసి, అస్తాః=లోపల, శుష్కః = పరిశుద్ధుండవు, అసి = అగుచున్నావు, వర్ణ ము లేఁ=వర్ణముచేరనే, కృష్ణః=నల్లనివాఁడవు, భవితా=అగుచున్నావు.

తా. ఆ కురుక్షేత్ర ప్రాంతమున సరస్వతీ నది యున్నది. ఆనదిని సేవించితివేని నీ యాకృతి నైల్య ముల్లె యున్నను నీయంతరాత్మ పరిశుద్ధ మగుచున్నది.

హిత్యేతి. బద్ధప్రీత్యా కురుపాణ్డవస్మిహేన, న తు భయేన, సమర విముఖో యుద్ధ నిఃస్పృహః; లాగ్నల మస్యా స్తీతి, లాగ్నలీ హలధరః, అభి మతరసాం అభీష్టస్వాదాం, తథా, రేనత్యాః స్వప్రియాయాః, లోచనే వివా జ్కుః, ప్రతిబిమ్బితశిచ్చిహ్నం, యస్యాస్తాం హలాం సురాం * ‘సురాహలి ప్రియా హలా’ ఇత్యమరః. * అతిప్రయుక్తం దేశభాషాపద’ మిత్యక్రమాత్రే హలేతి దేశభాషాపద మప్యతీవ కవిప్రయోగా త్సాధ్య త్యుదాజహర వామనః. హిత్యా త్యక్త్వా, దుస్త్యజా మపీతి భావః, యాః సార స్వతీ రసః, సిషేవే, హేసౌమ్య సుభగః; త్వం తాసాం సరస్వత్యా. నద్యా ఇమాః సారస్వత్య స్తాసాం అభిగమం సేవాం, కృత్వా, అస్తాః అస్తరా

(పూర్వకథ తాత్పర్యము కాదు.)

* పూర్వము బలరాముఁడు కురు పాండవ యుద్ధమునందు ఉభయు లును తనకు ముఖ్య బంధువులేగాక నెవరి తట్టునను బోవుట కిష్టము లేని వాఁడయి తీర్థయాత్ర చేసెను. అప్పుడు తన కలిప్రియమైన రేవతీ సురలను విడిచి పరమపావన మగుసరస్వతీ జలములఁ గ్రోలి పరిశుద్ధుఁ డాయె నను కథ యనుసంధానముఁ జేసికొనవలయును.

త్వని, శుద్ధో నిర్తలూ, నిర్దోహా, భవితా 'జ్వల్తుచా' ఇతిత్వచ్, అసి సద్య
 ఏవ పూతో భవిష్యసీ త్యర్థః. 'వర్తమానసాహిష్యే వర్తమానవ ద్యా' ఇతి
 వర్తమాన ప్రత్యయః. వర్తమానేణ వర్తనైవ, కృష్ణః శ్యామః, న తు పాపే
 నేత్యర్థః, ఆస్తాశుద్ధి రేవ సంపాద్యా న తు బాహ్య. బహిశుద్ధోఽసి సూతవధు
 ప్రాయశ్చిత్తార్థం సారస్వత సలిసేవీ తత్రభవా న్మలభద్రఏవ నిదర్శనం, ఆతో
 భవతాసి సరస్వతీ సర్వథా సేవితవ్యేతి భావః.

తస్మాదచ్చరనుకనఖిలం శైలరాజావతీర్ణం
 జహ్న్విః కన్యాం సగరతనయస్వర్గసోపానపక్షిం,
 గౌరీవక్త్రభ్రుకుటిరచనాం యా విహస్యేవ ఘేనైః
 శమ్మోః కేశగ్రహణమకరోద్విన్దులగ్నోర్నిహస్తా.

54

టీ. తస్మాత్ = ఆకురుక్షేత్రము నుండి, అను కనఖిలం = కనఖిల పర్వత
 సమీపమునందు, శైల రాజావతీర్ణం; శైలరాజ = హిమవంతమునుండి, అవ
 తీర్ణం = దిగినవై. సగర తనయ స్వర్గ సోపాన పక్షిం; సగరతనయ = సగర
 చక్రవర్తి పుత్రులకు, స్వర్గసోపాన పక్షిం = స్వర్గమునకుఁబోవుటకు విర్హ
 డిన మెట్టవరుసగానుండిన (అనఁగా గంగానది వలన సగరుని పుత్రులకు
 స్వర్గము గలిగినదని భావము), జహ్న్విః కన్యాం = జహ్ను మహర్షికిఁ గూతు
 రగు గంగానదిని, గచ్ఛే = సేవింపుము, యా = విజాహ్నువి, గౌరీ వక్త్ర
 భ్రుకుటి రచనాం; గౌరీ = పార్వతీ దేవీ యొక్క, భ్రుకుటి = బొమముడి
 యొక్క, రచనాం = కార్యమును, ఘేనైః = నురగలచే, విహస్యేవ = ఎగతాళిజేసి
 నట్లు, ఇన్దులగ్నోర్ని హస్తా; ఇన్దు = చంద్రునియందు, లగ్న = కలిసి కొనిన,
 డోర్నిహస్తా = తరంగములను హస్తములు గలవై, శమ్మోః = ఈశ్వరునియొక్క,
 కేశగ్రహణం = కేశములను బట్టుకొనుటను, అకరోత్ = చేసెను.

తా. ఆ కురుక్షేత్రము నుండి పోవఁగా కనఖిలమును
 పర్వతము కనఁబడును. గంగానది హిమవంతము నుండి దాని

యొద్ద దిగినది. అచ్చటి నుండి జహన్నుని యజ్ఞవాటము నుండి ప్రవహింపఁ బోఁగా నా రాజా ప్రవాహము నంతయు తన గర్భమునం జేర్చికొని కర్ణ వివరమునుండి విడిచి తనకుం గుమారితగా భావించెను. అంత జాహ్నువి కపిల రోమాగ్ని భస్మము లగు సగరుని బిడ్డలవైఁ బ్రవహింప స్వర్గము గలిగెను. శివ జటలయందున్న గంగ సవతిని పరిహాసము చేసినట్లుం డెను. పుట్టుక హిమవంతము ప్రభావము పుణ్యము నిచ్చుట సౌభాగ్యము సవతిని మించి భర్తశిరంబునం దుండుట. ఇట్టి మహనీయ గుణవంతురా లగు గంగ నీకు నేవుర్వారాలైన నీకు శ్రేయము.

తస్మాదితి. తస్మాత్ కురుక్షేత్రాత్, కనఖలస్యాద్రేః సమీపేనుకనఖ లం ‘అనుర్యత్సమయా’ ఇత్యవ్యయాభావః, శైలరాజాత్ హిమవతః, అపతీర్ణాం, సగరతనయానాం, స్వర్గసోపానపక్షిం స్వర్గప్రాప్తిసాధనభూతామిక్యర్థః, జహన్ను ర్నాను రాజ్ఞః కన్యాం జాహ్నువీం, గచ్ఛే గచ్ఛ విద్యథే నిజ్, యా జాహ్నువీ, గౌర్యా వక్త్రేయా, భుక్తిరచనా సావత్సరోహద్భృభక్తకరణం, తాం, ఘేనైః. విహస్య హసిత్యేవ, ధావశ్యాత్సేనానాం హసిత్యే నో త్యేతా, ఇన్ద్రా శిరోమాణిక్యభూతే, లగ్నా ఊర్వయ వివ హస్తా యస్యాః స్థలగ్నోర్నిహస్తా సతీ, శమ్భోః కేశగ్రహణమకరోత్, యథా కాచి త్ప్రధానాయితా సవత్సీ మసహమానా తా మనాదృత్య స్వవాల్గభ్యం ప్రకటయన్తీ స్వభర్తారం సహశిరోరత్నైవ కేశే హ్వికర్వతి తద్వదితి భావః; ఇదం చ పురా కిల భగీరథ ప్రార్థనయా భగవతీం గగనపథా త్వతన్తీం గచ్ఛాం గచ్ఛాథరో జటాజూటేన జగ్రహేతి కథా ముపదీవోక్తమ్.

తస్యాః పాతుం సురగజ ఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్థలమ్బి
త్వం చేదచ్చస్ఫుటికవిశదం తర్కయేత్తిర్యగమ్భః,

సంసర్పన్త్యా సపది భవతః స్రోతసి చ్ఛాయయాఽసౌ
స్యాదస్థానోపగతయమునానన్తమేవాభిరామా.

55

టీ. సుర గజ ఇవ = దేవ గజము వలెను, వ్యోమ్ని = ఆకాశమునందు, పశ్చార్థ లమ్పి = (వెనుకటి సగముదేహముచే) తలక్రిందుగా వ్రేలాడుచున్న వాడ వై, అచ్చ స్ఫటిక విశదం; అచ్చ = స్వచ్ఛమగు, స్ఫటిక = స్ఫటికము వలె, విశదం = శుభ్రమైన; తస్యాః = ఆ గంగానదియొక్క, అమ్మః = ఉదకమును, తిర్థక్ = ఆడ్డముగా, పాతుం = త్రాగుటకు, తర్కయే శ్చేత్ = ఊహించిలి వేసి, సపది = అప్పడు, ప్రోతసి = ప్రవాహమునందు, సంసర్పన్త్యా = వ్యాపించుచున్న, భవతః = నీయొక్క, ఛాయయా = నీడచే, అసౌ = ఈ నది, అస్థానోపగత యమునానన్త మేవ; అస్థాన = చోటుగాని చోట, (అనగా ప్రయాగయందే గంగా యమునా సంగమము కుటయొక్కచోటు ఆస్థాన మని భావము.) ఉపగత = పొందఁ బడిన, యమునా = యమునా నది యొక్క, నన్తమేవ = తూడక వలె, అభిరామా = సుందర మైనదిగా, స్థాల్ = అద్వైతము.

తా. నీవు ఆ గంగానది నీరు గ్రోలుటకు వంగి నప్పుడు దేవతాగజమువలె నుండువు నీ నీడ ఆగంగయందు ప్రతిఫలించి ప్రయాగ యందు గాక ఇచ్చటను పైతము యమునానది యీనదితోఁ గూడినదో యనునట్లు చూడ వేడుకఁ గొల్పుచుండును.

తస్యాఇతి.—సురగజఇవ, కశ్చి ద్విగజఇవ వ్యోమ్ని పశ్చార్థం పశ్చార్థం పశ్చిమార్థ మిత్తర్థః * పృషాదరాదిత్వా త్వాదుః. తేన లమ్పిత ఇతి పశ్చార్థలమ్పి పక్, పశ్చార్థభాగేన వ్యోమ్ని స్థిత్యా పూర్వాదేన జలౌ న్దుఖ ఇత్తర్థః, కేచిత్పూర్వార్థలమ్పితి పతన్తి, అచ్చస్ఫటికవిశదం నిర్మల స్ఫటికావదాశః, తస్యాః గజ్ఞాయాః, అమ్మః తోయం, తిర్థక్ తిరశ్చినం యథాఃథా. పాతుం త్వం తర్కయేః విచారయేశ్చేత్, సపది, స్రోతసి ప్రవాహే, సంసర్పన్త్యా సంక్రామన్త్యా, భవతః, ఛాయయా ప్రతిభిమ్మేన,

అసౌ గడ్డా, అస్థానే ప్రయాగా దన్యత్ర, ఉపగతః ప్రాప్తః, యమునా
సంక్రమే, యయా సా తథాభూతేవ, అభిరామా స్యాత్.

ఆసీనానాం సురభితశిలం నాభిగన్ధై ర్మృగాణాం

తస్య ఏవ ప్రభవ మచలం ప్రాప్య గౌరం తుషారైః.

వక్ష్యస్యధ్వశ్రమవినయనే తస్య శృణ్వే నిష్ణః

శోభాం శుభ్ర త్రినయనవృషోత్థాతపజ్జోపమేయామ్. ౧౬

టీ. ఆసీనానాం = కూర్చొని యున్న, మృగాణాం = కస్తూరిమృగ
ముల యొక్క, నాభి గన్ధైః = బొడ్డులందలి కస్తూరి పరిమళము చేత, సురభిత
శిలం; సురభిత = పరిమళించుచున్న, శిలం = తాలు గలదియు, తస్మాదేవ=ఆ
గంగానదికే, ప్రభవం = కారణ మయినది యు, తుషారైః=మంచులచేత,
గౌరం = తెల్లనిదియు నగు, అచలం = హిమవత్పర్వతమును. ప్రాప్య=పొంది,
అధ్వశ్రమ వినయనే; అధ్వశ్రమ=మార్గాయాసమును, వినయనే=పోగొట్టు
నట్టి, తస్య = ఆ హిమవత్పర్వతము యొక్క, శృణ్వే = శిఖరమునందు, నిష్ణః=
కూరుచున్న వాడ వై, శుభ్ర త్రినయన వృషోత్థాత పజ్జోపమేయాం;
శుభ్ర = తెల్లని, త్రినయన వృష=శివుని వృషభముచే, ఉత్థాత=త్రవ్వబడిన,
వజ్ము = బురదతో, ఉపమేయాం = పోల్చదగిన, శోభాం=కాంతిని, వక్ష్యసి=
వహించు గలవు.

తా. ఆ గంగానదికి హిమవంతము దగ్గరనే యుండును.
ఆ గిరి పాషాణములపై కస్తూరిమృగములు పండుకొనును గనుక
పరిమళము గ్రమ్ముచుండును. మిక్కిలి మంచుండుటచే శుభ్ర
ముగ్ధ గన్నడు చుండును. మఱియు నాకొండ పార్వతీ దేవికి
తండ్రి యగుటచే పవిత్రమయినది దాని శిఖరమునందు గూరు
చుంటి వేని నీకు మార్గాయాసము దీరును. శుభ్ర మైన

యా పర్వత శిఖరమునందుఁ గూరుచున్న నల్లని వాడ వైన నీవు శివుని వృషభము గోరాడఁ గొమ్మున నంటుకొనిన బురద మంటివలెఁ జూడ వేడుకగా నుండువు.

అసీనానామితి—అసీనానాం ఉపవిష్టానాం, మృగాణాం కస్తూరి కామృగాణాం, అన్యథా నాభిగన్ధానుపపత్తేః, నాభిగన్ధైః కస్తూరీగన్ధైః, తేషాం తదుద్భవత్వాత్, అతవివ మృగనాభిపంక్త్యా చ * 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ' ఇత్యమరః. అథివా నాభయః కస్తూర్యః * 'నాభిః ప్రధానే కస్తూర్యాం మదేచ క్వచి దీరితః' ఇతి ఐత్వం. తాసాం గన్ధైః సురభితాః శిలాయస్య తం, తస్యాః (గన్ధాయా) వివ. ప్రభవశ్శస్తాదితి, ప్రభవః కారణం, తుహరైః, గౌరం సితం* 'అవదాతః సితో గౌరః' ఇత్యమరః. అచలం, ప్రాప్య, విసీయతే-నేనేతి వినయనమ్ * రణే ల్యుట్, అధ్వశ్రమస్య, వినయనే అవనోదనే, తస్య హిమద్రైః, శృంగే నివణ్ణః సకాః శుభ్రస్త్రీ నయనస్య (త్ర్యమ్భకస్య) వృషో (వృషభః) * 'సుకృతే వృషభే వృషః' ఇత్యమరః. తేన, ఉత్థాతేన విదారితేన, పక్షేన సహ, ఉపపేయామ్. ఉపమాతు మర్హం, శోభం, వక్ష్యసి* పహతే ర్ల్యుట్. 'లినయన' - ఇత్యుత్త* 'పూర్వపదా త్సంక్షాయా మగః' ఇతి ఐత్వం స భవతి * త్సంక్షాయా చ' ఇతి విషేధాత్. తస్యాః ప్రభవ మిత్యాదినా హిమద్రౌ మేఘస్య వైవాహిక గృహవిహారో ధ్వన్యతే.

తం చేద్వాయా సరతి సరళస్కన్ధసంఘట్టజన్తా

బాధేతోల్కాక్షపితచమరీవాలభారో దవాగ్నిః,

అర్హ సేన్యనం శమయితుమలం వారిధారాసహస్రై

రాపన్నార్తిప్రశమనఫలాః సమ్పదో హ్యుత్తమానామ్. 57

టీ. వాయా = వాయువు, సరతి = వీచుచుండఁగా, సరళ స్కన్ధ సంఘట్ట జన్తా; సరళ = చేపదారు వృక్షములయొక్క, స్కన్ధ = బోజలయొక్క, సంఘట్ట = ఒరపిడి వలన, జన్తా = పుట్టుకగల, ఉల్కాక్షపిత

చమరీ వాల భారః, ఉల్కా = మిణుగురులచేత, ఉపిత = కాల్వ, బడిన,
 చమరీ = చమరమ్మగముల, వాల భారః = వెంట్రుకల మొత్తము గల, దవా
 గ్నిః = కారుచిచ్చు, తం=ఆ హిమవత్పర్వతమును, బాధేత చేత్ = బాధించు
 నేని, వినం = ఈదావాగ్నిని, వారి ధారా సహస్రైః = వేలకొలది జలధారల
 చేత, ఆలం = మిక్కిలి, శమయితం = చల్లార్చుటకు, అర్హసి = తగుదువు,
 ఉత్తమానాం = మహాత్ములయొక్క, సమృదః=సంపదలు, ఆపన్నార్తి ప్రశమన
 ఫలా హి; ఆపన్న = కష్టమును బొందిన వారియొక్క, ఆర్తి = పీడను, ప్రశ
 మన = తీర్చుటయే, ఫలాహి=ఫలముగాఁ గలవి గదా?

తా. ఆ హిమవంతమున గాలి యొరపిడిచే బుట్టిన
 దేవదారు వృక్షముల యందలి నిప్పు చమరీ మృగముల తోఁక
 వెంట్రుకలను గాల్చి కొండకును జాల తాపము కలిగించును.
 కొవున నీవు ధారలుగా వర్షించి దానిని జల్లార్చుము. హిమ
 వంతుఁడు నీకు మిత్రుఁడు గదా? మిత్రున కుపకారము
 చేయుట సజ్జనుల సంపదకు ఫలము.

తమిలి.—వాయా వనచాతే, సరతి చాతి సతి, సరళానాం దేవదారు
 ద్రుమాణాం, స్కన్ధాః ప్రదేశవిశేషాః *అస్త్రీ ప్రకాజ్ఞః స్కన్ధ స్సాన్యస్తాలా
 చ్చాఖావధేస్తరోః* ఇత్యమరః.—తేషాం, సంఘట్టనేన సంఘ్న జేన, జన్మ
 యస్య న తథోక్తః *జన్తోత్తరపదత్వా ద్వ్యధికరణోఽపి బహుప్రీహిః సాధు
 రిత్యుక్తమ్, ఉల్కాభిః స్ఫులిజైః, ఉపితాః నిర్దగ్ధాః, చమరీణాం వాల భారాః
 కేశసమూహాః, యేన సః, దవ ఇ త్యగ్ని ర్దవాగ్ని ర్వసవహ్నిః *వనే చ వస
 వహ్నాచ దవో దావ ఇ తీవ్యతే* ఇతి యాదవః. తం హిమాద్రిం, బాధేత
 చేత్ పీడయేద్యది, వినం దవాగ్నిం వారిధారా సహస్రైః, అలం అత్యంతం,
 శమయిత చుర్హసి; యుక్తం చైత ది త్యాహ—ఉత్తమానాం మహతా
 సంపదః సమృద్ధయః, ఆపన్నానాం ఆర్తానాం, ఆర్తిప్రశమనం ఆపన్నివా

మేవ, ఫలం ప్రయోజనం, యాసాం తాస్తథోక్తా హి, అతో హిమాచలస్య దావానలస్త్యయా శమయితవ్య ఇతిభావః.

యే సంరమ్యాత్పతనరభసాః స్వాజ్ఞభక్తాయ తస్మిన్
ముక్తాధ్వానం సపది శరభా లజ్ఘయేయర్భవస్తం,
తాన్కుర్వీథాస్తుములకర కావృష్టిపాతావకీర్ణాః
కే వా న స్యుః పరిభవపదం నిష్ఫలారమ్భయత్నాః. 53

టీ. తస్మిన్ = ఆహిమాద్రియందు, సంరమ్యాత్పతనరభసాః; సం
రమ్భ = (నిన్నుజూచి యేనుగని భ్రమసి చంపవలయు నను) తొందర
పాటుచే నైన, ఉత్పతన = యెగురుట యందలి, రభసాః = వేగము గలవి
యగు (అనగా అతివేగముగా జెరిగిన), యేశరభాః = విశరభములను
మృగములు, స్వాజ్ఞ భక్తాయ = తమ యొడలు విరుగుట కొఱకు (అనగా
నొడలు విరుగునట్లు), ముక్తాధ్వానం = త్రోవను విడచిన, భవస్తం = నిన్ను,
సపది = అపుడు, లజ్ఘయేయః = దాటునో, తాన్ = ఆ శరభములను,
తుముల కరకా వృష్టి పాతా వకీర్ణాః; తుముల = అధికమయిన, కరకా = వడ
గండ్లయొక్క, వృష్టి = వర్ష మయొక్క. పాత = పడుటచేత, అవకీర్ణాః =
వేయబడిన వాటినిగా, కుర్వీథాః = చేయుము, నిష్ఫలారమ్భ యత్నాః;
నిష్ఫల = ప్రయోజనములేని, ఆరమ్భ = కార్యములయందు, యత్నాః = ప్రయ
త్నము గలవారు (అనగా పనికిమాలిన పనిచేయువారు), కేవా = ఎవ్వరు,
పరిభవ పదం = తిరస్కారమునకు స్థానముగా, న స్యుః = కారు.

తా. ఆ కొండమీది శరభ మృగములు ని స్నేనుఁ
గనుభ్రాంతిచే నీమీద నతివేగముగా దుముకును. ఆ సమయ
మందు అవి దుముకఁ జూచిన మార్గమును తటాలునఁ దప్పిం
పుము. అంతట నవి యొడలు విరుగునట్లు క్రిందఁ బడును.
ఆపైని నీవు దానిమీద వడగండ్లవానను దట్టముగాఁ గురి
యుము. ఉపయోగము మాలిన పనిచేయువారికి గౌరవము
రాదు గదా!

యథితి.—తస్మిన్ హిమాద్రౌ, సంరమ్భః సంభ్రమః కోపా వా *
 ‘సంరమ్భః సంభ్రమే కోపే’ ఇతి శబ్దార్థే, తేన గజ ఇతి బ్రహ్మ్య, ఉత్ప
 తనే ఉద్భవనే. రథసో నేగో, యేషాం తే తథోక్తాః * ‘రథసో మేగ
 వర్షయోః’ ఇతి విశ్వః. యే శరభాః అష్టాపద మృగవిశేషాః * ‘శరభః
 శలభే చాష్టాపదే ప్రోక్తౌ మృగాన్తరే’ ఇతి విశ్వః, ముక్తః త్యక్తః, అధ్వా
 శరభోత్పవనచూర్గో, యేన తం భవంతం సపది స్వాద్భభక్తాయ లక్ష్మయేయః
 *సంభావానాయాం లిజ్ భవతోఽతిదూరత్వాత్ స్వాద్భభక్తాతిరిక్తం ఫలం
 నాస్తి తేషాం లక్ష్మనస్యేత్యర్థః, తాఞ్శురభాక్, తుములాః సంకులాః, కరకాః
 వర్షోపలాః * ‘వర్షోపలస్తు కరకా’ ఇత్యమరః, తాసాం పృష్టి ప్రస్థాః పాలేన,
 అవశీర్ణాక్ అవశీప్తాన్, కుర్వీథాః కురువ్య, విభ్యథే లిజ్, త్సుద్రోఽవ్యధి
 క్షీపక్ ప్రతిపక్షః సద్యః ప్రతిక్షేప్తవ్య ఇతిభావః. తథాహ—ఆరభ్యస్తఇతి,
 ఆరమ్భాః కర్తాణి, తేషు, యత్నః ఉద్యోగః స నిష్ఫలా యేషాం తే తథోక్తాః
 నిష్ఫలకర్తౌపక్రమా ఇత్యర్థః. అతః కే వా, పరిభవపదం తిరస్కారపదం, న
 స్యుః న భవన్తి, సర్వ వివ భవన్తీత్యర్థః. యదత్ర * ‘ఘనోపలస్తు కరక’ ఇతి
 యాదవపచనాత్కరకశబ్దస్య నియతపుంలింగతాభిప్రాయేణ ‘కరకాణా
 మాపృష్టిః’ ఇతి కేషాంచిద్వ్యాఖ్యానం తదస్యే నానుచన్యస్తే, ‘వర్షోపలస్తు
 కరకా’ ఇత్యమరవచనవ్యాఖ్యానే ఊరస్వామివా ‘కచుణ్డలా చ కరకః సుగలే
 చ వినాయక’ ఇతి నానాథే పుంస్యసి పక్ష్యతీతి వదతోభయలింగతాప్రకాశ
 నాత్, యాదవస్య తు పుల్లింగతావిధానే తాత్పర్యం న తు స్త్రీలింగతానిషేధ
 ఇతి న తద్విరోధోఽసి * ‘కరకస్తు కరజ్జే స్వాద్భాడిమే చ కచుణ్డలా, పక్షి
 భేనే కరే చాసి కరకా చ ఘనోపలే’ ఇతి విశ్వప్రకాశవచనే తూభయలింగతా
 వ్యక్తేవేతి న కుత్రాపి విరోధవార్తా, అత వివ రుద్రః ‘వర్షోపలస్తు కరకా
 కరకోఽసి చ దృశ్యతే’ ఇతి.

తత్ర వ్యక్తం దృపది చరణన్యాసమగ్ధేనుమాళేః

శశ్వత్స్త్విదై రుపచితబలిం భక్తినమగ్రిః పరియాః,

యస్మిన్ దృష్టే కరణవిగమాదూర్ధ్వముద్ధాతపాపాః

కల్పిష్యంతే స్థిరగణపదప్రాప్తయే శ్రద్ధధానాః.

59

టీ. తత్ర = ఆ హిమవ న్నగమునందు, దృషది = ఒక రాతిమీద,
వృక్షం = వెల్లడి యయినదియు, కశ్వత్ = వలమారు. సిద్ధః = యోగులచే, ఉప
చిత బలిం = చేయబడిన పూజ గలదియునగు, అర్ధేనుమాళేః = శివునియొక్క,
చరణన్యాసం = అడుగును, భక్తిసమ్రుః = భక్తిచే వంగినవాడవై, పరీయాః = వలఁ
గొనుము, యస్మిన్ = ఏ (ఆ) పాదన్యాసము, దృష్టే = చూడఁ బడఁగా, ఉద్ధాత
పాపాః = ఎగురఁ గొట్టఁ బడిన పాపములుగలవారై, శ్రద్ధధానాః = తత్సేవ
శ్రేయస్సాధనమును) నమ్రకము గలవారై, కరణ విగమా దూర్ధ్వం = శరీరము
పోయిన తరువాత, స్థిరగణపదప్రాప్తయే; స్థిర = నాశనము లేని, గణపద = ప్రమథ
గణ స్థానమును, ప్రాప్తయే = పొందుట కొఱకు, కల్పిష్యంతే = సమర్థులు
కాగలరు.

తా. ఆ హిమవతంబునఁ బూర్వమునఁ సిద్ధులు సిద్ధి నొం
దుట కొక రాతిపై తన పాదము నుంచెను. ఆ పాదన్యాస
మును సిద్ధులు పూజించి శివ సాలోక్యము నొందెదరు. అట్టి
పాదన్యాసమునకు భక్తితోఁ బ్రదక్షిణముఁ జేయుము. నీవును
శ్రేయస్సు నొందెదవు.

తత్రేతి.—తత్ర హిమవై, దృషది కస్యాంచిచ్ఛిలాయాం, వృక్షం
ప్రకటం కశ్వత్ సదా, సిద్ధః యోగిభిః * 'సిద్ధి ర్విష్కృతియోగ మోః'
ఇతి విశ్వః, ఉపచిత బలిం రచిత పూజం * 'బలిః పూజోపహారయోః'
ఇతి యాదవః, అర్ధశ్చాసా విన్తు శ్చేత్కర్తేస్తుః; * 'అర్ధః ఖడ్గో సమాంశేఽర్ధం'
ఇతి విశ్వః, స మాతా యస్య తస్మైశ్వరస్య, చరణన్యాసం పాదవిన్యాసం
భక్తిః పూజ్యేష్వసురాగః, తయా నమ్రః సత్ పరీయాః ప్రదక్షిణం కరు.
* పరిపూర్వా దిజో లిజ్, యస్మిన్ పాదన్యాసే, దృష్టే సతి, ఉద్ధాత

పాపాః నిరస్త కల్పమః, సస్తః శ్రద్ధధానాః విశ్వసస్తః పురుషః, శ్రద్ధా
విశ్వాసః ఆస్తిక్యబుద్ధి రితి యావత్ * శ్రద్ధస్తరో రుపసర్గవ ద్వైత్తిర్వక్తవ్యో
ఇతి శ్ర త్పూర్వాద్దధాతేః కానచ్; కరణస్య ష్టేత్రస్య, విగమదూర్ధ్వం
దేహత్యాగానంతరం * కరణం సాధకకమ ష్టేత్ర గాత్రేన్ద్రియేష్వపి ఇత్యుచరః.
స్థిరం కాశ్వసం, గణానాం ప్రమథానాం, పదం స్థానం * గణాః ప్రమథ
సంఖ్యానూః ఇతి నైజయన్తీ, తస్య ప్రాప్తయే కల్పిష్యంతై సమర్థా భవిష్యన్తి
* శ్లవేః పర్యాపివచనస్యాలమర్థత్వాత్తద్యోగే. ‘నమః స్వస్తి’ ఇత్యాదినా
చతుర్థి * ‘అల మితి పర్యాప్త్యర్థగ్రహణా’ ఇతి భాష్యకారః. ‘అవ్యక్తో
వ్యజ్ఞాయామాస శివః శ్రీచరణద్వయం, హిమాద్రౌ కామృవాదీనాం సిద్ధయే
సర్వకర్తానాం, దృష్ట్వా శ్రీచరణన్యాసం సాధకః స్థిరయేత్తమం, ఇచ్ఛాఛీన
శరీరో హి విచరేచ్ఛ జగత్త్రయం’ ఇతి శమ్భురహస్యే.

శబ్దాయ నమః మధురమనిలైః కీచకాః పూర్వమాణాః

సంసక్తాభి స్త్రిపురవిజయో గీయతే కిన్నరీభిః,

నిర్దాదస్తే మురజివ వేత్కన్దరేషు ధ్వనిః స్యాత్

సంగీతార్థో నను పశుపతే స్తత్ర భావీ సమగ్రః,

60

టీ. కీచకాః=బొంగువెదుల్లు, అనిలైః=వాయువులచేత, పూర్వమాణాః=నిండింపబడినవై, మధురం=ఇంపుగా, శబ్దాయ నమః=మ్రోగుచున్నవి. సంసక్తాభిః బండ్లలతో, గూడికొనిన, కిన్నరీభిః=కిన్నరస్త్రీలచేత, త్రిపురవిజయః=(శివుడు) త్రిపురాసురులను జయించినకథ, గీయతే=పాడబడుచున్నది, కన్దరేషు=గుహలయందు, తే=నీయొక్క. నిర్దాదః ధ్వనిః=ఊజుముల మ్రోత మురజీ ఇవ=మద్దెలయందువలె, స్యాచ్చేత=అయినేసి, తత్ర = ఆక్కడ, పశుపతే=శివునియొక్క, సంగీతార్థః=సంగీతమనువస్తువు, సమగ్రః=సంపూర్ణమైనదిగా, భావి నను=కాఁ గలదు గదా?

తా. తుమ్మెదలచే రంధ్రములు చేయబడిన బొంగు
వెదుల్లు గాలిచే నింపబడి మ్రోగుచున్నవి. కిన్నరస్త్రీలు గుం

పులు గూడి త్రిపురాసురులను శివుఁడు జయించిన కథనుపాడుచున్నారు. నీవు ఉఱిమి నట్టెన ఆధ్వని కొండ గుహలలో చేరి వెలువడు నప్పుడు మద్దెలమ్రోతవలె నుండును. అప్పుడు సంగీతము పూర్తి కాగలదు.

శబ్దాయస్తఇతి.—హేమేఘ, అనిలైః పూర్వమాణాః, కీచకాః వేణు విశేషాః * 'వేణువః కీచకాస్తే స్యుర్యే స్వనస్త్వనిలోద్ధతాః' ఇత్యుచరః. * 'కీచకో దైత్యభేదే స్యా చ్ఛుష్కవంశే ద్రుమానరే' ఇతి విశ్వః, మధురం శ్రుతిసుఖం యథాకథా, శబ్దాయస్తే శబ్దం కుర్వన్తి, స్వనస్తీత్యర్థః, 'శబ్దవైర కలహభ్రకణ్డమేఘేభ్యః కరణే' ఇతి క్యజ్. అనేన వంశవాద్యసంపత్తి రుక్తా, సంసక్తాభిః సంయుక్తాభిః, వంశవాద్యానుమక్తాభిర్వా, 'సంరక్తాభిః' ఇతిపాతే సంరక్తకణ్ఠీభి రిత్యర్థః, కిన్నరీభిః కిన్నరస్త్రీభిః, త్రయాణాం పురాణాం సమాహారస్త్రీపురు, 'తద్ధితార్థో త్తరపదసమాహారేచ' ఇతి సమాహారసమాసః, పాత్రాదిత్వా న్నపుంసకత్వం, తస్య విజయో గీయతే, కన్దరేఘ దరీఘ 'దరీ తు కన్దరో వాస్త్రీ' ఇత్యుచరః, తే తవ, నిర్దానః మురజే వాద్యభేదే, ధ్వని రివ, మురజధ్వనిరివే త్యర్థః, స్యాచ్చేత్ తర్హి, తత్ర చరణసమీపే, పశుపతేః నిత్యం నన్నిహిత్యా శివస్య, నృత్యత ఇతి శేషః, సంగీతం సమ్యగ్గీతం, 'సమ్యగ్గీతం తు సంగీతం న్యాయారమేభి ప్రసిద్ధకే. తోర్యాణాం త్రితయే చాపి' ఇతి శబ్దార్థ వే, తదేవార్థః. సంగీతార్థః సంగీతవస్తు, 'అర్థోఽభిధేయై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిః' ఇత్యుచరః, సమగ్రః సుపూర్ణో, భావీ నను భవిష్యతి ఖలు, 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' ఇతి భవిష్యదర్థే జిహ్వి.

ప్రాలేయాద్రే రుపతట మతిక్రమ్య తాంతా నివేశేషాక్
హంసద్వారం భృగుపతియశోవర్త యత్యోచ్చిచ్ఛరన్ధ్రం,
తే నోదీచిం దిశ మనుసరే స్తిర్యగాయామశోభీ
శ్యామః పాదో బలినియమనాభ్యుద్యతస్యేవ విష్ణోః.

టీ. ప్రాలేయాద్రేః = హినువంతముయొక్క, ఉపకటం = తటముల
సమీపమానందు, తాంస్త్రాన్విశేషాత్ = ఆయా చూడఁదగిన వస్తువులను,
అతిక్రమ్య = తప్పించుకొని పోయి, హంసద్వారం = హంసలయొక్క దారి
యు, భృగుపతి యశోవర్త్య; భృగుపతి = పరశురాముని యొక్క, యశః =
కీర్తియొక్క, వర్త్య = మార్గమును, (ఆగు) యత్ క్రౌఞ్చరథం = నీ క్రాం
చగిరి రంధ్రము గలదో, తేన = ఆ రంధ్రముచే, బలినియమనాభ్యుద్యతస్య;
బలి = బలిచక్రవర్తిని, నియమన = బంధించుటయందు, ఆభ్యుద్యతస్య =
పూనియున్న, విష్ణోః = విష్ణువుయొక్క, శ్యామః = నల్లని దైన, పాద ఇవ =
పాదము వలె, తిర్యగాయామ శోభి = అడ్డముగను పొడవుగను ప్రకాశించు
చున్నవాడవై; ఉదీచీం దిశం = ఉత్తరపు దిక్కు గూర్చి, అనుసరేః =
బొమ్ము.

తా. హిమూద్రియం దె న్నెన్ని వింత సంగతు లున్నవి.
వాని నన్ని జూడవలయు నన్న కాలహరణ మగును. కాన
నీమార్గమున బొమ్ము. పోవు చుండఁగా క్రాంచమును మహాగిరి
నీ కడ్డము వచ్చును. దాని నెక్కి పోవుటకన్న సులువైన
మార్గముఁ జెప్పెద వినుము. తొల్లి పరశురాముఁడు కుమార
స్వామితో నస్త్రవిద్య పరమేశ్వరునియొద్ద నేర్చుకొనుచు
కుమారస్వామితో స్పర్ధచేత వాడి తూపులతో క్రాంచమును
భేదించి ప్రసిద్ధి కెక్కినను. అప్పటినుండి భూమిమీఁది హంసలు
వర్షాకాలము వచ్చు ననఁగనే యా రంధ్రమునుండి వెడలి
మేఘునుండలమునకుఁ బైన నుండు మానస సరోవరమునకుఁ
జేరును. నీవును ఆ మార్గముగుండా నడ్డముగా పొడవుగా
బొమ్ము. అప్పుడు నీవు త్రివిక్రమమూర్తి సర్వలోకమును
వ్యాపించుటకు నెత్తిన పాదమువలె శోభిల్లుచుండు వని తాత్ప
ర్యము.

ప్రాలేయేటి. — ప్రాలేయాద్రేః హిమాద్రేః, ఉపశటం, తటసమీపే
 * 'అవ్యయం విభక్తి' ఇత్యాదినా సమీపార్థేనవ్యయాభావః, తాంస్తాన్
 * వీస్సాయాం ద్విరుక్తిః, విశేషాన్ ద్రష్టవాన్ * 'విశేషోనయవే
 ద్రవ్యే, ద్రష్టవ్యోక్తమవస్తుని' ఇతి శబ్దార్థపే, అతిక్రమ్య ఆదరేణ దర్శనదర్శ
 మతీత్యేత్యర్థః, అనుసరేరిత్యనాగతేన సంబంధః, హంసానాం ద్వారంహంసద్వారం
 మానసప్రస్థాయినో హంసాః క్రొజ్చరన్తేణ చరన్తీత్యాగమః, భృగువతేః
 జానుదగ్గరస్య, యశోవర్త యశః ప్రవృత్తికారణ మిక్యర్థః, యత్రోక్తాస్యా
 ద్రేరస్థమస్తి తేన క్రొజ్చరన్తేన, బలేః దైత్యస్య నిముమనే బద్ధనే, ఆభ్యుద్య
 తస్య ప్రవృత్తస్య, విష్ణోః వ్యాపకస్య త్రివిక్రమస్య, శ్యామః కృష్ణవర్ణః, పాద
 ఇవ, తిర్యగాయామేన క్షీప్రప్రవేశనార్థంతిరస్కీన దైత్యేణ, శోభితఇతి తథా
 విధిః సత్, ఉదీచీం ఉత్తరాం దిశం, అనుసరేః అనుగచ్ఛ, పురా కిల భగవతో
 దేవాధ్యుజ్జ్వలేత్తనురువనివద మధియానేన భృగునందనేన సుద్వస్య సుర్ధయా
 క్రొజ్చరన్తేణ మతినీశిశిలీముఖేన హేలయా మృత్విజ్జ్లేధేదం భిత్త్వా తతవివ
 క్రొజ్చరన్తేనాదేవ సద్యః సముజ్జ్వమిత్తే కస్తిన్నపి యశఃక్షీరసింధౌ నిఖిలమపి
 జగజ్జల మాష్టావిత మితి కథా క్రూయతే.

గత్వా చోర్ధ్వం దశముఖభుజోచ్ఛాన్వసితప్రస్థసంధేః
 కైలాసస్య త్రిదశవనితాదర్పణస్యాతిథిః స్వాః,
 శృంగోచ్ఛాయైః కుముదవిశదైర్యో వితత్య స్థితః ఖం
 రాశీభూతః ప్రతిదినమివ త్ర్యమ్బకస్యాట్టహాసః. 62

టీ. ఉర్ధ్వం = అపతలికి, గత్వా చ = పోయియు, దశముఖ భుజో
 ఉచ్ఛాన్వసిత ప్రస్థ సంధేః; దశముఖ = రావణనియొక్క, భుజ = బాహువులచే,
 ఉచ్ఛాన్వసిత = సడలిన, ప్రస్థ = సానువులయొక్క, సంధేః = అతుకులుగల,
 త్రిదశ వనితా దర్పణస్య; త్రిదశ వనితా = దేవస్త్రీల యొక్క, దర్పణస్య
 = అద్ద మగు, కైలాసస్య = కైలాసపర్వతమునకు, అతిథిః = అతిథిగి,
 స్వాః = ఆగుము, యః = ఏకైలాసము, కుముదవిశదైః = తెల్లఁ గలువ

వలెనే శుభ్రము లైన, శృంగో చ్ఛాయః = ఎత్తైన శిఖరములచే, ఖం = ఆక
సమును, వితత్య=వ్యాపించి, ప్రతిదినం = ప్రతిదినము, రాశిభూతః = ప్రా
గైన, త్ర్యంబకస్య=శివుని యొక్క, అట్టహాస ఇవ = పెద్ద నవోయి యనునట్లు
గా, స్థితః=ఉన్నదో.

తా. క్రొంచ దర్శనా సంతరమునఁ గైలాస మగపడును. అది గర్వవంతుఁ డగు రావణునిచే నొక్కపారి యెత్తఁబడి యుండుటచే దాని సంధులు వదలి యున్నవి. నీవు చూచిన వేడుక కలుగును. ఆ కొండ వెండిది గాన దేవస్త్రీలు తమ ప్రతిబింబముల నందు చూచుకొనెదరు. అది చాల తెల్లఁగా నుంటుండే బ్రతిరోజు నీళ్ళరుడు నన్నిన నవ్వు ప్రోగువెట్టి యుంచురో యనునట్లుండును.

గత్యేతి.—కాశ్చిబిలనిర్గమాన సర మూర్ధ్వం చగత్వా, దశమఖస్య రావణస్య భుజైః బాహుభిః, ఉచ్చాస్వసితాః, విక్షేపితాః, ప్రస్థానాం సాహ నాం, సంధయో యస్య తస్య; ఏలేన నయనకౌతుకసద్భావ ఉక్తం త్రిదశ పరిమాణ మేషా మస్తీతి త్రిదశాః* ‘సంఖ్యయాఽవ్యయ’ ఇత్యాదిచా బహు వ్రీహిః* ‘బహువ్రీహా సంఖ్యేయేడచ్’ ఇత్యాదినా సమాసాన్తోడజితీగ స్యామి, త్రిదశానాం (దేవానాం). పనితాః తానాం, దర్పణస్య, కైలాసస్య స్ఫుటికత్వా ద్రాజతత్వా ద్వా బిమ్బగ్రహిత్యే నైవ ముక్తం, కైలాసస్యా తిథిః స్యాః, యః కైలాసః. కుముదవల్ విశదైః నిర్మలైః, శృంగోణాం, ఉచ్చా యైః బొన్నత్రైః, ఖం ఆకాశం, వితత్య వ్యాప్య, ప్రతిదినం దినేదినే, రాశి భూతః, త్ర్యంబకస్య త్రిలోచనస్య. అట్టహాసః అలిహాసఇవ, స్థితః* ‘అట్టా వలిశయ డేహా’ ఇతి యాదవః, భావశ్యాద్ధానత్వే నోల్పేక్ష, హాసాదీనాం భావశ్చం కణసమయసిద్ధమ్.

ఉత్పశ్యామి త్వయి తటగతే స్నిగ్ధభిన్నాఞ్జనాభే
సద్యః కృత్తద్విరదరదనచ్చేదగౌరస్య తస్య,

శోభా మద్యేః స్తిమితనయనప్రేక్షణీయాం భవిత్రీ
మంసన్యస్తే సతి హలభృతో మేచకే వాససీవ.

63

టీ. స్నిగ్ధ భిన్నాజ్ఞానాభేః స్నిగ్ధ = మన్ననగా, భిన్న = నూరఁబడిన, అజ్ఞాన = కాటుకయొక్క, ఆభే = కాంతి వంటి కాంతిగలిగిన, త్వయి = నీవు, తటగతే = చరియను బొందియుండగా సద్యః = అప్పుడు, కృత్త ద్వీరద రదన చేద గౌరవ్యః ; కృత్త = భండింపఁ బడిన, ద్వీరద రదన = వినుఁగు దంతము యొక్క, చేద = భండము వలె, గౌరవ్య = తెల్లనగు, తస్య, అద్రేః = ఆకైలాస పర్వతమునకు, మేచకే = నల్లని దైన, వాససి = వస్త్రము, అంసన్యస్తే = భుజమునం దునుపఁ బడిన దగుచుండఁగా, హల భృత ఇవ = బలరామునికి వలెను, స్తిమిత నయన ప్రేక్షణీయాం ; స్తిమిత = నిశ్చలము లైన, నయన = నేత్రములచే, ప్రేక్షణీయాం = చూడఁ దగిన, శోభాం = కాంతిని, భవిత్రీం = కాగల దానినిగా, ఉత్పక్వామి = ఉఁహించు చున్నాను.

తా. మిగుల శుభ్రమైన యా కైలాపవర్వతము సానువు మీఁద నల్లని వాడవైన నీవు నిలచితి వేని బలరాముని భుజ శిఖరము నందు ధరించు కొనిన నల్ల పట్టు వస్త్ర మెట్లుండునో ఆ విధముగాఁ జూచువారికిఁ గన్నులపండువుగా నుండు వని తాత్పర్యము.

ఉత్పక్వామితి:—స్నిగ్ధం మసృణం. భిన్నం మర్దికం చ, యదజ్ఞానం కజ్జలం, తస్యా భే వాభా యస్య తస్మిన్ స్తవ్యి, తటగతే సానుగతే సతి, సద్యః, కృత్తస్య భిన్నస్య, ద్వీరదరదనస్య గజదన్తస్య, చేదవత్, గౌరవ్య ధవళస్య, తస్మాద్రేః కైలాసస్య, మేచకే శ్యామలే * 'కృష్ణే నీ లాసిక శ్యామకాల శ్యామల మేచకా' ఇత్యమరః, వాససి వస్త్రీ, అంసన్యస్తే సతి, హలభృతో బలభద్ర స్వేవ, స్తిమితాభ్యాం నయనాభ్యాం ప్రేక్షణీయాం శోభాం, భవిత్రీం భావసిం, ఉత్పక్వామి శోభా భవిష్యతీతి తర్కసూమిత్యర్థః. క్రాంతి పూర్ణోపమాంకారః.

హిత్యా తస్మిన్ భుజగవలయం శమ్భునా దత్తహస్తా
 క్రీడాశైలే యది చ విహరే త్పాదచారేణ గౌరీ,
 భక్తీభక్త్యా విరచితవపుః స్తమ్భితాన్తర్జ్వలాః
 సోపానత్వం కురు మణితటారోహణాయాగ్రయా. 64

టీ. తస్మిన్ క్రీడాశైలే = ఆ కైలాసమునందు, శమ్భునా = శివునిచే, భుజగ వలయం = నాగ కంకణమును, హిత్యా = నిడిచి, దత్త హస్తా = కేలూత యాయఁబడిన, గౌరీ = భవానీదేవి, పాదచారేణ = పాద సంచారముతో, విహరే ద్యది = సంచరించు నది యాయె నేని, అగ్రయా = ముందుబోవు వాడవై, స్తమ్భితాన్తర్జ్వలాః = స్తమ్భిత = గట్టిపఱచుబడిన, అన్తర్జ్వల = లోపలి నీళ్లయొక్క, ఓఘః = ప్రవాహము గలవాడవై, భక్తీభక్త్యా = అంతర్థుల కూర్పుచే, విరచిత వపుః = విర్బఱచుబడిన శరీరము గలవాడవై, మణితటారోహణాయ = రత్నముల పేట్ల నెక్కుట కొఱకు, సోపానత్వం = మెట్లుగా నుండుటను, భజ = పొందుము.

తా. ఆ కైలాసమున శివుఁడు తనచేతఁ జొట్టుకొనిన పామును నిడిచి పార్వతి దేవితోఁ గూడఁ జెట్టు బట్టుకొని కాలినడకతో విహరించు చుండును. అప్పుడు నీ దేహమును గట్టిపఱచుకొని యా యమ్మవారు రత్నాలపేట్ల నెక్కఁబోవు నపుడు మెట్లు వరుసగా నేర్పడుము. ఆ మెట్లమీఁదుగా నాయమ్మ యెక్కుట సుకరం బగును. తన్మూలమున నీ వా జగదీశ్వరి యనుగ్రహమునకుఁ బాత్రుండ వై కృతార్థతఁ జెందుదువు.

హిత్యేతి.—తస్మిన్ క్రీడాశైలే కైలాసే, ‘కైలాసః కనకాద్రిశ్చమన్దరో గన్ధమాదనః, క్రీడార్థం నిర్దితాః శమ్భుద్వైశ్చ క్రీడాద్రయోఽభవత్’ ఇతి శమ్భురహస్యే, శమ్భునా శివేన, భుజగవివ, వలయః కంకణం, తం, హిత్యా గౌర్యా భీరుత్వాత్కత్వా, దత్తహస్తా దత్తహస్తావలమ్బనాసతీ, గౌరీ, పాదచారేణ, విహరేత్ విచరేత్, యది కర్తి, అగ్రయాపురోగతః, తథా

స్తమ్భితః ఘనీభావం ప్రాప్తితః, అస్తర్జలస్య, ఓఘః ప్రవాహో, యశ్య స
తథాఘాతస్సక్, భగ్గీనాం పర్వణాం, భక్త్యా రచనయా, విరచితవపుః కల్పిత
శరీరః సక్, మణీశాం తటం మణితటం తస్యారోహణాయ, సోపానత్వం
కురు సోపానభావం భజేత్కర్మ.

తత్రావశ్యం వలయకులిశోద్ధట్టనోద్గీర్ణ తోయం

నేష్యన్తి త్వాం సురయువతేయో యస్త్రధారాగృహత్వం,

తాభ్యో మోక్షస్తవ యది సఖే ఘర్తలబ్ధస్య న స్యాత్

క్రీడాలోలాః శ్రవణపరుషైర్గర్జితైర్భాయయేస్తాః. 65

టీ. తత్ర = ఆకైలాసమునందు, సురయువతేయః = నేషన్తీలు
అవశ్యం=తప్పక, వలయ కులిశోద్ధట్టనోద్గీర్ణ తోయం; వలయ = కంకణ
ములయొక్క, కులిశ = అంచులచే నయన ఉద్ధట్టన = దెబ్బలచే, ఉద్గీర్ణ =
విడువ బడిన, తోయం = ఉదకము గల, త్వాం = నిన్నును, యస్త్ర ధారా
గృహత్వం; యస్త్ర = యంత్రముల యందలి, ధారా=ఉదకధారలయొక్క,
గృహత్వం = గృహ మగుటను, నేష్యన్తి = పొందింపఁ గలరు. సఖే =
మిత్రుడా! ఘర్తలబ్ధస్య; ఘర్త = ఈయెండ కాలమునందు, లబ్ధస్య =
దొరకెడి, తవ = నీకు, తాభ్యో = వారినుండి, మోక్షః=మోక్షము (విడుదల),
న స్యాద్ద్యది=కాని యెడల, క్రీడా లోలాః = క్రీడలయం దాసక్తుల రగు,
తాః=వారిని, శ్రవణపరుషైః=వినుటకుఁ గఠినము లయిన, గర్జితైః = ఉఱుము
లచే, భాయయే=భయము పెట్టుము.

తా. నీవు కైలాసమునఁ దిరుగుచుండఁగా నొకవేళ
వేల్పు జవరాంధ్రు నిన్ను తమ కంకణములతో నొత్తి నీటిని
పిండుచుందురు. ఎండకాలము గావున నీ నీటి యాటలందు
ఘరిగి విన్ను విడువకుందురు. అప్పుడు నీవు గంభీరము లైన
ఉఱుములచే వారిని భయపెట్టి తప్పించుకొని పొమ్ము.

తత్రేతి.—తత్ర కైలాసే, అవశ్యం సర్వథా, సురయువతయః దేవ
ప్రమదాః వలయకులికాని కఙ్కణకోటయః, శంఖోటివాచినా కులికశబ్దేన
కోటిమాత్రం లక్ష్యతే తైః, ఉద్భట్టనాని ప్రహారాః, తైః ఉద్గిర్ణం ఉత్సృష్టం
తోయం యేన తం, త్వాం, యస్త్రేషు ధారా యస్త్రీధారా స్తాసాం గృహ
త్వం కృత్రిమధారాగృహత్వం, నేవ్యన్తి ప్రాపయిష్యన్తి, హేసఖే మిత్ర,
ఘుర్తే నిదాఘే, లబ్ధస్య, ఘుర్తలబ్ధత్వం చాస్య దేవభూమిషు, సర్వదా సర్వర్థ
సమాహారాత్ ప్రాథమికమేమత్వా ద్వా, యత ఉక్తం ‘ఆహధర్మ ప్రథమ’
ఇతి, తవ తాభ్యః సురయువతిభ్యో, మోక్షో న స్యాద్యది తదా, క్రీడా
లాలాః క్రీడానక్తాః, ప్రమత్తా ఇశ్యర్థః; తాః సురయువతీః శ్రవణపరుషైః
కర్ణకటుభిః, గర్జితైః కరణైః, భాయయే త్రాసయే, అత్ర సేతుభయా
భావా దాత్త నేపదం పుగాగమశ్చ న.

హేమామ్భోజప్రజప్రసవి సలిలం మానసస్యాదదానః

కుర్వన్కామం క్షణముఖపటప్రీతిమైరావతస్య,

ధున్వన్కల్పద్రుమకిసలయాన్యంశుకాని స్వవాతై

ర్నానాచేమైర్జలదలలితైర్నిర్విశేస్తం నగేన్ద్రమ్.

66

టీ జలద=మేఘుఁడా! హేమామ్భోజ ప్రసవి = బంగారు తామర
పూవులు పుట్టుచోటైన, మానసస్య=మానస సరోవరముయొక్క, సలిలం =
నీరును, ఆదదానః = తీసి కొనుచు, విరావతస్య = విరావతమునకు, క్షణ
ముఖపట ప్రీతిం=క్షణకాలము ముఖపటము చేతనైన ప్రీతిని, కుర్వన్ =
చేయుచు, కల్పద్రుమ కిసలయాని=కల్పవృక్షముల చిగుళ్ల నెడు, ఆంశుకాని=
నూత్న వస్త్రములను, స్వ వాతైః = నీ వాయువుచేతను, ధున్వన్ = విద
లించుచు, నానా చేష్టైః=ఆనేక విధ వ్యాపారములుగల, లలితైః = క్రీడ
లచే, తం నగేన్ద్రం = ఆ గిరిని, కామం=యభేచ్ఛముగా, నిర్విశేః = అనుభ
వింపుము.

తా. ఆకొండయందు బంగారపు దామరపూవులు గల మానస సరస్సులో నీరు గ్రోలుము. విరావత గజమునకు ముఖమున కలంకారమగు వస్త్రమువలె త్తణకాలము కమ్ము. కల్పవృక్షములచిగుళ్ల కదల్చి వేడుకజూడుము. ఇట్లు నీకిచ్చ వచ్చిన యాటలచే నాపర్వతమున సుఖింపుము.

హేమేలి.—హేజలద, హేమా మృగానాం, ప్రసవిజనకం, 'జిద్దుక్షి' ఇత్యాదిశీని ప్రత్యయః, మానసస్య సరసః, సలిలం ఉదకం, ఆదదానః పిబన్ని త్యర్థః తథా, విరావతస్య ఇంద్రగజస్య, కామచారిత్వాద్వా శివసేవార్థ మిద్వా గమనాద్వా సమాగతస్యేతి భావః, త్తణే జలాదానకాలే ముఖేవదేనయా ప్రీతిస్తాం, కుర్వత్, తథా, కల్పద్రుమాణాం; కిసలయాని పల్లవభూతాని, అంశుకాని సూక్ష్మవస్త్రాణి, 'అంశుకం వస్త్రమత్రే స్యాత్పురిధానోత్తరీయయోః, సూక్ష్మవస్త్రానామ దీప్తా' ఇతి శబ్దార్థవే, స్వవాలైః మేఘవాలైః, ధున్వత్, నానా బహువిధాః చేష్టాః తోయపానాదయో, యేషులైః, లలితైః క్రీడితైః, 'నాభావభేదే స్త్రీన్యత్రే లలితం త్రిషు సుందరే, అస్త్రీయాం ప్రమదాగారే క్రీడితే జాతవల్లవే. ఇతి శబ్దార్థవే. కం నగేష్ఠం కైలాసం, కామం యశేష్ఠం, నిర్విశేః సముపభుజ్శ్చ. 'నిర్వేశో భృతి భోగయోః' ఇత్యమరః, యశేష్ఠవిహారో మిత్రగుహేషు మైత్ర్యాః ఫలం, సహజమిత్రం చ తే కైలాసః, 'మేఘపర్వతయోరబ్జసూర్యయోరభిచంద్రియోః, కిణిజీమూతయోర్వృష్టిరమ్యయోర్చిత్రతా స్వయ మితి దర్శనాదితి భావః.

తస్యోత్పన్నజే ప్రణయినఇవ స్తస్తగక్లాదుకూలాం
న త్వం దృష్ట్వా న పునరలకాం జ్ఞాస్యసే కామచారిక,
యా వః కాలే వహతి సలిలోద్ధార ముచ్చైర్విమానా
ముక్తజాలగ్రథిత మలకం కామినీవాభ్రబృన్దమ్.

67

టీ. ప్రణయినఇవ = ప్రియతముని యొక్క వలెనే, తస్య = ఆ గిరి యొక్క, ఉత్పన్నజే = ఉపరి భాగమునందు (తొడయందు); స్తస్త గక్లా

దుకూలాం; స్రస్త = జారిన, గడ్డా దుకూలాం = వెలిపట్టు చీరవంటిగంగా నది కల, (అనఁగా అలకా పట్టణమునుండి గంగ జారి పడఁగా స్త్రీ మొల నుండి జారిని దుకూలము వలె నున్న దనుట) ఆలకాం = అలకాపట్టణమును, దృష్ట్యా = చూచి, కామచారిక్ = స్వేచ్ఛగాఁ దిరుగు మేఘుఁడా! త్వం పునః = నీ వైతే, న జ్ఞాన్యస ఇతి న = తెలిసికొన కుండవు, ఉచ్చైర్విమానాః = ఎత్తైన మేడలు గల (గంభీరమయిన మానసముగలదియై కోపము నడచిన), యా = ఏ యలకాపురము, నః = మీయొక్క, కాలే కాలమందు (వర్షాకాల మందు), సలిలోద్ధారం = ఉదకమును స్రవించునట్టి, ఆభ్రబృందం = మేఘముల గుంపును, కామినీ = స్త్రీ, ముక్తాజాల గ్రథితం = ముత్యతైంపు సరములుగూర్చిన అలకమివ = ముంగురులనువలె, వహతి = వహించుచున్నదో.

తా. ఆ కైలాస పర్వతము మీఁద నలకాపురి ప్రియుని తోడపై నున్న కామిని వలె నున్నది. ఆ యలకా దరి నున్న గంగానది యా కామినీ జఘనము నుండి కొంచెము తొలఁగిన దుకూలవస్త్రము వలె నున్నది. ప్రియునిచే లాలింపఁ బడుచు పొలయల్క దీరిన ట్లున్నది. వర్షాకాలమున చినుకులు రాల్పు చుండఁగా ముంగురులందు ముత్యాలు గూర్చి యలంకరించి నట్లుండు నది. ఈ సంగతులన్నియుఁ గామచారి వగు నీవు తెలిసియె యున్నావు కదా.

ఇది పూర్వమేఘము సమాప్తము.

తస్యేతి.—ప్రణయినః ప్రియతమస్యేవ, తస్య కైలాసస్య, ఉత్పన్నే ఊర్ధ్వభాగే ఊరా చ, ‘ఉత్పన్నో ముక్తసంయోగే సక్తిన్యూర్ధ్వ తలైఃపి చ’ ఇతి మాలతీమాలాయాం, గడ్డాదుకూలం (శుభి)వస్త్ర) మివే త్కుపమితన మానః, స్రస్తం గడ్డాదుకూలం యస్యాస్తాం ‘దుకూలం సూక్ష్మవస్త్రే స్యాదుత్త రీయే సితాంశుకే’ ఇతి శబ్దార్థః కామిన్యాం తు స్రస్తం గడ్డేవ దుకూలం యస్యా స్తాం తథోక్తాం అలకాం కుచేరనగరిం, దృష్ట్యా, కామినీమివేతి

శేషః, హే కామచారిణ్, త్వం పునః క్షంతు, న జ్ఞాన్యస ఇతి న కింతు
 జ్ఞాన్యస ఏవే త్యర్థః, కామచారిణ స్తే పూర్వమపి బహుకృత్వో దర్శనసంభవా
 దజ్ఞాన మసంభవిత మేవేతి నిశ్చయార్థం నష్టవ్యయ ప్రయోగః తదుక్తం,
 'స్మృతినిశ్చయ సిద్ధాంతేషు నష్టో ద్వయప్రయోగః' ఇతి, ఉచ్చైర్వి (రున్న
 తాని) విమానాని (సప్తభూమిక భవనాని) యస్యాం సా ఉచ్చైర్వి ర్విమానా
 'విమానోఽస్త్రీ దేవయానే సప్తభూమా చ సప్తని' ఇతి యాదవః. మేఘుసంవా
 హన స్థానసూచనార్థమిదం విశేషణం అన్యత్ర, విమానా నిష్కృపాః
 యాఽలకా, నః యుష్మాకం, కాలే, మేఘకాల ఇత్యర్థః, కాలస్య సర్వమేఘ
 సాధారణ్యా ద్వి ఇతి బహువచనం, నలీల ముదిరతీతి నలీలాద్ధారం స్రవత్స
 లిలధార మిత్యర్థః, అభ్రబృన్దం మేఘకదమ్బకం; కామినీ స్త్రీ, ముక్తాజాలైః
 మాత్రికసరైః గ్రథితం ప్రత్యుత్తం, 'పుంశ్చల్పాం మాత్రికే ముక్తా' ఇతి
 యాదవః, అలకమివ చూర్ణకు స్తలానీవ * జాతావేషచనం, 'అలకా' శూర్ప
 కు స్తలాః' ఇత్యమరః, వహతి బిభర్తి, అత్ర కైలాసస్యావహాలనాయకత్వ
 మలకాయాశ్చ స్వాధీనపతికాఖ్యనాయకత్వం చ ధ్వన్యతే. ఏకాయత్తోఽ-
 నుకూలః స్యాత్' ఇతి, 'ప్రియోపలాలితానిత్యం స్వాధీనపతికామతా' ఇతి చ
 లక్షయన్తి, ఉదాహరన్తి చ—'లోలయ స్ఫులకప్రాస్తానవయ నృత్ర
 మజ్జరీః, ఏకాం వినోదయన్కాన్తాం ఛాయావ దనువర్తతే' ఇతి.

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ కోలచల మల్లినాథమూగి విరచితయా

సంజీవనీసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో మహాకవి

శ్రీకాళిదాసవిరచితే మేఘదూతే మహాకావ్యే పూర్వమేఘః.

శ్రీ రస్తు

మేఘసందేశః

ద్వితీయః స్వర్గః

విద్యుత్వస్తం లలితవనితాః సేంద్రీచాపం సచిత్రాః
సంగీతాయ ప్రహతమురజాః స్నిగ్ధగమ్భిరఘోషం,
అస్తస్తాయం మణిమయభువన్తుజ్జ మభ్రంలిహఃగ్రాః
ప్రాసాదాస్తాన్విం తులయితుమలం యత్ర తైస్త్వైర్విశేషైః. 1

అవ. ఇతః బదుమాఁడు శ్లోకములచే నలకాపురమును వర్ణించుచున్నాఁడు. అందు మొదటి శ్లోకమున మేఘునిగిని అలకాపురికిని సాదృశ్యము వర్ణింపఁబడినది;

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురి యందు, లలిత వనితా, లలిత = శృంగారచేష్టలు గల, వనితాః = (ప్రియులయం దత్సంతానురాగముగల) స్త్రీలు గలవియు, సచిత్రాః = చిత్రపులతోఁ గూడినవియు, సంగీతాయ = నాట్యమునకై, ప్రహత మురజాః = మ్రోగింపఁబడిన మద్దెలలు గలవియు (అనఁగా ఆడుచు పాడుచు మద్దెలలను వాయిచుచున్నారనుట), మణిమయ భువః; మణిమయ = రత్నవికారములయిన (రత్నములు దాసిన), భువః = ప్రదేశములు గలవియు (అనఁగా నేచోటఁ జూచినను లక్షములను దట్టముగా దాసినా రనుట), అభ్రంలిహః గ్రాః; అభ్రంలిహః = అకసము నొరయుచున్న, అగ్రాః = శిఖరములుగలవియు నగు, ప్రాసాదాః = మేడలు, విద్యుత్వస్తం = మెఱుపులు గలవ ఁడవును; సేంద్రీచాపం = ఇంద్ర ధనుస్సుతోఁ గూడిన వాఁడవును, స్నిగ్ధ గమ్భిర ఘోషం; స్నిగ్ధ = వినుట కింపై, గమ్భిర = దిట్టమైన,

ఘోషం = ధ్వని గలవాడవును అయిన, త్వాం = నిన్ను, తైస్మై ర్విశేషైః = ఆయాధర్మములచేత, తులయితం = పోల్చుటకు, ఆలం = చాలియున్నవో, ఆ యలకాపురియందు (మాగ్నహ మున్నదని పదునాలవ స్తోకమందన్వయము.)

తా. ఆ యలకాపురియందు స్త్రీలు నీయందలి మెటు పులవలెను ఆయిండ్లచిత్తరువులు పలుతెఱంగు లగు కాంతులు గల నీ యింద్రధనుస్సు వలెను అక్కడి మద్దెఱుఁగవులు నీ యుటుములకు సాటిగాను స్థాపితమైన రత్న కాంతులు నీలో నున్న యలకాపురి వలెను నీయంతయెత్తుగల మేడలు గలదిగ నున్న యలకాపురి నీ కవశ్యము చూడఁదగి యున్నది.

విద్యుత్పక్షమితి.—యత్ర అలకాయాం లలితాః రమ్యాః వనితాః స్త్రీయో, యేషు తే, సహ చిత్రై ర్వర్తంత ఇతి 'సచిత్రాః * ఆలేఖ్యాశ్చర్యయో శ్చిత్రం' ఇత్యమరః, * 'తేన సహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః * 'వోషస్త్వస్య' ఇతి సహశబ్దశ్చ సభావః, సంగీతాయతేర్యప్రికాయ, ప్రహత మురజాః తాడిత మృదక్లాః * 'మురజస్తు మృదక్లే' స్యాద్ధక్లా మురళయో రపి' ఇతిశబ్దార్థవే మణిమయ్యః మణివికారాః, భువః క్రీడా పానభూమయః, యేషు తే తథోక్తాః ఆభ్రం లిహన్తీతి, ఆభ్రంలిహన్తి ఆభ్రకృషాణి * 'పహాభే' లిహన్' ఇతి ఖచ్ ప్రత్యయః * 'అరుద్విషది' త్యానినా ముహుగమః, అగ్రాణి శిఖరాణి, యేషాం తే తథోక్తాః, అతితుక్లా' ఇత్యర్థః, ప్రాసాదాః దేవగృహాణి 'ప్రాసాదో దేవభూభుజాం' ఇత్యమరః. విద్యుతోఽస్య సన్తీతి విద్యుత్వాక్ తం, స్వేచ్ఛాపం ఇప్రోచాపయుక్తం, స్నిగ్ధః ప్రవ్యః, గమ్భీరః ప్రగల్భః ఘోషో గర్జితం, యస్య తం, అస్తర్లతం, * తోయం యస్య తం, అస్తస్తోయం అస్తస్సలిలం, తుక్లం ఉన్నతం, త్వాం తైస్మై ర్విశేషైః, లలితవనిత త్వాదిభిరైః కరణైః, తులయితం సమీకర్తుం * తులకశబ్దా త్తక్తరో

లీలఁ బ్రకృత్యయః, అలం పర్యాప్తాః * ‘అలం భూషణ
పర్యాప్తి శక్తి వారణ వాచకం’ ఇత్యమరః. * అత్రోపమానోపమేయభూత
మేఘప్రాసాదధర్మాణాం విద్యుద్వనితాదీనాం యథానంభ్య మనోన్యసా
దృశ్యా స్తేఘప్రాసాదయోః సామ్యసిద్ధి రితి బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేనేయం
పూర్ణోపమా, పస్తుతో భిన్నయోః పరస్పరసాదృశ్యా దభిన్నయో రుపమానో
పమేయధర్మయోః పృథగుపాదానా ద్విమ్బ ప్రతిబిమ్బభావః.

హస్తే లీలాకమల మలకే బాలకున్దానువిద్ధం

నీతా లోధ్రప్రసవరజసా పాణ్డుతామాననే శ్రీః,

చూడాపాశే నవకురవకం చారు కర్ణే శిరీషం

సీమన్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్. 2

అవ. ఆ పట్టణంబున నెల్ల ఋతువులు నెవ్వ డున్న వని చెప్పు
చున్నాడు.—

టీ. యత్ర = యే యలకాపురియందు, వధూనాం = స్త్రీలకు, హస్తే =
చేతియందు, లీలా కమలం = లీలార్థ మైన కమలము, (అస్తి = కలదో,) అలకే =
ముంగురు లందు, బాల కున్దాను విద్ధం బాలకున్ద = క్రొత్త మొల్ల
మొగ్గల చేత, అనువిద్ధం = కూర్పు, (అస్తి) మొల్ల మొగ్గలను కురులందు నలం
కారముగాఁ గూర్చుకొన్నారు, ఆననే = ముఖమునందు, లోధ్ర ప్రసవర
జసా; లోధ్రప్రసవ = లొద్దుగ పూలయొక్క, రజసా = పరాగముచే,
పాణ్డుతాం = పసుపుతోఁ గూడిన తెలుపును, నీతా = పొందింపఁబడిన, శ్రీః =
కాంతి. (అస్తి) లొద్దుగ పుష్పాడి ముఖములం దద్దుకొనుటచే పచ్చని కాంతితోఁ
గూడిన. తెల్లని కాంతి మిగుల రమణీయముగా నున్న దనుట, చూడాపాశే =
కీలు గంటు నందు, నవ కురవకం = క్రొత్తది యగు గోరింటపూవును, (అస్తి)
కర్ణే = చెవియందు, చారు = కోమల షగు, శిరీషం = దిరిసెనపూవు, (అస్తి)
సీమంతే = పాపట యందు, త్వదుపగమజం = నీ రాకచేఁ బూచిన, నీపంచ =
కడిమె పువ్వును, (అస్తి = కలదో.)

మేఘ—8

తా. మేఘుండా! ఆపట్టణమునం దెల్లప్పుడు నన్ని ఋతువు లున్నవి. ఎట్లనగా, ఆ స్త్రీలు పద్మము లెల్లప్పుడు చేతితో ధరించి యుండుటచే శరదృతు ధర్మము కదా! హేమం తమునఁ బూచు మొల్లలను నుంగురులందు ధరించు చున్నారు. శిశిర ర్తువునందుఁ బూచు లొద్దుగ పరాగమును మోమున నద్దు కొను చున్నారు. వసంతంబునఁ బూచు గోరింట పూవును సిగ యందు ధరించు చున్నారు. గ్రీష్మకాలంబునఁ బూచు నట్టి దిరి నెనపూవును చెవి కొనయందు ధరించు కొనుచున్నారు. వర్షా కాలమునఁ బూచు కడిమెపూవును పాపటలందు ధరించు చున్నారు. కనుక సర్వ ఋతువులచే రమ్యమగు నలకాపురి యతి రమణీయము.

సంప్రతి సర్వదా తస్యాం సర్వర్తు సంపత్తిమాహ.—

హస్త ఇతి.—యశ్చ అలకాయాం, వధూనాం హస్తే, లీలార్థం కమలం లీలాకమలం, శరల్లిక్ష్ణ మేకత్, తదుక్తం *శర త్పక్ష్మజలక్షణా' ఇతి, అలకే, జాతావేకవచనం, అలకేష్విత్సర్థః, బాలకుడైః ప్రత్యగ్రమాఘ్న కుసుమైః, అనువిధం, అనువేధో, గ్రథనమితి యావత్ *నపుంసకే భావేక్షః, యద్యపి కుద్దానాం శైశిరత్వ మస్యస్తి * 'మాఘ్నం కున్దం' ఇత్యభిధానాత్, తథాపి హేమస్తే ప్రాదుర్భావః శిశిరే ప్రాధత్వ మితి వ్యవస్థాభేదేన హేమస్త కార్యత్వ మిత్యాశయేన బాలేతి విశేషణం 'అలకం' ఇతి ప్రథమాంతపాతే నప్తమిప్రక్రమభక్తిః స్యాత్, నాథస్తు నియతపుల్లజ్జతాహని క్షేతి దోహంతర మాహ, తదసత్? 'స్వభావవక్ర్యాణ్యలకానితానా' మితి 'నిర్హూనాన్యలకాని పాణిక మురః కృత్స్నోఽధరః శిశిరే' ఇత్యాదిషు ప్రయోగేషు నపుంసక లిక్లతాదర్శనాదితి, అననే ముఖే, లోభప్రసవానాం లోభప్రప్సాణాం, శైశిరాణాం; రజసా పరాగేణ 'ప్రసవస్తు ఫలే పుష్పే వృక్షాణాం గర్భ

మోచనే’ ఇతి విశ్వః, పాణ్డుతాం విశద్యత్వం, నీతా ప్రాపితా, క్రిః శోభా, చూడాపాశే కేశపాశే, నవకురవకం వాసస్తః పుష్పవిశేషః ‘తత్రశోణే కురవకస్త్రపీలే కురణ్ణకః’ ఇత్యమరః, కర్ణే, చారు పేళం శరీషం ద్రెవ్యః పుష్పవిశేషః, నీమస్తే మస్తకకేశవిధ్యాం ‘నీమస్త మస్త్రీయాం మస్తకేశవిధ్యా ముదాహృతం’ ఇతి శబ్దార్థవే, తపోహమః, త్వదుపగమః ఘనాగామకాల ఇత్యర్థః, తత్ర జాతం త్వదుపగమజం, వార్షికలిజ్జమిత్యర్థః, నీపం కదమ్బకుసుమంచ, సర్వత్రాస్తీతి శేషః అస్తి ర్భవతిపరః ప్రథమ పురుషోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీతి న్యాయాత్; ఇత్థం కమలకున్దాది తత్రత్కార్య సమాహారాభిధానాదర్థా త్వస్వసమాహరసిద్ధిః, కారణం వినా కార్యస్యాసిద్ధే రితి భాషః.

యత్రోన్మత్త భ్రమరముఖరాః పాదపా నిత్యపుష్పా
హంసశ్రేణీరచితరశనానిత్యపద్మా నళిన్యః,
కేశోత్కణ్ఠా భవనశిఖినో నిత్యభాస్వత్కలాపా
నిత్యజ్యోతిస్సాన్విః ప్రతిహతతమోవృత్తిరమ్యాః ప్రదోషాః.

అవ. అచటివస్తువులు నిత్యసుందరము లనుచున్నాడు.—

టీ. యత్ర = వి యలకాపురియందు, పాదపాః = వృక్షములు, నిత్య పుష్పాః; నిత్య=ఎల్లప్పుడు, పుష్పాః=పువ్వులు గలవి గనుకనే, ఉన్నత భ్రమర ముఖరాః; ఉన్నత = (మకరంద పానముచే) మత్తుఁ గొనిన, భ్రమర=తుమ్మెదలచే, ముఖరాః = మ్రోగునవియును (చెట్లయందలి పువ్వులపై తుమ్మెదలు ఝంకారము చేయుచున్న వనుట), నిత్యపద్మాః=ఎల్లప్పుడు తామర పూవులు గలవి గనుకనే, నళిన్యః = సరోవరములు, హంసశ్రేణీ రచిత రశనాః; హంసశ్రేణీ = అంచలచాల్పల చేత, రచిత = చేయబడిన, రశనాః = మొల నూట్ల కలవియు (హంసలు చుట్టుకొని యున్నవనుట), భవనశిఖినః = ఇంటి నెదుట్టి, కేశోత్కణ్ఠాః = కేశలచే మెడలెత్తినవి (సంతోషముతో మెడలెత్తి యుండుచున్నవనుట), నిత్యభాస్వత్కలాపాః=ఎప్పుడు ప్రకాశించుపింఛములు గలవియు, ప్రదోషాః = రాత్రులు, నిత్యజ్యోతిస్సాన్విః=ఎల్లప్పుడు వెన్నెల

గలవియు ప్రతిహత తమోవృత్తిరమ్యాః; ప్రతిహత = కొట్టబడిన; తమో
వృత్తి=చీకటియొక్క వ్యాప్తి కలవి గనుకనే, రమ్యాః = రమణీయము
లైనవో (అనగా చీకటి వ్యాప్తి లేక యెడతెగక వెన్నెలలు గాయుచుండు
రాత్రులు అతి రమణీయముగా నుండుననుట).

తా. అక్కడి చెట్లు ఎప్పుడూ పూచి యుండును. మదిం
చిన తుమ్మెదలు పూలపై ఝుమ్మను చుండును. కొలఁకులు
సర్వదా పద్మములు గలవై హంసలతోఁ గూడి యుండును.
ఇంటి నెమళ్లు పురివిప్పి కేళిలువేయుచు నాడుచుండును. ఏరా
త్రియందైనను వెన్నెలలు కాయుచుఁ జీకటి యనునది లేక
కన్నులపండు వగుచుండును.

యత్రేతి.—యత్ర అలకాయాం, పాదపాః పృథ్విః, నిత్యం పుష్పాణి
యేషాం తే నిత్యపుష్పాః, నత్యృతునియమాదితి భావః, అతఏవోన్మత్తై ర్భృ
మరైః, ముఖరాః శబ్దాయమానాః; సశిన్యః పద్మినోఽన్య, నిత్యం పద్మాని యాసాం
తాః నిత్యపద్మాః, న తు హేమస్తాదివర్ణ మిత్యర్థః, అతఏవ హంసశ్రేణీభిః,
రచిత రశనాః కల్పిత మేఖలాః, నిత్యం హంసపరివేష్టితా ఇత్యర్థః; భవన
శిఖనః క్షీడామయూరాః, నిత్యం భాస్వంతః కలాపా (బర్హణి) యేషాం తే
తథోక్తాః, న తు వర్హాస్వేవేతి భావః, అత ఏవకేకాభిః ఉత్కృష్టాః ఉద్గ్రీవాః;
ప్రదోషాః రాత్రయః, నిత్యం, జ్యోత్స్నాచంద్రికా, యేషాం తే నిత్యజ్యో
త్స్నాః, న తు శుక్ల పక్ష ఏవ, అతఏవ ప్రతిహతా తమసాంవృత్తిః (వ్యాప్తిః)
యేషాం తే, తే చ తే రమ్యా శ్చేతి తథోక్తాః, నయనసుభగా ఇత్యర్థః.

ఆనందోత్థం నయనసలిలం యత్ర నాన్యైర్నిమిత్తైః
నాన్యస్తాపః కుసుమశరజా దిప్తసంయోగసాధ్యాత్,
నాన్యన్యస్తాత్ ప్రణయకలహోద్విప్రయోగోపపత్తిః
విత్రేశానాం న చ ఖలు వయో. యశావనాదన్యదస్తి.

అవ. అచట దుఃఖ మనునది లే దను చున్నాడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురమున, విల్లేశానాం = యక్షులకు, నయన
సలిలం = కన్నీరు, ఆనందోత్థం = ఆనందమువలన బుట్టినదే, అన్యైః నిమి
త్తైః = ఇతరములైన నిమిత్తములచే, నాస్తి = లేదు (అనగా సర్వసౌఖ్యము
లుండుటచే నానంద బాష్పములే గాని దుఃఖాశ్రులు లేవనుట), ఇష్ట సం
యోగ సాధ్యాత్ = ఇష్ట = ప్రియజనముయొక్క, సంయోగ = కూడికచే, సా
ధ్యాత్ = తీర్చడగిన, కుసుమ శరజాత్ = కామమువలన బుట్టినదానికన్నను,
అన్యః = వేరైన; తాపః = ఆరాటము, నాస్తి = లేదు (అనగా నమరాగ
ముగల నాయికానాయకులయొక్క యెడఁబాపు తటస్థించినప్పు డేతాపము
గలదో దానిని విడిచి మఱి తాపము లేదనుట), ప్రణయకలహాత్ = పాలయ
లుక కన్న, అన్యస్తాత్ = మఱియొక దానివలన, విప్రయోగోపపత్తి రసి =
ఎడఁబాయుటకు కారణమును, నాస్తి = లేదు (ఎడఁబాపైనను ప్రణయకల
హములోనే తప్ప మఱియొకప్పుడు లేదు), యాపనాత్ = జవ్వనముకన్నను,
అన్యత్ = మఱియొక్క, వయః = వయసు, నాస్తి = లేదు.

తా. అచ్చటివారి కెప్పుడు నానందమే గాని దుఃఖము
లేదు. ఎప్పు డైనను ప్రియుని యెడఁబాపు కొంతనేపు కలిగిన
తాపముగాని దానిని విడిచి తాపము లేదు. ఆ యెడఁబా పై
నను పాలయలుకలచే నొక్కనిమిష ముండునేమొ గాని యంత
కన్న నెడ బాపైనను లేదు. వారి కెన్నటికిని వయనే గాని
ముదిమి లేదు.

ఆనందోత్థి.—యత్రాలకాయాం, విల్లేశానాం యక్షాణాం, ‘ఏతాధిపః
కుబేరః స్యా త్ప్రభౌ ధనిక యక్ష మోః’ ఇతి శబ్దార్థవే, ఆనందోత్థం ఆనంద
జన్యమేవ, నయనసలిలం, అన్యైర్నిమిత్తైః శోకాదిభి ర్నాస్తి; ఇష్ట సంయోగేన
ప్రియజన సమాగమేన, సాధ్యాత్ నివర్తనీయాత్, న త్వప్రతీకార్యాదిత్యర్థః,
కుసుమశరజాత్ మదనశరజన్యతాసాత్, అన్యస్తాపో నాస్తి; ప్రణయకలహా

దన్యస్తా స్త రణాదికారణాత్, విప్రయోగోపపత్తిః విరహస్థాపిరసి నాస్తి కించ
యావనా దన్య ద్వయో వార్ధకం నాస్తి ఖలు. వికచ్ఛోకద్వయం ప్రక్షీ-
మపి వ్యాఖ్యాతమ్.

యస్యాం యతః సితమణిమయాన్యేత్య హర్త్యస్థలాని
జ్యోతిశ్చాయాకుసుమరచితాన్యత్తమస్త్రీసహాయాః,
ఆసేవస్తే మధు రతిఫలం కల్పవృక్ష ప్రసూతం
త్వద్గమిభ్యర్ధనిషు శనకైః పుష్కరేష్వాహలేషు.

అవ. అచటివారి భోగానుభవప్రకారమును వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. యస్యాం = ఏ పట్టణమందు, యతః = యత్నులు, ఉత్తమస్త్రీ
సహాయాః = ఉత్తమ స్త్రీలతోఁ గూడిన వారై, సిత మణి మయాని = చంద్ర
కాంత మణులు దాపినవి గనుకనే, జ్యోతిశ్చాయా కుసుమరచితాని; జ్యోతిః
= నక్షత్రములయొక్క, ఛాయా = ప్రతిబింబము లనెడు, కుసుమ
పుష్పములచే, రచితాని = అలంకరింపఁ బడిన, హర్త్యస్థలాని = మేడ
వైభాగములను, విత్య = పొంది, త్వద్గమిభ్యర్ధనిషు; త్వత్ = నీయొక్క
గమిభ్యర్ధ = దిట్టములయన, ధ్వనిషు = ధ్వనులవంటి ధ్వనులుగల, పుష్కరేష
= వాద్య భాండముఖములు, శనకైః = మందముగా, ఆహలేషు = కొట్టఁబడి
వగుచుండఁగా—అనఁగా నాడుచు పాడుచు వాయించుచుండఁగా, కల్ప
వృక్షప్రసూతం = కల్పవృక్షమువలన, బుట్టిన, రతిఫలం = రతియం దుత్పాద
ముఁ గలిగించునట్టి రతిఫల మనుపేరుగల, మధు = మధ్యమును, ఆసేవంతే
ఆదరణతోఁ బానముఁ జేయుచున్నారు.

తా. అచటి యత్నులు తమ ప్రియురాండ్రతో మేడ
మీదికి పోయి చంద్ర కాంతమణులు దాపినవి గావున నడి
త్రము లద్దములయందు వలె గన్నడుచుండుటచే పుష్పముల
జల్లిన ట్లుండఁగా అట్టిరమణీయ ప్రదేశములయందు కూర్చొ
నకొరిన దిచ్చు కల్పవృక్షముల పుష్పములనుండి లభ్యమగ

రతిఫల మను పేరు గల సురతాతిశయము నిచ్చుమద్యమును పానముజేయుదురు.

యస్యామితి.—యస్యాం అతికాయాం, యతః దేవయోని విశేషాః, ఉత్తమస్త్రీసహాయాః లలితాద్గనాసహచరాః సప్తః; సితమణిమయాని స్ఫటిక మణిమయాని, చంద్రాకాంతమయాని వా, ఆకాశవ, జ్యోతిషం తారకాణాం, ఛాయాః ప్రతిబిమ్బస్యేవ, కుసుమాని తైః, రచితాని పరిష్కృతాని* జ్యోతి స్తారాగ్నిభా జ్వాలా దృష్వత్ప్రాధ్వరాత్తసు’ ఇతి వైజయంతీ, ఏతేన పానభూమే రహ్మానశోభత్వము క్తం, హర్త్యస్థలాని, ఏత్యప్రాప్య, తవ గమ్భీర ధ్వనిరివ ధ్వని ర్యేషాం తేషు త్వద్గమ్భీరధ్వనిషు, పుష్కరేషు వాద్యభాణ్ణము ఖేషు * ‘పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్ణముఖే జలే, వ్యోమ్ని వద్యే ఫలే ఖడ్గే తీర్థావధి విశేషయోః’ ఇత్యమరః. కనకైః మందం, అహలేషు సత్సు, ఏకచ్ఛ వాద్యం నృత్యగీతయో ర పుష్పలతాం, కల్పవృక్ష ప్రచూతం మందారవృక్షోద్భవం, కల్పవృక్షస్య కాజ్జితార్థప్రదత్వా న్నధ్వసి తత్పిసూత మితిభావః, రతిః ఫలం యస్య కద్రతి ఫలాఖ్యం, మధు, మద్యం, అనేవస్తే అదృశ్య విబస్త్రిత్యర్థః. * ‘తాల తీరిసితామృతామల గుణోన్మత్తాస్థి కాలాహ్వయా, దారిష్వద్రుమ మౌర టేక్షు కదలీ గుర్జుప్రమానై ర్యుతం, ఇత్థంచే న్నధు పుష్పభజ్జ్యపచితం పుష్పద్రు మూలావృతం, క్వాభేనస్తరదీపనం రతిఫలాఖ్యం స్వాదు శీతం మధు’ ఇతి మదిరార్ణవే.

మన్దాకిన్యాః సలిలశిశిరైః సేవ్యమానా మరుద్భి
రన్తరాణామనుతటరుహం ఛాయయా వారితోష్ణాః,
అన్యేష్టవై యః కనకసీతాముష్టినిక్షేపగూఢైః
సంక్రీడంతే మణిభిరమరప్రార్థితా యత్ర కన్యాః.

6

అవ. అచటి కన్యాజనముయొక్క క్రీడను వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురమున, అమర ప్రార్థితాః = దేవతలచే
గోరం బడిన, కన్యాః = పడుచులు, మన్దాకిన్యాః = గంగయొక్క, సలిల

శిశిరైః; సలిల = నీటిచే, శిశిరైః = చల్లనివైన, మరుద్భిః = వాయువులచేత, సేవ్యమానాః = సేవింపఁ బడుచున్న వారై, అనుతటరుహం = ఒడ్డునందు మొలచిన, మందారాణాం = మందారము లను దేవతావృక్షముల యొక్క, ఛాయయా = నీడచేత, వారితోష్ఠాః = ఉష్ణమును త్రోసినవారై, కనకసికతాముష్టి నిక్షేప గూఢైః; కనకసికతా = బంగారపు టిసుక యొక్క, ముష్టి = పిడికిడ్డ యందు, నిక్షేప = దాచిపెట్టుటలచేత, గూఢైః = ఆవరింపఁ బడినవి గనుకనే, అన్వేష్యవైః = వెదుకఁదగిన, మణిభిః = రత్నములచే, సంక్రీడంతే = ఆడుకొను చున్నారు.

తా. ఆ యలకాపురియం దున్న గంగానదియొక్క తీరమున నున్న కల్పవృక్షముల నీడలో బంగారపు టిసుక బయళ్ళ యందుఁ గూరుచుండి యక్షకన్యకలు గంగానదిమీఁదుగావచ్చు పరిమళయుక్తమయిన మంద శీత వాయువుల నెండవేళ నందుచు రత్నముల నిసుకలలో దాచి కనుగొన్నవారు గెల్తు రను గూఢరత్న సికతమనునాట యాడుకొను చుందురు.

మందాకిన్యా ఇతి.—యత్ర అలకాయాం, అమరైః ప్రాకృతాః సుందర్య ఇత్యర్థః, కన్యాః యక్షకుమార్యః, 'కన్యా కుమారికా నార్యః' ఇతి విశ్వః, మందాకిన్యాః గజ్జాయాః, సలిలేన. శిశిరైః శీతలైః, మరుద్భిః మారుతైః, సేవ్య మానాః వీజ్యమానాః సత్యః, తథా, అనుతటం తటేషు రోహన్తీ త్యనుతట రుహః, క్విప్ * 'ఉపపద మతిజ్ఞ' ఇతి సమాసః, లేషాం మందారాణాం, ఛాయయా అనాతపేన, వారితోష్ఠాః శమితాతపాసత్యః, కనకస్య సికతాను, ముష్టిభిః, నిక్షేపేణ న్యాసేన, అథవా, కనకసికతానాం ముష్టిభి నిక్షేపేణ, గూఢైః సంవృతైః. అతవివ, అన్వేష్యవైః మృగైః; మణిభిః రత్నైః, సంక్రీడంతే గూఢమణిసంజ్ఞయా దైశిక క్రీడయా సమ్యక్క్రీడ వీక్యర్థః * 'క్రిడోఽనుసంపరిభ్యశ్చ' ఇత్యాత్మనేపమం, 'రత్నాద్విభి ర్వాలుకాదౌ' గురైద్రోష్టవ్యః, రత్నభిః, కుమారిభిః కృతా క్రీడా నామ్నా గూఢమణి స్పృతా, రాసక్రీడా

గూఢమణి ర్దుప్తకేళి స్తుతాయనం పిచ్చ కస్తుక దక్షాద్యైః స్మృతా దైవికకేశ
యః’ ఇతి శబ్దార్ణవే.

నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసితశిథిలం యత్ర బిమ్బాభరాణాం
త్రైమం రాగాదనిభృతకరేష్వాక్షిపత్సు ప్రియేషు,
అర్చిస్తుజ్ఞా నభిముఖ మపి ప్రాప్య రత్నప్రదీపాన్
హ్రీమూఢానాం భవతి విఫలప్రేరణా చూర్ణముష్టిః. 7

అవ. అచటివారి యైశ్వర్యములు తదనుగుణమైన కామోపభోగమును
వర్జించు చున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర=వి యలకాపురియందు, అనిభృత కరేషు; అనిభృత =
(పోకముడి విచ్చుటయందు జంకుగల) వజుకుచున్న, కరేషు = హస్తములు
గల, ప్రియేషు = నాయకులు, నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసిత శిథిలం; నీవీబన్ధ = పోక
ముడియొక్క, ఉచ్ఛ్వసిత = పిగులుటచేత, శిథిలం = సప్లవారిన, త్రైమం =
వెలిపట్టుచీరను, రాగాత్ = కామాతిశయము వలన, ఆక్షిపత్సు = లాగు
చున్నవారగుచుండగా, హ్రీ మూఢానాం = సిగ్గుచే ముగుదలగు, బిమ్బా
భరాణాం = దొండపడు వంటి పెదవులు గల జవరాండ్రయొక్క, చూర్ణ
ముష్టిః = కుంకుమ మొదలగు గంధంపు పొడి పిడికిలి, అర్చి స్తుజ్ఞాన్ =
జ్వాలలచే బెద్దవి యగు, రత్న ప్రదీపాన్=రత్నము లను దీపములను, అభి
ముఖం=ఎదురుగా, ప్రాప్యాపి=పొందియి, విఫలప్రేరణా=వ్యర్థమైనచట్టుట గల
దిగా, భవతి=ఆగుచున్నదో.

తా. ముగలగు తమ యంగనలతోఁ గూడుటకు కామాతి
రేకముచే పోకముడి విప్పనంతలో నింతకంటె కామాతిరేక
ముగల జవ్వనుల పోకముడులు తమంతట వీడఁగా వస్త్ర
ములు జారుట కోర్వని యా లజ్జాశీలురు స్వకీయ మర్థాంగ
గోపన కుపాయాంతరము, గానక చేతులలోఁ బుట్టియున్న

గందపుబొడిని జల్లి దీపము లార్పుటకు యత్నించిరి. అట్లు నను ఆచల్లుట వ్యర్థమైనది. రత్నపు దీపములు కారణాంతరములచే నారపు గదా? ముగ్ధ లగుటచే విమర్శన జేయక పోయి ఈ భ్రాంతికార్య మొనర్చి ప్రియులకు సంతోష మొనర్చిరని భావము.

నీపీతి.—యత్ర ఆలకాయాం, అనిభృతకరేషు చపలహస్తేషు, ప్రియేషు. నీపీ వసన గ్రన్థిః, 'నీపీ పరివణే గ్రన్థా స్త్రీణాం జఘనవాసకః' ఇతివిశ్వః, నీపీతిబన్ధో నీపీబన్ధః, చూకపుక్షవ దపానరుక్త్యం. తస్యః ఉచ్ఛ్వసితేన త్రుటితేన, శీథిలం, క్షౌమం దుకూలం, రాగాత్ అనురాగాత్, ఆక్షిపత్సు ఆహరత్సు నత్సు, ప్రామూఢానాం లజ్జా విధురాణాం, బిమ్బం బిమ్మికాఫలం, 'బిమ్బం ఫలే బిమ్మికాయాః ప్రతిబిమ్పే చ మణ్డలే' ఇతి విశ్వః, బిమ్మమివాధరో యాసాం తాసాం బిమ్బాధరాణాం స్త్రీవిశేషాణాం, 'విశేషాః కామినీ కాంతా భీరు ర్బిమ్బాధ రాజ్ఞనా' ఇతి శబ్దార్థవే, చూర్ణస్య కుంకుమాదేః, ముష్టిః, ఆర్చిర్భిః మయూఖైః తుక్లాకః; 'ఆర్చిర్తయూఖిభిః' ఇతి విశ్వః, రత్నాన్యేష ప్రదీపానభిముఖం యథాతథా ప్రాప్యసి, విఫలప్రేరణా దీపనిర్వాపణాక్షయత్వాన్నిష్ఫలతేపా; భవతి; అత్రాజ్ఞనానాం రత్నప్రదీపనిర్వాపణ ప్రవృత్త్యా మాగ్ధ్యం వ్యజ్యతే.

యత్ర స్త్రీణాం ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసితాలిజ్జితానా
మజ్జగ్లానిం సురతజనితాం తన్తుజాలావలమ్బాః,
త్వత్సంరోధావగమవిశదై శ్చన్ద్రిపాదై ర్నిశీధే
వ్యాలుమ్పన్తి స్ఫుటజలలవస్యస్థినశ్చన్ద్రికాంతాః.

8

అ. సురతాంత సుఖసంతతిని వర్ణించుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపురి యందు, నిశీధే = అర్ధరాత్రి యందు, త్వత్సంరోధావగమ విశదైః; త్వత్ = నీయొక్క, సంరోధ = అడ్డగింపు

యొక్క, అపగమఃపోవుటచేత, విశదైః, నిర్మలము లయిన, చంద్రాపాదైః చంద్ర కిరణములచే, స్ఫుట జల లవ స్పృశితః = పెద్దపెద్ద నీటి బిందువులను గారుచున్నవియు, తప్త జాలా వలమ్ముః; తప్త జాలః (మేలుకట్టకుఁగూర్చిన) దారముల మొత్తములు, అవలమ్ముః = ఆధారములు గాఁగలవియు (వైన చాందినీలు కట్టి ఆ చాందినీలకు దారమును గ్రచ్చి ఆదారములకు వ్రేలఁ గట్టఁ బడినవి), చంద్రాకాంతాః = చంద్రకాంత మణులు. ప్రియతమభుజోచ్ఛ్వాసః తాలిగ్గితానాం; ప్రియతమ = నాయకులయొక్క, భుజఃభుజములచే, ఉచ్ఛ్వాసితః = సడలించు బడిన, ఆలిగ్గితానాం = కౌగిలించుటగల, స్త్రీణాం = స్త్రీలయొక్క, సురత జనితాం = క్రీడచేఁగలిగిన, అంగస్థాని = ఓడలి బడలి కను, వ్యాలుమ్మన్తి = పొంగొట్టుచున్నవో.

తా. ఆ యలకాపురిలో కాంత లర్ధరాత్రముల పుంభావముల నొనర్చి సోలి ప్రియులచే గాఢముగాఁ గౌగిలించు బడి సడల వదలు నప్పుడు చాందినీలకుఁ గట్టఁ బడిన చంద్ర కాంత శిలలు నిర్మల చంద్రకిరణస్పర్శచే గల యుదక బిందువులను వర్షించి ఆ స్త్రీలయొక్క సురత శ్రమను దీర్చుచున్నవి.

యత్రేతి.—యత్ర అలకాయాం, నిశీథే ‘అర్ధరాత్రే’ * ‘అర్ధరాత్ర నిశీథా ద్వా’ ఇత్యమరః, త్వత్సంరోధస్య మేఘావరణస్య, అపగమేన, విశదైః నిర్మలైః, చంద్రాపాదైః చంద్రాశిభిః * ‘పాదా రక్ష్యన్తీ తుర్యాంకాః’ ఇత్యమరః, స్ఫుట జల లవ స్పృశితః, ఉల్బణామ్మ కణ స్రావిణిః, తప్తజాలా వలమ్ముః వితానలమ్మ సూత్రపుష్పాధారాః, తద్గుణగుమ్మితా ఇత్యర్థః; చంద్రాకాంతాః చంద్రాకాంతమణయః, ప్రియతమానాం భుజైః, ఉచ్ఛ్వాసితాని శ్రావ్యా జలసేకాయ వా ప్రశీలితాని, ఆలిగ్గితాని యానాం తానాం స్త్రీణాం, సురతజనితాం, అంగస్థాని శరీరభేదం, అవయవానాం స్థానతా మితీయావత్, వ్యాలుమ్మన్తి ఆపనుదన్తి.

నేత్రా నీతాః సతతగతినా యద్విమానాగ్రభూమి
 రాల్లభ్యానాం స్వజలకణికాదోషముత్పాద్య సద్యః,
 శక్త్యాస్పృష్టా ఇవ జలముచస్త్యాదృశో జాలమార్గై

ధూమోద్ధారానుకృతినిపుణా జర్జరా నిష్పతన్తి.

9

ఆవ. మేఘసంచారమును వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. నేత్రా=ప్రేరేపించువాఁడైన, సతత గతినా=వాయువుచే, యద్వి
 మానాగ్రభూమి=వి యలకాపట్టణము యొక్క ప్రైయంతస్థలను, నీతాః=
 పొందింపఁ బడినవై. త్యాదృశః=సీవంటి, జలముచః = మేఘములు, ఆల్ల
 భ్యానాం=మంచి చిత్తరువులకు, స్వ జలకణికా దోషం=తమయొక్క నీటి
 చుక్కలచే విరిసిపోవుటను చెడుగును, ఉత్పాద్య = పుట్టించి, సద్యః=అప్పుడే,
 శక్త్యా స్పృష్టా ఇవ=భయము సోఁకినవివలె, ధూమోద్ధారానుకృతి నిపుణాః;
 ధూమోద్ధార = పొగపోవుటను, అనుకృతి = పోలియుండుట యందు,
 నిపుణాః=నేర్పుగలవై, జర్జరాః=నల్లబారినవై, జాలమార్గై=గవాక్ష రంధ్రము
 లచే, నిష్పతన్తి=వెడలుచున్నవో.

తా. అచట గాలి వీచుటచేత మేఘములు పై మేడల
 లోనికీ బోయి అచటి చిత్తరువులమీఁద వర్షించి యాచిత్తరు
 వులు చెడిపోగా తమయపరాధమునకు వెఱచి గవాక్షముల
 నుండి పొగపోవునట్లు పలుచని రూపముతోఁ బోవుచున్నవి.
 ఇట్లు వర్షించుట చేత జారుఁడైనవాడు అంతఃపుర చరుడగు
 దూతుని సాహాయ్యమున హర్త్యస్థలమునకుఁ బోయి అచ్చటి
 యువతులకు దోషము దగిలించి తాఁ జేసిన చెడుపని నెవరైన
 దెలిసి దండింతు రను భయముచే మారు వేషమున సందు
 గొందులనుండి తప్పించుకొని పోవున ట్లున్న దను నర్థము
 .దోచుటఁ జేసి చమత్కారాతిశయము.

నేత్రేతి.—హేమేను, నేత్రా ప్రేరణేణ, సతతగతినా సదాగతినా, వాయునా * ‘మాతరిశ్వా సదాగతిః’ ఇత్యమరః, యద్విమానాగ్రభూమిః, యస్యాః అలకాయాః, విమానానాం సప్తభూమికభవనానాం అగ్రభూమిః ఉపరిభూమికాః, నీతాః ప్రాపితాః త్వామివ పశ్యంతి యాత్రే త్వాదృశః, త్వత్సదృశా ఇత్యర్థః * ‘త్వదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కళ్ళు’ ఇతి కళ్ళు త్వయః, జలముచః మేఘాః, ఆలేఖ్యానాం సచ్చిత్రాణాం * ‘చిత్రం లిఖిత రూపం స్యాదాలేఖ్యం తు ప్రయత్నతః, నిర్మితోత్తమచిత్రం’ ఇతిశబ్దార్థవే, స్వేషాం, జలకణికాభిః జలకణైః, దోషం స్ఫుటనం ఉత్పాద్య, సద్యః, శఙ్కా స్ఫుష్టా ఇవ సాపరాధత్వాదృశ్యావిష్టా ఇవ * ‘శఙ్కావితర్క భయయోః’ ఇతిశబ్దార్థవే, ధూమేద్ధారస్య, ధూమనిర్గమస్య అనుకృతౌ అనుకరణే, నిపుణాః కుశలాః, జర్జరాః విక్లిర్ణాః సన్తో, కాలమార్తైః గవాక్షరస్త్రైః, నిమృతన్తి నిమగ్నమన్తి, యథా కేనచిదన్యపురసంచారవతా దూతేన గూఢ వృత్త్యై రహస్యభూమిం ప్రాపితాస్తత్ర స్త్రీణాం వ్యభిచారదోష ముత్పాద్య సద్యః సాశఙ్కాః క్షుప్తవేషాస్తరా జారాః క్షుద్రమూర్తై ర్నిమగ్నమన్తి తద్వదితి ధ్వనిః. ప్రకృతార్థే శఙ్కాస్ఫుష్టా ఇవేత్యుత్పేక్ష.

అక్షయ్యాస్తర్భవననిధయః ప్రత్యహం రక్షకౌ

రుద్ధాయద్భిర్ధనపతియశః కిన్నరైర్యత్ర సార్థం,
వైభ్రాజాఖ్యం విబుధవనితావారముఖ్యాసహాయా
బద్ధాలాపా బహిరుపవనం కామినో నిర్విశన్తి. 10

అవ. చైత్రరథమునందు గాముకులు విహరించుటను వర్ణించుచున్నాడు.—

టీ. అక్షయ్యాస్తర్భవన నిధయః; అక్షయ్య=తగ్గింప శక్యముకాని, అస్తర్భవన నిధయః = గృహములలో నుండెడు నిధులు గల, (అందు తరుచుగా గృహములయందు నిధు లున్న వుట), విబుధ వనితా వారముఖ్యా.

సహాయాః; విబుధవనితాః అపసరస లనెడు, వారముఖ్యాః = వేశ్యాస్త్రీలు, సహాయాః = సహాయులుగాఁ గలవారై (ఆనఁగా నపసరసలను కూడ నుంచు కొనినవారై), బద్ధాలాపాః, = (ప్రేమాతి శయముచే నొండొరులు) ఎడతెగని నల్లాటములు గలవారైన, కామినః = కాముకులు, ప్రత్యహం = ప్రతిదిన మందును, రక్తకణ్ఠాః = మధురమైన కంఠధ్వనులు గలవారు కనుకనే. ధనపతి యశః = కుబేరుని కీర్తిని, ఉద్గా యద్భిః = హెచ్చుగా పాడుచున్న, కిన్నరై స్సార్థం = కిన్నరులతోఁ గూడ. వైభ్రాజాఖ్యం = వైభ్రాజమును పేరు గల, బహి రుపవనం = పట్టణము వెలుపలనుండు న్యాయవనమును, నిర్విశన్తిః = అనుభవించుచున్నారు.

తా. అపసరమున నిండ్లలో కొదువలేని ధననిధులు గలిగిన కాముకులు అపసరసలతో సరసగోష్ఠి సల్పుచు చైత్రరథ మను నుద్యానవనమునకుఁ బోయి కుబేరుని కీర్తలను మిగుల మనోహరంబుగఁ బాడుచున్న కిన్నరుల పాటలను వినుచు నానందింతురు.

అక్షయ్యేతి.—యత్ర అలకాయాం, క్షేత్రం శక్యాః క్షయ్యాః*
‘క్షయ్య జయ్యా శక్యార్థే’ ఇతి నిపాతః, కతోనఞ్చమాసః. భవనానా మస్త రస్తర్భవనం * అవ్యయభావసమాసః, అక్షయ్యా అస్తర్భవనం నిధయో యేషాం తే తథోక్తాః, యథేచ్ఛభోగసంభావనార్థ మిదం విశేషణం, విబుధవనితాః అపసరసః తా ఏవ, వారముఖ్యాః వేశ్యాః, తా ఏవ సహాయా యేషాం తే తథోక్తాః, * ‘వారస్త్రీ గణికా వేశ్యా రూపాబీవాధ సాజనైః, నత్కృతా వారముఖ్యా స్యాత్’ ఇత్యుచరః, బద్ధాలాపాః సందానిత శల్లాపాః, కామినః కాముకాః. ప్రత్యహం అమాన్యమాని * ‘అవ్యయం విభక్తి—’ ఇత్యాదినావ్యయభావః ‘అనశ్చ’—ఇతి సమాసాస్త్ర మ్చ * ‘అన్యన్యభోరేవ—’ ఇతి టిలోఽః, రక్తః పథురః, కణ్ఠః కణ్ఠధ్వనిః యే షాం తే తైః, రక్తకణ్ఠాః సుందరకణ్ఠధ్వనిభిః, ధనపతియశః కుబేరీంద్రిం, ఉద్గా యద్భిః, ఉచ్చైర్ద్రాయద్భిః, దేవగానస్య గాధారగ్రమప్రాయత్వా త్తార

తరం గాయద్భిరిత్యర్థః, కిన్నరైః, సార్థం సమా, విభాజి స్వేదం వైభాజిం, వైభాజి మి త్యాఖ్యా యస్య త దై వ్యభాజిజాఖ్యం * ‘విభాజీవ గణేష్వేణ త్రాతం వైభాజి మాఖ్యయా’ ఇతి శమ్భరహస్యే, చైత్రరథస్య నామాంతర మేతత్, బహిరుపపనః బాహ్యోద్ఘానం, నిర్వికన్తి అనుభవన్తి.

గత్యుత్కమ్పాదలకపతితైర్యత్ర మందారపుష్పైః
పత్రచ్ఛేదైః కనకకమలైః కర్ణవిభ్రంశిభిశ్చ,
ముక్తాజాలైః స్తనపరిసరచ్ఛిన్నసూత్రైశ్చ హరైః
రైశ్చో మార్గః సవితురుదయే సూచ్యతే కామినీనామ్. 11

ఆవ. రాత్రివేళల సభిసారికలు నడచిన మార్గములకు గురుతులను కేవలము చూచుచు.—

టీ. యత్ర = ఏ యలకాపట్టణమున, కామినీనాం = (మిక్కిలి యక్కఱతో) సువచతుల కడకుఁ బోవు నట్టి) కామినులయొక్క, నైశః = రాత్రి యం దేర్పడిన, మార్గః = త్రోవ, సవతుః = సూర్యునియొక్క, ఉదయే = ఉదయమునందు, గత్యుత్కమ్పాత్ = నడకచేత వైన కదలుటచేత, అలక పతితైః = ముంగురులనుండి పడిన, మందార పుష్పైః = మందార మనుకల్ప వృక్షము పూలచే, పత్రచ్ఛేదైః = మకరికాపత్ర ఖండములచేత, కర్ణ విభ్రంశిభిః = చెవినుండి జారిన, కనక కమలైః = బంగారు కమలములచేతను, ముక్తా జాలైః = ముత్యముల సరులచేతను, స్తన పరిసర చ్ఛిన్న సూత్రైః; స్తనపరిసర = స్తన ప్రదేశములనుండి. చిన్న = తెగిన, సూత్రైః = దారములుగల, హరైశ్చ = హరి ములచేతను, సూచ్యతే = గుర్తింపఁ బడుచున్నది.

తా. ఆనగరమున రాత్రివేళ కామినులు సంకేతస్థలము నకుఁ బోవునపుడు జారి పడినపుష్పములును ఆభరణములును తెల్లవారఁగానేకవఁబడఁగాఁ జూచినవా రీమార్గమున సభిసారిక లరిగి రని యూహించు చుందురు.

గతీతి.—యత్ర ఆలకాయాం, కామినీనాం అభిసారికాణాం *
 'కాన్తాధిని తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా' ఇత్యమర్థః, నిశి భవో
 నైశో మార్గః, సవితుః సూర్యస్య, ఉదయే సతి, గత్యా గమనేన, ఉత్కమ్యః
 చలనం, తస్మాద్దేహోః ఆలకేభ్యః పరిత్యజే. మద్వారపుష్పైః సురశరు కుసుమైః
 తథా, పత్తాకాం పత్తలతానాం, ఛేదైః ఖడ్జైః, పరిత్యజేతి శేషః, తథా,
 కర్ణభ్యోః విభిక్తస్తీతి కర్ణవిభింకిని తైః కనఃస్య కమలైః కనక కమలై శ్చ
 *వప్యో వివక్షితార్థభావే సతి మయతా విగ్రహేఽధ్యాహార దోషః ఏవ
 మన్యత్రా వ్యవసంధేయం, తథా ముక్తాజాలైః మాత్రికసరైః, శిరోనిహితై
 రిత్కర్థః, తథా స్తనయోః పరిసరః ప్రదేశః, కేత్ర చిన్నాని సూత్రాణి యేషాం
 తైర్హారైశ్చ, సూచ్యతే జ్ఞాప్యతే. మార్గపరితమద్వారకుసుమాని లిజ్జేరయ మభి
 సారికాణాం పథా ఇతి ద్రష్టృభి రనుమీయత ఇత్యర్థః.

మత్వా దేవం ధనపతిసఖం యత్ర సాక్షాద్వసంతం
 ప్రాయశ్చాపం న వహతి భయాన్తన్తథః పట్నదజ్యం,
 సభూభిర్జగ్రహితనయనైః కామిలక్ష్యేష్వమోమై
 స్తస్యారమ్భశ్చతురవనితావిభ్రమైరేవ సిద్ధః. 12

ఆవ. ఆచట మన్తధునికృత్యముఁ దెల్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యత్ర = విపురి యందు, మన్తధి = మారుఁడు, ధనపతి సఖం =
 కుబేరుని చెలికాఁ డైన, దేవం = మహాదేవుని, సాక్షాత్ వసంతం = స్వరూప
 మతో నుండిన వానిగా, మత్వా = తలఁచి, భయాత్ = భయమువలన, ప
 ట్నదజ్యం = తుష్పెదలు నారిగాఁ గల, చాపం = ధనుస్సును, ప్రాయః = తరు
 చుగా, న వహతి = వట్టుకొనఁడు, (అతని పని యెట్లు నెరవేరు ననఁగా?),
 తస్య = అతనియొక్క, ఆరంభః = పని, సభూ భిర్గం = కనుబొమలు చిట్టిం
 చుటతోఁ గూడునట్లుగా, ప్రహిత నయనైః = ప్రయోగింపఁ బడిన చూపు
 లతో, కామిలక్ష్యేషు = కాముకులను గుఱులందు, అమోమైః = కిప్పని వగు,
 చతుర వనితా విభ్రమైరేవ; చతుర = శృంగార క్రియలందు మిగుల నేర్పరు

లగు, వనితా=అనురాగము గల స్త్రీలయొక్క, విభ్రమైరేవ = విలాసముల చేతనే, సిద్ధః=నెఱవేడినది.

తా. అచట కుబేరుని చెలికాడైన శివుఁ డుండుటఁ జేసి యతని భయముచే మారుఁడు తన ధనుస్సు నెత్తుట లేక పోయినను, కులుకులాడుల తభుకం జూపులకును, సింగారంపు నేతలకును లోఁబడనివాడు లేదు. గాన అతని పని యడ్డు లేక సాగి పోవును. అచటి కామినుల విభ్రమంబు లెట్టివారికిని కామజనకంబు లని భావము.

మత్స్యేతి.—యత్ర అలకాయాం, మన్తధః కామః, ధనవతేః (కుబే రస్య) సఖేః ధనవతీసఖః * ‘రాజాహః సఖభ్యష్టచ్’ తం దేవం మహాదేవం, సాక్షా ద్వసంతం సఖిస్తేహాన్నిజరూపేణ వర్తమానం, మత్స్యా జ్ఞాత్వా భయాత్ ఫాలేక్షణభయాత్, వట్టుదా వివ శ్యా (చూర్వి) యస్య తం చాపం, ప్రాయః ప్రాచుర్యేణ, న వహతి న విభర్తి; కథం తస్మి తస్య కార్య సిద్ధిరిత్యత ఆహ, ‘సభూభిక్షే’తి.—తస్య మన్తధస్య, ఆరమ్భః కామిజనవిష యో విజయవ్యాపారః సభూభిక్షం యథాతథా, ప్రహితాని ప్రయుక్తాని, నయనాని దృష్టయో. యేషు తైస్తథోక్తైః, కామిన వివ లక్ష్యాణి తేషు, ఆమోహైః, సఫలప్రయోగై రిత్యర్థః, మన్తధచాపాఽపి కర్మచి దపి మోక్షః స్యా దితి భావః, చతురాశ్చ తా వనితాశ్చ తాసాం, విభ్రమైః విలాసై రేవ, సిద్ధో నిష్పన్నః; యదనర్థకరం పాక్షికఫలం చ తత్ప్రియోగాద్వరం నిశ్చిత సాధన ప్రయోగ ఇతి భావః.

వాస శ్చిత్రం మధు నయనయోర్విభ్రమాదేశదక్షం
పుష్పోద్భేదం సహ కిసలయైర్భూషణానాం వికల్పాన్,
లాఘోరాగం చరణకమలన్యాసయోగ్యం చ యస్యా
మేకః సూతే సకల మబలామణ్యం కల్పవృక్షః.

అవ. అలంకార సంపత్తినిఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. యస్యాం = వి యలకాపురియందు, చిత్రం = నానావర్ణమైన, వాసః=వస్త్రమును, నయనయోః = నేత్రములకు, విభ్రమాదేశ దక్షం=విలాసములను దెల్పుటయందు శమర్థమైన, మధు=మద్యమును, కిసలయైస్సహ=చిగుళ్లతోఁ గూడిన, పుష్పిద్భేదం=పుష్పిదయమును, భూషణానాం = ఆభరణముల యొక్క, వికల్పాః = భేదములను, చరణ కమలస్యాన యోగ్యం; చరణకమల=పద్మములపంటి పాదములయందు, న్యాస=ఉంచుటకు, యోగ్యం=తగిన, లాక్ష రాగం = లత్తుక యనురంజక ద్రవ్యమును, సకలం=సమస్తమైన, అబలామణ్డనం=స్త్రీల యలంకారమును, వికః=ఓక్కటి యగు, కల్పవృక్షః = కల్పవృక్షమే, సూతే = పుట్టించుచున్నది.

తా. స్త్రీల యలంకారములు నాల్గువిధములు : (1) కచ ధార్యము, (కురులయందు ధరించు కొనునది.) (2) దేహధార్యము, (దేహమునందు ధరించుకొనునది.) (3) పరిధేయము, (ఆచ్ఛాదించు కొనునది. వస్త్రము.) (4) విలేపనము, (వ్రూసి కొనునది.) అవి యేవి యనఁగా? పలురంగుగల వస్త్రములు, ఇది పరిధేయము విలాసము గలిగించు మద్యములు ఇది దేహధార్యము. పుష్పములు చిగుళ్లు ఇది కవచధార్యము. భూషణ భేదములు ఇదియు దేహధార్యమే. పాదములకుఁ బూసికొను లత్తుక ఇది విలేపనము. ఇట్లు నాల్గువిధము లైన యలంకారములను అచ్చటివారికి కల్పవృక్షములే యిచ్చుచున్నవిగనుక వారు వానిని ప్రత్యేకము సంపాదించవలసిన ప్రయాస పడ నక్కఱలేదనుట.

* 'కచధార్యం దేహధార్యం పరిధేయం విలేపనం, చతుర్థా భూషణం ప్రాచుః స్త్రీణా మన్యచ్చ దైశికమ్' ఇతి రసాకరే, తదేవైతదాహః—

వాస ఇతి.—యస్యామ్ ఆలకాయాం. చిత్రం నానావర్ణం, వాసః వసనం, పరిధేయమణ్ణనమేతత్, నయనయో ర్విభి)మాణామ్, ఆదేశే ఉపదేశే దక్షమ్, అనేన విభి)మద్వారా మధునో మణ్ణనత్వ మిత్యవధేయం, తచ్చ కుణ్ణి లాదివ ద్వేహధార్యేఽస్తర్భావ్యం: మధు శుద్యం, కిసలయోఃపల్లవైః, సహ పుష్పే ద్వేదం కుసు మోదయం, ఉభయం చేత్యర్థః, ఇనం తు కచధార్యం. భూషణానాం, వికల్పాన్ విశేషాన్, దేహధార్య మేతత్, తథా చరణామ లయోః, న్యాసస్య సమర్పణస్య, యోగ్యం, రజ్యలేఽనేనేతి రాగో రజ్జుక ద్రవ్యం, లాక్ష్యేవ రాగః లాక్ష్యరాగః తం ఇదం చాక్షరాగాదివిలేపన మణ్ణ నోపలక్షణం, సకలం సర్వం, చతుర్విధ మపీత్యర్థః, ఆలకా మణ్ణనం యోషిత్వ) సాధన జాతం. ఏకః కల్పవృక్ష ఏవ, సూతే జనయతి, న తు నానాసాధన సంపాదన ప్రయాస ఇత్యర్థః.

తత్రాగారం ధనపతిగృహం సుత్రరేణాస్తదీయం

దూరాల్లక్ష్యం సురపతిధనుశ్చారుణా తోరణేన,

యస్యోపాస్తే కృతకతనయః కాస్తయా వర్ధితో మే

హస్తప్రాప్త్యస్తబకనమితో బాలమందారవృక్షః.

14

అవ. ఇ ట్టలకాపురిని వర్ణించి యచట తన యింటికి గురుతును శిష్యు చున్నాడు—

టీ. తత్ర = ఆయలకాపురియందు, ధనపతి గృహం సుత్రరేణ = కుబేరుని యింటికిచేరువ సుత్రరపు తట్టు, అస్తదీయం = మోదైన, అగారం = గృహము, సురపతిధనుశ్చారుణా=ఇంద్రధనుస్సువలె, నందమైన, తోరణేన = హజారముచే, దూరాత్ = దూరమునుండియే, లక్ష్యం = గుర్తించు దగినది, యస్య = ఏయింటియొక్క, ఉపాస్తే = సమీపమందు, మే = నాయొక్క, కాస్తయా = ప్రియురాలిచే, వర్ధితః = పోషించబడినదై, కృతక తనయః = పెంపుదుకొడుకుగా నెన్నబడినదై, హస్త ప్రాప్త్యస్తబక నమితః; హస్తప్రాప్త్య =

చేతులచే బొందఁదగిన, స్తబ్దకైః = గుత్తులచే, నమితః = వంచబడిన బాల-
మనార వృక్షః = లేత కల్పవృక్షము, (అస్తీ=కలదో.)

తా. ఆపురమున కుబేర మందిరమున కుత్తరములో
చేరువను మాయిల్లున్నది. దాని గురుతేమనిన మా యింటి
హజారము రత్నములచే జెక్కబడి యుంటచే నింద్ర ధనుస్సు
వలె నెత్తుగను పలువన్నెలు గలదిగ నుండును మాయింటివద్ద
నాప్రియురాలిచే బుత్తునియందుఁ బ్రేముడి నొందు లేత కల్ప
వృక్షంబు గలదు. దాని పూగుత్తులు బరువు గలిగి వంచబడిన
కొమ్మలు గల వగుటచే జేతుల కందు చుండును.

ఇత మలకాం వర్ణయిత్వా తత్ర స్వభవస్యాభిజ్ఞానమాహః—

తత్రేతి.—తత్ర అలకాయాం, ధనపతిగృహాః కుబేరగృహేభ్యః,
ఉత్తరేణ ఉత్తరస్తిన్నదూరదేశే * విన బన్యతరస్యా మదూరేఽపఞ్చమ్యాః
ఇ త్యేనప్పిత్యయః, అవ్యయ మేతత్ * 'వినపా ద్వితీయా' ఇతి ద్వితీయా
* 'గృహః పుంసీ చ భూమ్నైవ' ఇత్యమరః, 'ధనపతిగృహా ది'తి పాతే
'ఉత్తరేణ' ఇతి నైనప్పిత్యయాంతం కింతు 'తోరణేన' ఇత్యస్య విశేషణం
తృతీయాంతం, ధనపతిగృహా దుత్తరస్యాం దిశి యత్తోరణం బహిర్ద్వారం
తేన లక్ష్మీతమిత్యర్థః. అస్మాకమిద మస్త దీయం* 'పుష్కాచ్చ' ఇతి ఛప్రత్యయః,
అగారం గృహం సురపతిధనుశ్చారుణా మణిమయత్వా దభిజ్ఞానమాహత్వా
చేన్ద్రచాపమస్తరేణ, తోరణేన బహిర్ద్వారేణ * 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వారం'
ఇత్యమరః, దూరాత్, లక్ష్యం దృశ్యం, అనేనాభిజ్ఞానేన దూరత వివ
క్షాతుం శక్య మిత్యర్థః; అభిజ్ఞానాంతరమాహ, యస్యాగారస్య, ఉపాస్తే ప్రాకా
రాంతః పార్శ్వదేశే, కాంతయా, పద్ధితః పాతేతః కృతకతనయః కృత్రిమ
సుతః, పుత్ర త్యేనాభిమన్యమాన ఇత్యర్థః, హస్తేన ప్రాప్త్యైః హస్తావచేయైః,
స్తబ్దకైః గుచ్ఛైః, నమితః, స్తబ్దభారా ల్లమ్బమాన ఇత్యర్థః * 'స్యాద్దుచ్చకస్త
స్తబ్దకః' ఇత్యమరః, బాలః కోమలః మన్దార వృక్షః కల్పవృక్షః, అస్తీవిశేషః.

వాపీ చాస్మిన్మరకతశిలాబద్ధసోపానమార్గా
 హైమైశ్చన్నా వికచకమలైః స్నిగ్ధవైడూర్యనాళైః,
 యస్యాస్తోయే కృతపసతయో మానసం సన్నికృష్టం
 నాధ్యాస్యన్తి వ్యపగతశుచస్త్వామపి ప్రేక్ష్య హంసాః. 15

అవ. ఇంక నైదుశ్లోకములచే మఱియుఁ గొన్ని గురుతులను జెప్ప
 చున్నాఁడు.—

టీ. ఆస్మిన్ = ఈయింటియందు, (అనఁగా చేరువ ననుట), మరకత
 శిలా బద్ధ సోపాన మార్గా; మరకత శిలా = గరుడ పచ్చలచే, బద్ధ = కట్టఁ
 బడిన, సోపాన మార్గా = మెట్ల త్రోవ గలదియు, స్నిగ్ధ వైడూర్యనాళైః =
 నిగనిగ లాడెడు వైడూర్య రత్నముల కాడలు గలవియు, హైమైః =
 కనక మయములగు, వికచ కమలైః = పూచిన తామరలచేత, ఛన్నా =
 కప్పబడినదియు. (బంగారు కమలము లెక్కువగా నున్నవనుట), వాపీ =
 నడ బావి, (ఆస్తి = కలదు.) యస్యాః = ఏ బావియొక్క, తోయే =
 ఉదకము నందు; కృత పసతయః = చేయఁ బడిన యునికి గల, హంసాః =
 హంసలు, త్వాం = నిన్ను, ప్రేక్ష్యపి = చూచియు, వ్యపగతశుచః =
 దుఃఖము లేని నై, సన్నికృష్టం = సమీపమం దున్న, మానసం = మానస సరో
 వరమును, నా ధ్యాస్యన్తి = తలచవు.

తా. మా యింటియొద్ద నడబావి యున్నది. దానిపెట్లు
 గరుడ పచ్చలతోఁ జెక్కినవి. దానిలో బంగారు పద్మములు
 పూచి యుండును. వాని తూడులు వైడూర్య మాణిక్య
 మయములు. అందు హంసలును గలవు. వర్షకాలము వచ్చును.
 నీళ్లు బురదగుననే చింతయే లేక దగ్గర నున్న మానససరోవరం
 బునకుఁ బోవఁ దలంచ నైనఁ దలచవు.

ఇతఃవరం పశ్చాభిః శ్లోకై రభిజ్ఞానాంతర మాహః—

వాపీతి.—ఆస్మిన్ మదీయాగారే, మరకతశిలాభిః గారుత్తతమణిభిః,
 బద్ధ సోపానమార్గో యస్యాః సా తథోక్తా, విదూరే భవా వైడూర్యాః

* 'విదూరార్జుని,' ఇతిభ్యుప్రత్యయః, వైదూర్యాణాం వికారా వైదూర్యాణి
 * వికారార్థేఽణ్యైత్యయః, స్నిగ్ధాని వైదూర్యాణి నాశాని యేహం తైః,
 హైమైః సౌవర్ణైః, వికచకమలైశ్చన్నా, వాపీ చ దీర్ఘికాచ * 'వాపీ తు
 దీర్ఘికా' ఇత్యమరః, అస్తీతి శేషః, యస్యాః వాప్యః, తోయే సలిలే, కృత
 వసతయః. కృతనివాసాః, హంసాః, త్వాం మేఘం. ప్రేక్ష్యాపి = నీక్ష్యాపి,
 వ్యవగతశుచః వర్షాకారేఽప్యకలుషజలత్వాద్వీక్ష్యతమఃఖాః సంతః, సన్నికృప్తం
 సన్నిహితం సుగమమపీకృత్య, మానసం మానసవరః. నాథ్యాన్యన్తి నోక్త-
 ణీవ్యస్తే * 'అథ్యానముత్కృష్టా పూర్వకం స్మరణం' ఇతి కాశికాయామ్.

తస్యాస్తీరే రచితశిఖరః పేశలైర్నితైః

క్రీడాశైలః కనకకదళీవేష్టనప్రేక్షణీయః,

మద్గేహిన్యాః ప్రియ ఇతి సఖే చేతసా కాతరేణ

ప్రేక్ష్యాపాస్తస్ఫురితతడితం త్వాం తమేవ స్మరామి. 16

టీ. తస్యాః = ఆ నడబావి యొక్క, తీరే = ఒడ్డు నందు, పేశలైః =
 అందము లగు, ఇన్ద్రాస్తీరే = ఇంద్రనీల మణులచే, రచిత శిఖరః = చేయఁ
 బడిన శృంగములు గల, కనక కదళీ వేష్టన ప్రేక్షణీయః, కనక కదళీ =
 బంగారంపు టరంట్లు యొక్క, వేష్టన = ఆవరణముల చేత, ప్రేక్షణీయః =
 చూడఁ దగిన, క్రీడాశైలః = క్రీడా పర్వతము, (అస్తీ = కలదు) సఖే =
 సేస్తమా! ఉపాస్త స్ఫురిత తడితం, ఉపాస్త స్ఫురిత = కొనలయందుఁ
 బ్రకాశించు నట్టి, తడితం = మెఱుపులు గల, త్వాం = నిన్ను, ప్రేక్ష్య =
 చూచి, మద్గేహిన్యాః = నా యిల్లానికి, ప్రియ ఇతి = ఇష్టమైన దను హేతువు
 వలన, కాతరేణ = భయపడిన, చేతసా = చిత్తముచే, త మేవ = ఆక్రీడా-
 శైలమునే, స్మరామి = తలంచుచున్నాను.

తా. ఆ నడబావి దగ్గర ఇంద్రనీల మణి శిఖరము గల
 క్రీడాపర్వత మున్నది. దాని చుట్టు బంగారపు టనంట్లు

చాల్పు దీరి యున్నవి. మిత్రమా! మేఘుఁడా! ఇప్పుడు చుట్టును మెఱయు చున్న నిన్నుఁ జూడఁగానే నా ప్రియురాలి కిట్టమైన యాక్రీడాగిరి తలంపునకు వచ్చినది. ఇంద్రనీలముల శిఖరములు నీవలెను చుట్టు నున్న బంగారపుటరంట్లు నీ మెఱు పులువలె నుండును.

తస్మాఇతి.—తస్యాః వాప్యః, తీరే, పేశలైః చారుభిః * ‘చారా దక్షే చ పేశలః’ ఇత్యమరః, ఇన్ద్రానీలైః రచితశిఖరః ఇన్ద్రానీలమణిమయశిఖర ఇత్య రః. కనకకదళీనాం వేష్టనేన పరిధినా, ప్రేక్షణీయః దర్శనీయః క్రీడాార్థశైలః క్రీడాశైలః, అస్తీతి శేషః, సేనాసభే, ఉపాస్తేషు ప్రాస్తేషు, స్ఫురితాః తడిః యస్య తం తథోక్తం, ఇదం విశేషణం కనకకదళీవేష్టసామ్యార్థ ముక్తం, ఇన్ద్రానీలసామ్యం తు మేఘస్య స్వాభావక మితి త్వామిత్యనేన సూచ్యతే, త్వాం ప్రేక్ష్య వీక్ష్య, మద్దేహిన్యాః ప్రియ ఇతి హేతోః, తస్య శైలస్య మద్దేహిణీప్రియత్వాన్దేహీరిత్యర్థః, కాకరేణ భీతేన, చేకసా, భయం చాత్ర సానస్తమేవ * వస్తూనామనుభూతానాం తుల్యశ్రవణదర్శనాత్, స్మరణా త్క్రితనా ద్వాపి సానస్తా భీర్యభాభివేత్ ఇతి రసాకరే దర్శనాత్, తమేవక్రీడాశైలమేవ, స్మరామి, వివకారో విషయా స్మరవ్యవచ్ఛేదార్థః, సద్వ శవస్త్యనుభవాదిహ్లాస్యైతి ర్జాయత ఇత్యర్థః; అతవివాత్ర స్మరణాభ్యోలం కారః. తదుక్తం * ‘సద్వశానుభవాద్వస్తు స్మృతిః స్మరణముచ్యతే’ ఇతి నిరుక్తకారస్తు, ‘త్వాం తమేవ స్మరామి’ ఇతి యోజయత్వా మేఘే శైలత్వా రోప మాచప్యే, త దనంగతం, అనార్జవాత్ ఆద్ర్యకారారోపస్య పురోవర్తి న్యనుభవాత్సకత్వేన స్మరతి శబ్దప్రయోగా యోగాత్, శైలత్వభావనాస్మృతి రిత్యపి నోపపద్యతే భావనాయాః స్మృతిత్వే ప్రమాణాభావా దారోప స్యా నుపయోగాత్సాదృశ్యోపన్యాస వైయర్థ్యాచ్చ విసమృశేఽపి సాలక్రమే హరి భావనాదర్శనాదితి.

రక్తాశోకశృంగిసలయః కేసరశ్చాత్ర కాన్తః
ప్రత్యాసన్నో కురవకవృతేర్హధవీమణ్డపస్య,

ఏకః సఖ్యాస్తవ సహ మయా వామపాదాభిలాషీ

కాఙ్క్షత్యన్యో వదనమదిరాం దోహదచ్ఛర్తనాస్యాః. 17

టీ. అత్త-ఆక్రీడా పర్వత మందు, కురవక వృతేః; కురవక = ఎఱ్ఱ గోరింటలు, వృతేః = ఆవరణములు గల, మాధవీ మణ్డపస్య = పువ్వుల గురు వింద మాడపమునకు, ప్రత్యాసన్నా = సమీప మందున్న, చల కిసలయః = కదలు చున్న చిగుళ్లు గల, రక్తాశోకః = ఎఱ్ఱ పూవుల యశోక వృక్షమును, కాన్తః = సుందర మైన, కేసరః = పొగడ చెట్టును, (స్త్రీ = ఉన్నవి.) ఏకః = ఆ రెంటిలో నొక్కటి యగు నశోకము, దోహద చ్ఛర్తనా = దోహద మను వ్యాజముచే, మయా = నాతోఁ గూడ, తవ = నీయొక్క, సఖ్యాః = చెలియొక్క, వామ పాదాభిలాషీ = ఎడమ కాలును (తన్నును) గోరినది, అశ్మః = మఱి యొక్కటి యగు పొగడ చెట్టు, మయా సహ = నాతోఁ గూడ, అస్యాః = ఈ నీ సఖయొక్క, వదన మదిరాం = నోటియందుంచు కొనిన మధ్యమును, దోహద చ్ఛర్తనా = దోహద మను మిషచే, కాఙ్క్షతి = కోరుచున్నది.

తా. ఆక్రీడా పర్వతమునకు బువ్వుల గురివెంద తీగల పందిలి యున్నది దాని చుట్టును గోరింటలు కంచెగా నుండును. ఆపందిలి యెదుట నొకరక్తాశోకమును నొక కేసరము నున్నది. అందులో నశోకము నాతోఁ గూడిన ప్రియురాలి యెడమ కాలి తన్నును కోరును రెండవది నా ప్రియురాలి పుక్కిటి మధ్యమును కోరును. (అకాల మందు పూవులు పుట్టించుట దోహదము లందురు. పాదమునకు బారాణి పెట్టుకొని నగ ధరించి వెనిమిటితోఁ గూడి స్త్రీ యెడమ కాలితోఁ దన్నిన నశోక మకాలమునకు బుప్పించును. కౌగిలించి కొన్నచో నెఱ్ఱ గోరింట పూచును. యశావసవతి దాడిమ చెట్టు క్రింద నిలుచొని

నవ్విస పూచును. ఇట్లుగా ననేక దోహదములు గ్రంథాంతరములఁ గలవు.)

రక్షేతి.—అత్ర క్రీడాశైలే, కురవకా ఏవ, వృతిః, ఆవరణం, యస్య కస్య కురవకపృతేః, మథా (వసన్తే) భవా మాధవ్య స్తాసాం మజ్జిపస్తస్య అతిముక్తతాగృహస్య * ‘అతిముక్తః పుణ్డి’కః స్యా ద్వాసస్తీ మాధవీలతా’ ఇక్ష్మమరః, ప్రత్యాసన్నా సన్నికృష్టా, చలకిసలయః చఙ్గులపల్లవః, అనేన పృథ్వ్య పాదతాదనేషు ప్రాజ్ఞలిత్వం వృజ్యతే, రక్తాశోకః, రక్తవిశేషణం తస్య స్తరోద్దీపకత్వా దుక్తం * ‘ప్రసూనకై రశోకస్తు శ్వేతో రక్త ఇతి ద్విధా, బహుసిద్ధిః రః శ్వేతో రక్తోఽత్ర స్తరవర్ధనః’ ఇత్యశోకల్పే దర్శనాత్, కాన్తః కమనీయః, కేసరః, వకుళశ్చ * ‘అథ కేసరే; వకుళో వజ్జుళః’ ఇత్య మరః, స్త ఇతి శేషః, ఏకః తయో రన్యతరః, ప్రాథమికత్వాదశోక ఇత్యర్థః. మయా సహ, తవ సఖ్యాః స్వప్రియాయా ఇత్యర్థః, హమపాదాభిలాషీ, దోహదచ్ఛదనే త్యక్తాపి సంబంధనీయం, స చాహం చ అభిలాషిణావిత్యర్థః, అన్యః కేసరః. దోహదః పృథ్వాదీనాం ప్రసవకారణం సంస్కారద్రవ్యమ్ * ‘తదుగుల్త లతాదీనా మకాలే కుశలైః కృతం, పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదః స్యాత్తు తత్క్రియా’ ఇతి శబ్దార్థవే, తస్య, ఛద్దనా వ్యాజేన * ‘కఃటోఽస్త్రీ వ్యాజ దమ్నో సథయశ్చద్దకైతవే’ ఇత్యమరః, అస్యాః తవ సఖ్యాః, పదనమదిరాం గజ్జూషమద్యం కాఙ్క్షతి, మయా సహేత్యక్తాపి సంబంధనీయమ్; అశోకవకుళయోః స్త్రీపాదతాదనం గజ్జూషమదిరాచ దోహద ఇతి ప్రసిద్ధిః ‘స్త్రీణాం స్పృశ్యాత్ప్రియజ్ఞగ్నికసతి వకుళః సీధుగజ్జూషసేకా త్పాదానూతా దశోక స్తలకురవకా వీక్షణాలిక్తనాభ్యాం, మన్దారో నర్త వాక్యా త్పటుశ్చదుహసనాచ్ఛమ్నో వక్త్రీవాతా చూతో గీతా న్న మేదు ర్వికసతి చ పురో నర్తనా త్కర్ణికారః.

తన్వ ధ్యే చ స్ఫటికఫలకా కాఙ్క్షనీ వాసయప్తి
ర్హాలే బద్ధా మణిభి రనతి ప్రాధవంశప్రకాశైః,

తాత్వైః శిష్టావలయసుభగైర్నర్మరితః కాస్తయా మే
యామధ్యాస్తే దివసవిగమే నీలకణ్ఠః సుహృద్వః. 18

టీ. తన్మధ్యే చ = వాని నడుమను, అనతి ప్రాథ వంశ ప్రకాశైః, అనతి ప్రాథ = మిక్కిలి ముదురని, వంశ = వెదుళ్ల యొక్క, ప్రకాశైః = చాయ గల, మణిభిః = మరకత రత్నములచేత, మూలే = మొదట, బద్ధా = కట్టఁ బడిన, స్ఫటిక ఫలకా = స్ఫటికముల పీటగల, కాంచనీ = బంగారు దైన, వాస యప్తిః = (వత్సలు) నివసించు దండము, (అస్తి = కలదు) శిష్టా వలయ సుభగైః శిష్టా వలయ = మ్రోగునట్టి కడియముల చేత, సుభగైః = విస నింపైన, తాత్వైః = తాళములచేత (హస్తవాద్యములచేత), మే = నాయొక్క, కాస్తయా = ప్రియురాలిచే, నర్మరితః = ఆడింపఁ బడిన, వశి = మీయొక్క (మేఘములయొక్క), సుహృత్ = మిత్ర మైన, నీలకణ్ఠః = నెమిలి, దివస విగమే = సాయం కాలమున, యాం = ఏ ఆవాసయప్తినీ, ఆధ్యాస్తే = ఎక్కి తూరుచోనుచున్నదో.

తా. ఆ రెండుచెట్లకు నడుమ సువర్ణ దండము నిలువఁ బెట్టి యున్నది. దాని పై స్ఫటికముల పలక యమర్పబడి యున్నది. దానికింద పచ్చల వేదిక కట్టియున్నది. మాయింటి క్రిడా మయూరము నా ప్రియురాలు కంకణములు ఘల్లు ఘల్లు మని మ్రోయుచుండఁ గరతాళములు వాయింపుచుండ ఆడు చుండి సాయంకాలము కాఁగానే యా సువర్ణ దండము మీఁద నమర్చిన స్ఫటికముల పలకయందు నివసించి యుండును.

తన్మధ్యేతి.—కించేతి చార్థః, తన్మధ్యే కయోర్వృక్షయోర్నర్మధ్యే, అనతిప్రాధానాం (అనతికతోరాణాం) వంశానాం ప్రకాశ ఇవ ప్రకాశో యేషం తైః తరుణవేణునచ్చాయై రిత్యర్థః, మణిభిః మరకతశిలాభిః, మూలే, బద్ధా రచితా, కృతవేదికేత్యర్థః, స్ఫటికం, (స్ఫటికమయం) ఫలకం (పీఠం)

యస్యాః సా సృటికఫలకా, కాశ్చనస్య వికారః, కాశ్చనీ సావర్తి, వాస
యప్టిః నివాసదండా, అస్తీలి శేషః, శిష్టా భూషణధ్వనిః * ‘భూషణానాం తు
శిష్టతం’ ఇత్యమరః, * భిదాదిత్వాదజ్ఞే, శిశిధాతు రయంతాలవ్యాది ర్నతు
దస్తాదిః * ‘యోషేవ శిక్షే’ ఇతి శ్రుతిదర్శనాత్ శిష్టాప్రధానాని చ
వలయాని (కజ్జనాని) చ, సుభగాః (రమ్యా) తైః. తాలైః కరతలవాదనైః,
మే శుమ, కాస్తయా, నర్తితః నృత్తంకారితః, వః యుష్మాకం, శుశ్రూత్
సఖా, నీలకణ్ఠః మయూరః * ‘మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకణ్ఠో భుజ్జ
భుక్’ ఇత్యమరః. దివసవిగమే సాయంకాలే, యాం యప్తిమధ్యాస్త్రే,
యస్యాం యప్త్యో మాస్త ఇత్యర్థః * ‘ఏధిశ్జే స్థానాం కర్త’ ఇతికర్తృత్వా
ద్వివీతీయా. ‘త త్రాగారం’ ఇ త్యారభ్య పశ్చాదు స్థానేషు సమృద్ధ వస్తు
వర్ణనా దుదాత్తాలంకారః, తదుక్తం * తదుదాత్తం భవేద్యత్ర సమృద్ధం
వస్తు వర్ణ్యతే’ ఇతి. ‘స చైషా స్వభావోక్తి ర్భావికం చా, తత్ర యథాస్థితవస్తు
వర్ణనాత్. ఆత్ర తు కవి ప్రతిభోత్థాపిత సంభావ్య మానైశ్వర్యకాలివస్తువర్ణనా
దారోపిశవివయత్వమితి తాభ్యా మస్య భేదః’ ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః.

ఏభిః సాధో హృదయనిహితైర్లక్షణైర్లక్షయేథా
ద్వారోపాస్తే లిఖితవపుషో శజ్జపద్మా చ దృష్ట్యా,
తౌమచ్ఛాయం భవనమధునా మద్వియోగేన నూనం
సూర్యాపాయే న ఖలు కమలం పుష్కలి స్వామభిఖ్యామ్.

అవ. ఇక తనయిల్లు తానులేకుంటచే నిష్ప్రకాశ మనుచున్నాడు:-

టీ. సాధో = బుద్ధిమంతుడా! హృదయ నిహితైః=మరువని, ఏభిః
లక్షణైః = ఈ లక్షణములచే, ద్వారోపాస్తే=ద్వారమున కిరుప్రక్కల
యందు, లిఖిత వపుషో = వ్రాయఁ బడిన యాకారములు గల, శజ్జ పద్మా
చ=శంఖము పద్మము అను నిధులను, దృష్ట్యాచ = చూచియును, నూనం =
శత్యముగా, అధునా = ఇప్పుడు, మద్వియోగేన = నేను లేకుండుటచే,
తౌమచ్ఛాయం = కాంతి తగ్గిన, భవనం = నాయుంటిని, లక్షయేథా=

గురుతింపఁ గలవు, సూర్యపాయే = సూర్యుడు తొలఁగి నప్పుడు, కమలం = పద్మము, స్వాం = తన దగు, ఆభిఖ్యాం = శోభను, న పుష్పతిఖలు = పోషింపదుగదా?

తా. మేఘుండా! నీవు బుద్ధిమంతుడవు. ఈ చెప్పిన గురుతులచేత మా యింటిని దెలిసికొనఁ గలవు. మఱియును. జెప్పెదను వినుము. మాయింటి ద్వారమున కిరుప్రక్కలను శంఖపద్మములు వ్రాసియున్నవి. నేను లే కుండుటచే మా యింట వేడుకలు లేక కాంతి హీనమై యుండును. కావుననే సూర్యుడు లేని పద్మ మున్నట్లుండును.

విధి రితి.—‘హేసాధో నిపుణః * ‘సాధుః సమర్థో నిపుఃశోవా’ ఇతి కాళికాయాం, హృదయే నిహితైః అవిస్తృతైరిత్యర్థః, విభిః పూర్వోక్తైః, లక్షణైః తోరణాదిభి రభిజ్ఞానైః, ద్వారో పాస్తే. ఏకవచన మవివక్షితం, ద్వారపార్శ్వయో రిత్యర్థః; లిఖతే, వపుషీ ఆకృతీ, యయోస్తా తథోక్తా. శబ్దపద్మానామ నిధి విశేషా* ‘నిధి ర్నా శేవధి ర్భేదాః పద్మశబ్దాయా విధేః’ ఇత్యమరః, దృష్ట్యాచ, నూనం సత్యం ఆధునా ఇదానీం * ‘ఆధునా’ ఇతినిపాతః, మద్వియోగేన మను ప్రవాసేన, మౌమచ్ఛాయం ఉత్సవోపరమా త్మీణకాన్తి, భవనం మద్భవం, లక్షయేథాః నిశ్చినుయాః తథాహి, సూర్యా పాయే సూర్యుపగమే సతి, కమలం పద్మం, స్వాం, ఆత్మీయాం, ఆభిఖ్యాం శోభాం * ‘ఆభిఖ్యా నామశోభయోః’ ఇత్యమరః * ‘అతశ్చోపసగ్లే’ ఇతిక ప్రత్యయః, నపుష్పతి నోపచినోతి, ఖలు, సూర్యవిరహితం పద్మమివ గృహప తివిరహితం గృహం న శోభత ఇత్యర్థః.

గత్వా సద్యః కలభతనుతాం శీఘ్రసంపాత హేతోః

క్రీడాశైలే ప్రథమకథితే రమ్యసానా నిషణ్ణః,

అహ్వానస్యస్థంభవనపతితాం కర్తు మల్పల్పభాసం

ఖద్యోతాలీవిలసితనిభాం విద్యుదున్దేపదృష్టిమ్.

అవ. తన గృహమును దెలిసిన వెనుక చేయవలసిన పనిని చెప్పుచున్నాడు,—

టీ. శిశు సంపాత హేతోః=శిశుముగం బ్రవేశించుట యను హేతువునుబట్టి (శిశుముగం బ్రవేశించుటకు), సద్యః = అప్పుడు, కలభతనుతాం=వినుఁగుగున్నంత దేహమును గలిగియుండుటను, గత్వా=పొంది, ప్రథమకథితే=మొదటఁ జెప్పఁబడిన, రమ్య సానా=రమణీయమైన చరియలుగల; క్రీడాశైలే=క్రీడాద్రియందు, నివృణ్ణి=కూరుచున్నవాడవై, అల్పాల్ప భాసం = కొంచెముగానుండు కాంతిగలదై, ఖద్యోతాళీ విలసితనిభాం; ఖద్యోతాళీ=మిఝుగురుబూచులయొక్క, విలసితనిభాం = విలాసముతో నమానమైన, విద్యుదున్నేషదృష్టిం=మెఱుపుల ప్రకాశ మనుచూపును, అస్త ర్భవన పరితాం=ఇంటిలోఁబడినదానినిగా, కర్తుం=చేయుటకు, అర్హసి=తగుదువు.

తా. నీ దేహమును ఏనుఁగంత చిన్నదిగాఁ జేసి ముందు నేఁ జెప్పిన చక్కని క్రీడాద్రియందు కూరుచొని మార్గాయాసమును దీర్చుకొని మాయింటిలో నా ప్రియురాలి క్షేమమును దెలిసి కొనుటకు మెఱుపు లను జూపులతో మాయింటిలోఁ జక్కఁగా జూడుము.

నిజగృహనిశ్చయానంతరం కృత్య మాహః—

గత్వేతి.—హేమేషు, శిశుసంపాత వివ హేతు సద్యః, శిశుసంపాత హేతోః, శిశుప్రవేశార్థ మిత్యర్థః * ‘వష్టిహేతు ప్రయోగే’ ఇతి వష్టి. * ‘సంపాతః పతనే వేగే ప్రవేశే భేదసంవిద్యో’ ఇతి శబ్దార్థవే, సద్యః సవది, కలభస్య కరిపోతస్య, తనురివ తను ర్యస్యతస్యభావస్తాం, కలభతనుతాం అల్పశరీరతాం; గత్వా ప్రాప్య, ప్రథమకథితే ‘తస్యాస్తీరే’ ఇత్యాదినా పూర్వోద్దిష్టే, రమ్యసానా, నివదనయోగ్య ఇత్యర్థః, క్రీడాశైలే, నివృణ్ణి ఉపవిష్టః నక్, అల్పాల్పా అల్పప్రకారా భాః ప్రకాశో, యస్మాన్స్తాం * ‘ప్రకారే గుణవచనస్య’ ఇతి ద్వీరుక్తిః, ఖద్యోతానా మాలీ తస్యాః, విలసితేన

స్ఫురితేన, నిభాం సమానాం, విద్యుదుక్షేపః, విద్యుత్ప్రకాశః, (స ఏవ దృష్టిస్తాం, భవన స్యాస్త రస్తర్భవనం తత్ర, పతితాం ప్రవిష్టాం, కర్తు మర్హసి; యథా కల్పిల్కించి దస్యివ్యక్ క్వచి దున్న తే స్థిత్యా శనైశనై రతికరాం ద్రాసీయసీం దృష్టిమిష్టదేశే ఛాతయతి తద్వదితి భ్వసిః.

తస్మి శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
మధ్యే తామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః,
శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం
యా తత్ర స్యాద్యవతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః.

అవ. అట్లు చూచుటవలన నేర్పడుఫలమును జెప్పచున్నాడు. —

టీ. తస్మి=సన్ననిదేహముగలది, శ్యామా = నడియావనముగలది, శిఖరిదశనా = సన్నని-(అనగా కొసలు సన్నముగా నందముగానున్న) పలువరుసగలది, పక్వ బిమ్బాధరోష్ఠీ=పండిన దొండపండువంటి (పట్టిన) పెదవిగలది, మధ్యే=నడుమునందు, తామా=సన్ననిది, చకితహరిణీ ప్రేక్షణా = భయపడిన యాడులేడివంటి బెళుకుచూపులుగలది, నిమ్న నాభిః = లోతైన బొడ్డుగలది, శ్రోణీ భారాత్=పిఱుగుల బరువువలన, అలస గమనా=మందమైన నడకగలది, స్తనాభ్యాం=కుచములవలన, స్తోక నమ్రా=కొంచెము వంగినది, యువతి విషయే=స్త్రీవిషయమై, ధాతుః=బ్రహ్మయొక్క, ఆద్యా=మొదటిదైన, సృష్టి రివ=శిల్పమో యచ నట్లున్నది, (బ్రహ్మ మొట్టమొదట అతిప్రయత్నముచే నిర్మించినట్లు లోకోత్తర సౌందర్యము గలదని యర్థము) ఇట్టి, యా = ఏస్త్రీ, తత్ర=చక్కడ, ఆస్తే=ఉన్నదో, (తాం = దానిని, అని యుత్తరార్థోకముతో నన్వయము.)

తా. నీవు మాయంటిలోఁ జూచు నపుడు అచట నీ కొక్క స్త్రీ కనబడును. అది మిక్కిలి స్థూలముగాక తగినంత సన్నని దేహము గలది. సుమా రిరువది సంవత్సరముల

ప్రాయము గలది, మొల్ల మొగ్గలవలె సన్నని కొనలు గల పలువరుస గలది. (ఈలక్షణములచే నది మిగుల భాగ్యవతి యనియు చిరంజీవి యగుపతి గల దనియు సాముద్రకమునందుఁ జెప్పఁ బడినది) బాగుగా బండిన దొండపండు వలె నెఱ్ఱనైన వెదవి గలది. బెళుకుఁ జూపులు గలది.

తస్మిన్.—తస్మి కృశాక్షీ, నతు పీవరీ * ‘శ్లక్ష్యం దభ్రం కృశం తమ’ ఇత్యమరః * ‘వోతో గుణవచనాత్’ ఇతి జీవ్, శ్యామా యువతిః * ‘శ్యామా యావనమధ్యస్థా’ ఇత్యుత్పలమాలాయాం, శిఖరాజ్యేషాం సస్తీతి శిఖరిణః, కోటిమస్తః * ‘శిఖరం శైలవృక్షాగ్ర కక్షా పులక కోటిషు’ ఇతి విశ్వః, శిఖరిణః, దశనాః దస్తాః, యస్యాః సా శిఖరిదశనా ఏలేనాస్యా భాగ్యవత్త్వం పత్యాయుష్కరత్వం చ సూచ్యతే, తదుక్తం సాముద్రకే * ‘స్నిగ్ధాః సమాః సరూపాః సువృద్ధయః, శిఖరిణోఽల్లిప్తాః దస్తా భవన్తి యాసాం తాసాం సాదే జగత్సర్వం, తామ్బూలరసరక్తేఽసి స్ఫుటభాసః సమోదయాః, దస్తాః శిఖరిణో యస్యా శ్చిరం జీవతి తత్పతి’ ఇతి, పక్వం (పరిణకం) బిమ్బం (బిమ్బ కాఫల) మివాధరోష్ఠో యస్యాః సా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ * ‘కాకపార్థివాదిత్వా న్నధ్యమపదలోపీ సమాసః’ ఇతి వాచునః * ‘నాసికోదరోష్ఠ’—ఇత్యాదినా జీవ్, మధ్యే త్తామా కృశోదరీ త్యర్థః. చకితహరిణ్యోః ప్రేక్షణానీవ ప్రేక్షణాని (దృష్టయో) యస్యాః సా తథోక్తా, ఏలేనాస్యాః పద్మినీత్వం వ్యజ్యతే, తదుక్తం రతిరహస్యే పద్మినీలక్షణప్రస్తావే * ‘చకితమృగద్వృగాభే ప్రాస్తరక్తే చ నేత్రే’ ఇతి, నిమ్ననాభిః గమ్భీరనాభిః, అశేన నారీణాం నాభి గామ్భీర్యా న్నదనరసాలిరేకే ఇతి కామసూత్రాఢ్యః సూచ్యతే, శ్రోణీభారాత్, అలసగమనా మన్దగామినీ, న తు జఙ్ఘాదోషాత్, స్తనాభ్యాం, స్తోకనమౌ) ఈషదవసతా, న తు పపుర్దోషాత్, యువతయ ఏవ విషయ స్తస్మిన్మయతి విషయే, యువతీరధిక్రమ్యేత్యర్థః, ధాతుః బ్రహ్మణః, ఆద్యా సృష్టిః ప్రథమ శిల్ప మివ స్థితే త్యుత్పేక్షా, ప్రథమనిర్మితా యువతి రియ మేవేత్యర్థః,

ప్రాయేణ శిల్పిణాం ప్రథమనిర్మాణే ప్రయత్నాత్మితయవశాచ్ఛిల్పనిర్మాణసావ్యవం
దృశ్యత ఇత్యాద్యవిశేషణం, తథా చాన్తిక్ ప్రపక్షే న కుత్రాప్యేవంవిధ
రామణీయకం రమణీరత్నమస్తీతి భావః, తదేవం మూతా యా స్త్రీ, తత్ర
అస్తర్భవనం, ఆస్తీ నివసతి, తా మిత్యత్తర్భవోక్తేన సుబంధః.

తాం జానీథాః పరిమితకథాం జీవితం మే ద్వితీయం
దూరిభూతే మయి సహచరే చక్రవాకీ మివై కాం,
గాఢోత్కణ్ఠాం గురుషు దివసేష్వేషు గచ్ఛత్సు బాలాం
జాతాం మన్యే శిశిరమథితాం పద్మినీం వాన్యరూపామ్. 22

అవ. ఆ స్త్రీ యేవ తే యనఁగాఁ జెప్పచున్నాఁడు.—

జీ. సహచరే=వెంటఁదిరుగునట్టి, మయి=నేను, దూరి భూతే=దూరమం
దుండువాఁడ నగుచుండఁగా, (వెంటఁదిరుగు మగచక్రవాకము దూరమునం
దుండఁగా, చక్రవాకీ మివ = ఒంటరియైన) అఁడుచక్రవాకమునువలెను
వీకాం=ఒంటరిగా నుండునదియై, పరిమిత కథాం=తగుపాటి మాటలాడునట్టి,
తాం=అయింటియందున్న మగువను, మే=నాయొక్క, ద్వితీయం = రెండవది
యగు, జీవితం=బ్రతుకునుగా, జానీథాః = తెలిసికొనుము, గాఢోత్కణ్ఠాం=
మిక్కుటమైన వలవంత (విరహము) గలచై, బాలాం=చిన్నదియగు నాస్త్రీని,
గురుషు=(విరహముచే) గొప్పవియగు, వీషు దివసేషు=ఈదినములు, గచ్ఛత్సు=
కడచిపోవుచుండఁగా, శిశిర మథితాం=చలికాలముచే బీడింపబడిన, పద్మినీం
వా=తామరలీగనువలెను, అన్యరూపాం జాతాం = మారురూపమును బొందిన
దానిగా, మన్యే=కలఁచుచున్నాను.

తా. మిత్రమా! ఆ యింటిలో నుండిన స్త్రీ మనసున
వెతఁ జెంది యుంటుచే నెవ్వరితోను సల్లాపము లొనర్ప
కుండును అదియే నా ప్రాణనాయకి యని యెఱుఁగుము, వెంటఁ

దిరుగు మగజక్కులఁ గానక యొంటిపాటున వగలుఁ బొగలు
చక్రవాకాంగనమాడ్కి నా ప్రేయసి న న్నెడఁబాసి వెతఁ
జెంది యుండును. మఱియు నిట్టి విరహోద్దీపక మైన వరాకా
లారంభ సమయమున మరింత దిగు లొంది మారు రూపుఁ
జేందిన పద్మిని బోలె మారురూపును బొంది యుండు నని
చింతించు చున్నాఁడను.

తామితి.—సహచరే సహచారిణి, అనేన వియోగాసహిష్టుత్వం
వ్యజ్యతే, మయి, దూరీభూతే దూరస్థితే సతి, సహచరే చక్రవాకే, దూరీ
భూతే సతి, చక్రవాకీం చక్రవాకవధూ మివ * ‘జాతే రస్త్రివిషయా
దయో పథాత్’ ఇతిజీవ్, పరిమితకథాం పరిమితవాచం ఏకాం ఏకాక్షిణీం
స్థితాం, అస్తర్భవనగతాం, మే ద్వితీయం జీవితం జానీధాః జీవిత
తుల్యాం మత్ప్రేయసి మవగచ్ఛే రిత్వర్థః, ‘తస్యీ’ ఇ త్యాదిపూర్వలక్షణై రితి
‘శేషః, లక్షణానా మన్యథాభావ మాశక్యామా గాఢేతి.—గాఢో
త్కణ్ఠాం ప్రబల విరహవేదనాం* ‘రాగేత్వలబ్ధవిషయే వేదనా మహతీతు
యా, సంకోషణీ తు గాత్రాణాం తామృత్కణ్ఠాం విదుర్బుధాః’ ఇత్యభి
ధానాత్, బాలాం, గురుషు విరహమహత్సు, ఏషు దివసేషు గచ్ఛత్సు
(వర్తమానేషు) సత్సు, శిశిరేణ = శిశిరకాలేన, మథితాం, పద్మినింవా పద్మిని
మివ * ‘ఇవవద్వా యథాశబ్దా’ ఇతి దణ్డీ, అన్యరూపాం పూర్వవిపరీతా
కారాం, జాతాం మన్యే, హిమహతా పద్మినివ విరహే జాన్యాద్భక్తి
జాతేతి తర్కయామిత్వర్థః, ఏతావతా నేయ మన్యేతి భృమితవ్య మితి
భావః.

నూనం తస్యాః ప్రజలరుదితోచ్ఛాననేత్రం ప్రియాయా
నిశ్వాసానా మశిశిరతయా భిన్నవర్ణాధరోష్ఠం,
హస్తస్యస్తం ముఖ మసకలవ్యక్తి లమ్బాలకత్వా
ద్విందో దైన్యం త్వదనుసరణక్లిప్తకాన్తే ర్భిభ్రత్తి.

టీ. ప్రబల రుచి తోచుచున్న నేత్రం; ప్రజల=అధికమయిన, రుచిత= రోదనముచే, ఉచుచ్చన=ఉబ్బిన, నేత్రం=కన్నులు గలదియు, నిశ్వాసానా= నిట్టూర్పులయొక్క, అశిశిరతయా = వేడిమిచే, భిన్నపర్యాధ రోష్టం; భిన్నపర్య=కాంతి తొలగిన, అధరోష్టం=మోవి గలదియు, మాస స్యస్తం = అరచేతియం దానింపఁ బడినదియు, లమ్బులకత్వాత్=దువ్వుట లేక వ్రేలాడు చున్న ముంగురులు గలదగుటవలన, అనుకల వ్యక్తి = నిండుగాఁ గన్నదనిది యగు, తస్యాప్రియాయాముఖం = ఆ నా ప్రియురాలియొక్క మోము, త్వదనుసరణ క్లిప్త కాస్తేః; త్వత్=నీ (మేఘము) యొక్క, అనుసరణ = అడ్డ గించుటచే, క్లిప్త = వెతఁజేందిన, కాస్తేః=కాంతిగల, ఇన్దోః=చంద్రునియొక్క, దైన్యం=దురవస్థను, బిభర్తి=భరించుచున్నది, నూనం=నిజము.

తా. నాప్రియురాలు న న్నెడఁ బాసి మిక్కిలి యేడ్చి యుండుటచేఁ గన్ను లుబ్బి యుండును. వేడి నిట్టూర్పులచే మోవి కాంతిహీనమై యుండును. శిరమరచేతియం దుంచి చింతిల్లుచుండును. కురులు సంస్కారము లేమింజేసి వ్రేలాడుచుఁ గ్రమ్మి యుండుట వలన మోము నిండుగాఁ దెలియకుండి మేఘములు గ్రమ్మిన చంద్ర బింబము వలెఁ జూచువారికిని శోకమును బుట్టించును.

నూనమితి.—ప్రబలరుచితేన, ఉచుచ్చనే స్థపుటికపుటే, నేత్రేయస్య తత్ * ఉచుచ్చనేతి శ్చయతేః కర్తరిక్తః * 'ఓచిత శ్చ' ఇతి నిహనత్వం * 'పచిన్వసి' ఇత్యాదినా సంప్రసారణం * 'సంప్రసారణాచ్చ' ఇతి పూర్వ రూపత్వం * 'హలః' ఇతి దీర్ఘః, తత్ర * 'చోచ్చిః శూడనునాసికేచి' ఇతి ఊడాదేశే శృతే రూపసిద్ధి రితి నాథోక్తా వర్తమానసామిష్యప్రక్రియా ప్రామాదికీ త్యుపేక్షణీయా, తథాసతి ధాతోరికారస్య గత్యభావా దూడా దేశే చోచ్చి రన్త్యులేన విశేషణా చ్చేతి, ఏలేన విషాదో వ్యజ్యతే, నిశ్వాసానాం సీతకారణం, అశిశిరతయా అన్తస్సంతాపోష్ణత్వేన;

భిన్నవర్ణో (విచ్ఛామౌఽ)ధరోష్ఠో యస్య తత్, హస్తే న్యస్తం హస్తస్యస్తం,
ఏతేన చిత్తా వ్యజ్యతే, లమ్బులకత్వాత్ సంస్కారాభావా ల్లఘుమాన
వస్తలత్వాత్, అసకలవ్యక్తి అసంపూర్ణాభివ్యక్తి, తస్యాః ప్రియాయాః, ముఖం
త్వదనుసరణేన త్వదుపరోధేన, మేఘానుసరణేతి యావత్, క్షిప్తకాంతేః
క్షీణకాంతేః ఇద్వోః, దైన్యం శోచ్యతాం, బిభర్తి నూన మితి వికర్మే*నూనం
తర్కేఽర్థనిశ్చయే ఇత్యమరః. పూర్వవత్ తథాపి న భృమితవ్యమితి భావః.

అలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా

మత్సాదృశ్యం విరహతను వా భావగమ్యం లిఖంతీ,

పృచ్ఛంతీ వా మధురవచనాం శారికాం పఞ్జరస్థాం

కచ్చిద్భర్తుః స్మరసి రసికే త్వం హి తస్య ప్రియేతి. 24

అవ. సాధారణముగా విరహిణులక్షణములను తనకాంతకు నూహించి
మూఁడు స్థోకములచేఁ జెప్పించుచున్నాఁడు.—

టీ. సా=నాప్రియురాలు, బలి వ్యాకులా వా = (దేశాంతర మం
దున్న నే నారోగ్యముగా తనను బొందుటకు తన యిష్టదేవతా)పూజాపరా
యణు రాలై గాని, విరహ తను = ఎడఁ బాపుచేఁ జిక్కి, భావ గమ్యం =
ఊహాచేఁ జెలియఁ దగిన, మత్సాదృశ్యం = నావోలికను (అనగా నా
ప్రతిమను), లిఖంతీ వా = వ్రాయుచున్నదైగాని, మధురవచనాం = తీయని
(విన నింపైన) పలుకులు కలదై, పఞ్జరస్థాం = పంజరముదున్న, శారికాం =
గోరువంకను, రసికే = రసికురాలా! భర్తుః = (మన) నాథుని, స్మరసి
కచ్చిత్ = కలఁచు చున్నావా? త్వం = నీవు, తస్య = అతనికి, ప్రియా హి =
ఇష్టమైన దానవు గదా! ఇతి = ఇట్లు, పృచ్ఛంతీ వా = అడుగుచున్నదై
గాని, లే=నీయొక్క అలోకే=మోపు నందు, పురా = మొదట, నిపతతి =
వడఁగలదు (అనగా నీపనులలో నేదైనఁ జేయుచు నీ కగవడఁ గలదనుట).

తా. నీవు చూచు నపుడు సా ప్రియురాలు నేను శీఘ్రముగ సుఖముగఁ దన యొద్దకుఁ జేరుటకై భక్తితో నిష్ఠ దేవతా పూజ నేయుచుఁ గాని, నే నిట్లు విరహముతోఁ జిక్కి పోయి యున్నా నని యూహించి నా రూపమును వ్రాయుచు గాని శ్రావ్య మగు మాటలు గల పంజరములోని గోరువంకను మన నాధునకు నీ యుం దెక్కువ ప్రేమ గదా యెప్పుడైన దలంచు చున్నావా? అని యడుగుచు గాని యుండును.

సర్వవిరహిణీ సాధారణాని లక్షణాని సంభాషణయోత్పేక్ష్యాహ ఆలోక' ఇత్యాదిభి స్త్రీభిః.—

ఆలోకేతి.—హేమేఘ, సా మర్పియా, బలిష నిత్యేష ప్రాప్తితా గమనార్థేష చ దేవతారాధనేష, వ్యాకులా వ్యాపృతా వా, విరహేణ, తను కృశం, భావగమ్యం తత్కార్యసాదృష్టచరత్వా త్వంప్రతి సంభాషణయోత్పేక్ష్యా మిత్యర్థః మత్సాదృశ్యం మదాకారసామ్యం, మత్ప్రీతికృతి మిత్యర్థః, యద్యపి సాదృశ్యం నామ ప్రసిద్ధవస్తవైరగతమాకారసామ్యం తథాపి ప్రకృతిత్వేన వివక్షిత మితరథాలేఖ్యత్వాసంభవాత్, అజయ్యకోశే 'ఆలేఖ్యే' ౭పి చ సాదృశ్యం ఇత్యభిధానాచ్చ, లిఖన్తి క్వచి త్ఫలకాదౌ విన్యస్యన్తి వా, చిత్రదర్శనస్య విరహిణాం వినోదోపాయత్వాదితి భావః,—ఏతచ్చ కామ శాస్త్రసంవాదేన సమ్యగ్నివేచిత మస్తాభి రఘువంశసంజీవన్యాం 'సాదృశ్య ప్రతికృతిదర్శనైః ప్రియాయాః' ఇత్యత్ర, మధురపచనాం మజ్జాభాషిణిం, అత వివ, పజ్జారస్థాం హింసే భ్యః, కృతసంరక్షణా మిత్యర్థః, శారి కాం స్త్రీపక్షివిశేషం, హేరసికే, భర్తూ స్వామినః, స్వరసి కచ్చిల్ * 'కచ్చి త్కామప్రవేదనే' ఇత్యమరః, భర్తారం స్వరసి కమిత్యర్థః * 'అధిగర్థ దయేకాం కర్తవ్యే' ఇతి కర్తవ్యస్థి సాచ శేషాధికారా చేషతత్వవివక్షాయా మేవ కర్తవ్యవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవతీతి వేదితవ్యం, స్వరణే కారణమాహ.—హి య

ప్రాక్కారణాత్ త్వం తస్య భర్తుః, ప్రీతాతీతి ప్రియా* ‘ఇగువభజ్ఞాప్రీతిరః
కః’ ఇతి కప్రత్యయః. అతః ప్రేమాస్పదత్వాత్ స్వర్తుచుర్త్వసీతి భావః,
ఇత్యేవం పృచ్ఛంతీ వా వా శబ్దో వికల్పే * ‘ఉపమాయాం వికల్పే వా’
ఇత్యమరః, తే తప, ఆలోకే దృష్టివధే, పురా నివతతి సద్యో నిపతివ్యతీత్యర్థః
* ‘స్యా క్షప్తిబద్ధే పురాతీతే నికటాగామికే పురా’ ఇత్యమరః. * యావత్సు
రానిపాతయో ర్లట్’ ఇతి భవిష్యదర్థే లట్.

ఉత్సంజే వా మలినవసనే సౌమ్య నిక్షిప్త్య వీణాం
మద్గోత్రాశ్శ్రుం విరచితపదం గేయ ముద్ధాతుకామా,
తస్మిన్మాద్యాం నయనసలిలైః సారయిత్యా కథంచి
దూభయోభూయః స్వయమపి కృతాం మూర్ఛనాంవిస్తరన్తి.

టీ. సౌమ్య = ఓ యన్న! మలిన వసనే = మాసిన చీర గల, ఉత్సంజే =
తొడయందు, వీణాం = వీణను, నిక్షిప్త్య = ఉంచి, మద్గోత్రాశ్శ్రుం = నా
పేర సంకితముగా, విరచిత పదం = కూర్చు బడిన పాటలు గల, గేయం =
పాటను, ఉద్ధాతు కామా = హెచ్చుగా పాడఁ గోరినదై, నయన సలిలైః =
(నా స్వరణచే) కన్నీళ్ళ చేత ఆర్ద్రాం = తడిసిన, తస్మిన్ = వీణ తీగను, కథం
చిత్ = ఎట్టకేలకు, సారయిత్యా = తుడిచి, భూయో భూయః = మాటి
మాటికి, స్వయం కృతా మపి = తనచే జేయఁ బడినదైనను, మూర్ఛనాం =
స్వరస్థాపనను, విస్తరన్తి వా = మరచు చున్నదైకాని, (కనఁబడును.)

తా. అన్నా! మాసినచీరఁ గట్టుకొని దిగులుచే బ్రొద్దు
పోక నా పేర సంకితముగాఁ బాటఁ బాడఁ గోరి వీణను
తొడమీద నుంచుకొనఁగా కన్నీరు కారును. అప్పుడు తడి
సిన వీణ తంత్రులను తుడిచి పాడనెంచఁగా తాను గుదుర్చు
కొనిన స్వరముల నిలకడ మరచి పోవును. ఇట్లు మాటికి
మూర్ఛాక్రాంత యగుచుండును.

ఉత్సర్జితే — హేసామ్య సాధో, మలినవసనే ప్రోషి తే మలినా
 కృతా' ఇతి స్వరణాదిత్యర్థః, ఉత్సర్జితే హేరా పీణాం నిక్షిప్య, మమ గోత్రం
 (నామ) అజ్ఞం (చిహ్నం) యస్య తత్తథోక్తం, మన్నామాజ్ఞీకం యథా
 తథా * 'గోత్రం నామ్ని కులేఽపి చ' ఇత్యమరః, విరచితాని పదాని (సుప్తి
 జస్తాని) యస్య తత్తథోక్తం, గేయం గానార్థం ప్రబంధం 'గీతం' ఇతి పాతే
 స వివర్ధః ఉద్ధాతుం ఉచ్చైర్ధాతుం కామో యస్యాః సా * 'తుం కామ
 మనసో రసి' ఇతి మకారలోపః దేవయోనిత్వాద్ధాన్ధగ్రామేణ గాతుకామే
 త్యర్థః. తదుక్తం * 'షడ్జ మధ్యమ నామానా గ్రామా గాయంతి మానవాః, నతు
 గాన్ధారనామానం స లభ్యో దేవయోనిభిః' ఇతి తథా నయనసలితైః ప్రియత
 మస్తృతిజనితైః ఆశ్రుభిః ఆర్ద్రాఙ్ తస్మిన్, కథించిత్ కృచ్ఛేణ, సారముత్వా
 ఆర్ద్రీత్వాపహరణాయ కరేణ బ్రహ్మజ్య అన్యథా క్షణనాసంభవా దితి
 భావః, భూయోభూయః పునఃపునః, స్వయం ఆత్మనా, కృతామపి విస్మరణా
 నర్హామసీత్యర్థః, మూర్ఛనాం స్వరావోహవరోహక్రమం * సమగ్రేషు
 విలోమేన సాదయ స్తు స్వపూర్వగాః, స్వరాణాం స్థాపనా, సాస్తామూర్ఛనాః
 సప్తసప్తహి' ఇతి సంగీత రత్నాకరే, విస్మరస్తివా, 'ఆలోకే తే నిపతతి, ఇతి
 పూర్వేణాన్వయః, విస్మరణం చాత్ర దయిత గుణ స్మృతిజనితమూర్ఛనశా
 దేవ, తిథా చ రసరత్నాకరే * 'వియోగాయోగయో రిష్టగుణానాం కీర్త
 నాల్ స్మృతేః, సాక్షాత్కారోఽథి వా మూర్ఛా దశథా జాయతే తిథా'
 ఇతి, మత్సాదృశ్య మిత్యాదినా మనఃసంక్షోభవృత్తిః సూచితా.

శేమాన్తాసాన్విరహాదివసస్థాపితస్యావధేర్వా
 విన్యస్యన్తీ భువి గణనయా దేహలీదత్తపుష్పైః,
 సంభోగం వా హృదయనిహితారమ్భమూస్వాదయన్తీ
 ప్రాయేణై తే రమణవిరహేష్వజ్జనానాం వినోదాః.

టీ. విరహా దివస స్థాపితస్య = ఎడఁబాపు దినమునుండి యేర్పడినట్టి, అపధే = కొన దివసమునకు, శేషాన్తా మసాన్ = కొఱవడిన నెలలను, దేహశీ దత్త పుష్పైః = కడపయం దుంచఁబడిన పూలచే, గణనయా = లెక్క పెట్టుటచే, భువి = భూమియందు, విన్యస్యస్త్రీ వా = ఉంచుచున్నదై గాని, (మిగిలిన మాసములను లెక్కించుచు) హృదయ నిహితారంభం = చిత్తమందుంచఁ బడిన చుంబనానింగనాది వ్యాపారములు గల, సంభోగం = సురకమును, అన్వాదయస్త్రీ వా = అనుభవించుచున్నదై కాని (కనఁబడును—అనఁగా మనస్సులో నన్ను కౌగలించినట్లు ముద్దాడినట్లు నాతోఁ గలసినట్లును దలంచు కొనుచుండును), ప్రాయేణ = తఱచుగా, అజ్ఞానానాం = స్త్రీలకు, రక్షణ విర హేషు = నాయకుల యెడఁబాపుయందు, ఏతే వినోదాః = ఈ కేడుకలు, భవంతి = అగుచున్నవి.

తా. న న్నెడఁబాసినది మొదలు సంవత్సరమున కింక నెన్నిమాసములు శేషించిన వని తెలియుటకు ఆషాఢము ఒకటి శ్రావణము రెండు అని మాసమున కొక్కొక్కపూవును గడపమీఁద నుంచి లెక్కించు చుండును. మనసులో నాతో ననేక విధము లైన సంభోగముల ననుభవించు చుండును. ఇట్టి వినోదములు స్త్రీలకు ప్రియుల నెడఁబాయు నప్పుడు కలుగు చుండును.

శేషానితి.—అథవా, విరహస్య దివసః (ప్రథమదివసః) తస్మాత్ స్థాపితస్య * త ఆరభ్య నిశ్చితస్య, అపధే అన్తస్య, శేషాన్ గతావశిష్టాన్, మాసాన్, దేహశీదత్తపుష్పైః దేహశీ ద్వార స్యాధారదారు * గృహం గ్రహణీ దేహశీ ఇత్యమరః. తత్ర దత్తాని రాశిత్యేన నిహితాని యాని పుష్పాణి తైః గణనయా ఏకో ద్వా విత్యాదిసంఖ్యానేన, భువి భూతలే,

విన్యస్యస్తీ వా, పుష్పవిన్యాసై ర్వాసాన్లయస్తీ వేత్త్యర్థః, యద్వా హృదయే నిహితః మనసి సంకల్పితః ఆరమ్భః ఉపక్రమో యస్య తం [అథవా హృదయ నిహితాః ఆరమ్భాః చుష్పనాదయో వ్యాపారాః యస్మిన్ స్తం] సంభోగం రతిం ఆస్వాదయస్తీ వా అనుభవస్తీ వా, 'అహోకే తే నిపతతి' ఇతి పూర్వేణ సంబంధః; నను కథ మయం నిశ్చయ ఇత్యాశంక్య ఆర్థాంతరన్యాసేన పరిహరతి;—ప్రాయేణ బాహుళ్యేన, అల్లనానాం, రమణ విరహేషు, స్త్రీయవియోగేషు, ఏతే పూర్వోక్తాః, వినోదాః కాలయాపనోపాయాః, ఏతేన సంకల్పావస్థోక్తౌ తదుక్తం* 'సంకల్పా నాశవిషయ మనోరథ ఉదాహృతః' ఇతి.

సవ్యాపారామహని న తథా వీడయేద్విప్రయోగః

శక్తేరాత్రై గురుతరశుచం నిర్వినోదాం సఖీం తే,

మత్సందేశైః సుఖయితమలం పశ్య సాధ్వీం నిశీధే

తామున్నిద్రామవనిశయనాం సద్వతాయనస్థః.

27

అవ. ఆమెను జూడవలసిన వేళను చెల్లుచున్నాడు.—

టీ. మిత్రమా! ఆహని = పగటియందు, సవ్యాపారాం = సమలతోఁ గూడిన (సేవతోపాసనాదు లనుట), తే = నీయొక్క, సఖీం = చెలియ లిని, వియోగః = విరహము, తథా=అలాగున (రాత్రివలె ననుట), న వీడయేత్ = బాధింపదు, రాత్రై=రాత్రి వేళయందు, నిర్వినోదాం = వేడు కలు లేని, తే సఖీం = నీ చెలియలిని, గురుతరశుచం = అధిక శోకముగల దానినిగా, శక్తే = ఊహించుచున్నాను, (కావున,) నిశీధే = అర్థరాత్రి యందు, ఉన్నిద్రాం = నిద్రపట్టనిదై, అపనిశయనాం = నేలమీదఁ బరుండి యున్న, సాధ్వీం = పతివ్రత యగు, తాం = ఆ నీ చెలియలిని, మత్సందేశైః = నావార్తలచే, అలం = చాలునట్లు, సుఖయితం = సంతోషపెట్టుటకు, సద్వ వాతాయనస్థః = ఇంటి గవాక్షియందుఁ జేరినవాడవై, పశ్య = చూడుము.

తా. మిత్రమా! నీ సోదరి యె ట్టెనను పగలు ప్రాద్దు
పుచ్చుకొనుచు గాని రాత్రి పూట మాత్రము మిగుల వెతఁ
జెందు చుండును. గనుక పతివ్రత యగు నామెను నడిరేయి
క్రిందఁబరుండి యుండి నిద్ర పట్టకున్నదానినిగా గవాక్షము
గుండాఁ జూచి నామాటలఁ జెప్పుము. నా మాటలకు మిగుల
సంతసించును.

సవ్యాపారా మితి.—హేనఖే. అహని దివసే, సవ్యాపారాం
తూర్వోక్తబలిచిత్రలేఖనాదివ్యాపారపతీ, తే సఖం స్వప్రియాం, విప్ర
యోగః మద్విరహః. తథా తేన ప్రకారేణ * ‘ప్రకారవచనే ధాత్’ ఇతి
థాల్ప్రిత్యయః, న పీడయేత్ యథారాత్రాపి కేషః, కింతు రాత్రే, నిర్వి
నోదాం నిర్వ్యాపారాం, తే సఖం, నరుతరా తు గ్యస్యాస్తాం గురుతరశుచం
అతిదుర్భరదుఃఖాం, శక్తే తర్కయామి * ‘శక్త్యావితర్కభయయోః’ ఇతి
శబ్దార్థపే, అతో సిశిభే అధరాత్రే, ఉన్నిద్రాం ఉత్సృప్సనిద్రాం, అవని రేవ
శయనం (శయ్యా) యస్యాస్తాం నియహర్థం స్థణ్ణిలకాయినీం సాధ్వీం పతి
ప్రతాం * ‘సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా’ ఇత్యమరః. అతో నాన్యథా శక్తితవ్య
మితి భావః, తాం త్వత్సఖీం, మత్సందేశైః మద్వార్తాభిః, అలం పర్యాప్తం,
సుఖయితం ఆనందయితం సద్వవతాయనస్థః సాధగవాక్షగత స్సక్, పశ్య *
‘సభ్యోధాత్రీ చ పితరా మిత్రదూతశుకాదయః, సుఖయంతీష్టకథనముఖో
పాయైర్వియోగినీం’ ఇతి రసరత్నాకరే, దూతశ్చాయం మేఘ ఇతి భావః.
అనేన జాగ రాపస్తోక్తా.

ఆధితౌమాం విరహశయనే సంనిష్ఠజ్ఞైకపార్శ్వం

ప్రాచీమూలే తనుమివ కళామాత్ర శేషాంహిమాంశోః,

నీతా రాత్రిః క్షణభవ మయా సార్థమిచ్ఛారతైర్యా

తామే వోష్ణైర్విరహమహతీమశ్రు భిర్యాపయ స్తీమ్.

అవ. మఱియుఁ గొన్ని గురుతులను నాల్గు శ్లోకములచే నుడువు చ్చు నాడు.—

టీ. అధి త్తామాం=విరహముచేఁ గృశించినదియు, విరహశయనే=ఎడఁ బాపు శయ్యయందు (పులు మున్నగునవి పరచిన దనుట), సంనివృత్తైక పార్శ్వాం = ఒత్తిగిలిన యొంటిప్రక్కగలదియు (ప్రక్కబాదుగాఁ బరుండఁ ననుట), (కనుకనే) ప్రాచీ మూలే=తూర్పు దెస, కళామాత్రశేషాం=ఒక్కకళ మట్టుకు మిగిలయుండెన, హిమాంశోః=చంద్రునియొక్క, తను మివ=మూర్తి వలెనున్నదియు, యారాత్రి=వీరాత్రి, మయాసార్థం=నాతోఁగూడ, ఇచ్ఛా రత్నైః=ఇష్టమువచ్చిన సంభోగములచేత, త్షణ ఇవ = త్షణకాలమువలె, సీతా= కడపఁబడెనో, తాం=ఆట్టిరాత్రిని, విరహ మహతీం=ఎడఁబాపుచేఁ బెద్దదిగాఁ జోచుచున్నదానినిగా, ఉష్ణైః = వేడియైన, అశ్రుభిః = కన్నీళ్ళతో, యాప యస్తీం = కడపుచున్నదియు నగు (రాత్రియంతయు శోకించుచున్నదనుట), తాం=ప్రేయసిని, పశ్య=చూడుము.

తా. మిత్రమా! ఎప్పుడును విచారించు చుండుటం జేసి కడుం జిక్కియు వలవంతచే చిగుళ్ళ పాన్పున నొత్తిగిలి పరుండును గాన బహుళపక్ష చతుర్దశి వేకువ జామునఁ దూర్పుదెస నుదయించు చంద్రునివలె నుండును. కడచిన వత్సర మే దినమున నాతో సంభోగ సౌఖ్య మనుభవించుచు నొక త్షణమువలె నే రాత్రిగడపెనో ఆ రాత్రి యీ సంవత్సరము నందు రాగా కన్నీరు విడుచుచు అనేక సంవత్సరముల వలె నా రాత్రిఁ గడపుచు నతి కష్టముగ నుండును.

పునస్తామేవ విశిష్టి 'అధిత్తామాం' ఇత్యాదిభి శ్చతుర్భిః—

అధిత్తామామితి.—ఆదినా మనోవ్యథనూ త్తామాం కృతాం * 'పుం స్యాధిర్వాననేవ్యథా' ఇత్యుచరః. తాయతేః కర్తరి క్తః * 'తాయే మః' ఇతి

నిష్ఠాతకారస్య మకారః, విరహే శయన తం స్త్విన్విరహశయనే పల్లవాదిరచిత
ఇత్యర్థః, సన్నిపట్టమేకం పార్శ్వం యస్యా స్తాం, అతఏవ, ప్రాచ్యః పూర్వ
స్యా దిశః మూలే ఉదయాద్రి ప్రాంత ఇత్యర్థః. ప్రాచీగ్రహణం తీణావస్థా
ద్యోతనార్థం మూలగ్రహణం దృశ్యత్వాద్ధం, కళామాత్రం కలైవ శేషో
యస్యాస్తాం, హిమాంశోః, తనుం మూర్తిమివ స్థితాం. తథాయా రాత్రి
ర్మయా సార్థం ఇచ్ఛయా కృతాని రతాని తైః * కాకపార్థివాదిత్వాన్వ
ధ్యమ పదలోపీ సమానః శ్చణిషవ, నీతా యావీతా, తాం తజ్జాతీయామేవ
రాత్రిం, విరహేణ మహతీం మహత్తేన ప్రతీయమానాం, ఉష్ణై రశ్రుభిః
యాపయంతి * యాతేర్ణ్యదాచ్ఛతృప్త్యయః* ‘అర్తిప్రీ’ ఇత్యాదినా
పుగాగమః, స ఏవ కాలః సుఖానా మల్కుః ప్రతీయతే దుఃఖనాంతు విపరీత
ఇతి భావః. ఏతేన కార్యావస్థోక్తా.

పాదానిన్దోరమృతశిశిరాః జాలమార్గప్రవిష్టాః

పూర్వప్రీత్యా గతమభిముఖం సంనివృత్తం తథైవ,

భేదాచ్ఛతృః సలిలగురుభిః పక్ష్యభిశ్చాదయంతి

సాభేఽహ్నివ స్థలకమలినీం న ప్రబుద్ధాం న సుప్తామ్. 29.

టీ. జాలమార్గ ప్రవిష్టాః = గవాక్షరంధ్రములనుండి లోపలఁ
జొచ్చిన, అమృత శిశిరాః = అమృతమువలె చల్లవైన, ఇన్దోః పాదాః =
చంద్ర కిరణములను గూర్చి, పూర్వ ప్రీత్యా = ముందుండిన ప్రీతిచే
(ముందు నేఁ గూడి యుండఁగా నానందకరములుగ నుండి నవిగా నట్లే
యిప్పుడును జల్లగ నుండునను తలంపుతో), అభిముఖం = ఎదురుగా,
ఆగతం = వచ్చుట యను, తథైవ సన్నివృత్తం = (వచ్చుచుండఁగనే యోర్వ
లేనివేడి యగుటచేత) వచ్చు నట్లుగనే తిరిగి పోవుటయను. (ఆయెను),
భేదాల్ = దుఃఖమువలన, చక్షుః నేత్రమును, సలిల గురుభిః = కన్నీటిచే
బరువైన, పక్ష్యభిః = తెప్పలచే, శ్చాదయంతి = క్రమ్ముచున్నవై, సాభేః =
మేఘముతోఁ గూడిన, అహ్ని = షగటి యందు; న ప్ర బుద్ధాం = సూర్యుడు

కానరాక) వికసింపనిదియు, న సుప్తాం = (రాత్రి కాదుగాన) ముకుళింప
నిదియు నగు, స్థలకమలిసీమివ = మెట్టదామరవలె నున్న, (తాం = నాప్రియు
రాలిని, వశ్య = చూడుము).

తా. మిత్రమా! నా ప్రియురాలు చంద్ర కిరణములు
మునుపటివలె జల్లుగా నుండు ననుకొని గవాక్షములలో
నుండివచ్చిన యాకిరణముల కెదురుగా బోయి మిక్కిలి వేడిగా
నున్న యా వెన్నెలకు నిముష మైన దాళజాలక వచ్చినట్లే
తిరిగి పోయి కన్నుల నిండ నీగునిలచి రెప్పలు మూసియు
మూసికొనక యుండఁగా మబ్బు క్రమ్మినాడు పూచియు
బూయక యుండు మెట్టదామరవలె కడం దీనాతుర యై
యుండును గాఁబోలు.

పాదా నితి.—జాలమార్గప్రవిష్టా గవాక్షవివరాగతా, అమృత
శిశిరా, ఇన్ద్రోః, పాదా రక్షిప్రతి, పూర్వప్రీత్యా పూర్వస్నేహేన
పూర్వవ దానస్తకరా భవిష్యంతీతి బుద్ధ్యేతిభావః, ఆభిముఖం యథాతథాగతం,
తదైవ సంనివృత్తం యథాగతం తదైవ ప్రతినివృత్తం తదా తేషా మతీవ
దుస్సహత్వాదితి భావః, చక్షుః, దృష్టిం, ఖేదాత్, దుఃఖాత్, సలిలగురుభిః
అశ్రుదుర్భరైః, పక్ష్యభిః, ఛాదయంతి, అతఏవ, సాధేదుర్దినే, అహ్ని దివసే,
నప్రబుద్ధాం మేఘావరణా దవికసితాం, న సుప్తాం అహరిత్యముకుళితాం *
ఉభయ త్రాపి నశార్థస్య నకల్పస్య సుపుపేతి సమాసః, స్థలకమలిసీమివస్థితామ్.
ఏతేన విషయద్వేషాఖ్యా వస్థీ దకా సూచితా.

నిశ్వాసేనాధరకిసలయక్లేశినా విక్షిపంతి

శుద్ధస్నానాత్పరుషమలకం నూనమాగ్జలమ్బం,

మత్సంభోగః కథముపనయేత్స్వప్నజోఽపీతి నిద్రా

మాకాక్షు-స్థి నయనసలిలోత్పిడరుద్ధావకాశామ్.

టీ. శుద్ధస్నానాత్ = ఉత్తసీరు స్నానమువలన (అభ్యంగనాదులు లేవనుట), పరుషం = బిరుసుపారిన, ఆగర్ణ్య లమ్బం = చెక్కిశ్శబదనుక ప్రేలాడుచున్న, ఆలకం = ముంగురులను, అధర కిసలయక్షేకినా = చిగురువంటి మోవిని వెతకబొందించునట్టి, నిశ్వాసేన = నిట్టూర్పుచేత, విక్షేప స్త్రీం = త్రోయుచున్న దియు (నిట్టూర్పులకు ముంగురులు చెక్కిశ్శబదనుండి తొలగించుచున్నవనుట), స్వప్నజోఽపి = కలయందు గల్గినదయ్యును (ప్రత్యక్షముగా లేవేలేదనుట), మత్సంభోగః = నాతోడి సురతము, కథం = ఎట్లు, ఉపనయేత్ = వచ్చును (కలుగును), ఇతి = ఇట్లునీ, నయన సలిలోత్పీడ రుద్ధావకాశాం; నయన సలి = కన్నీళ్ళచే, రుద్ధ = అడ్డగించబడిన, అవకాశాం = ఎడముగల (నిద్ర కెడములేకుండా కన్నీరు వెల్లువయగుచున్నదనుట), నిద్రాం = నిద్దరను, అకాక్ష స్త్రీం = కోరుచున్న, తాం = నాప్రియురాలిని, పశ్య = చూడుమా.

తా. సఖుడా! అభ్యంగస్నానాదులు లేక బిరుసు వారిన తల వెంట్రుకలు మాటికి చెక్కిశ్శబదనుక బడుచు వేడియగు నిట్టూర్పు గాలులచే గదల్చబడుచుండును. వేణీబంధాది సంస్కారములు లేని ముంగుర్లు మొగమున ముసురుకొని యుండును. వేడినిట్టూర్పులచే నధరము బీటలు వారుచుండును. నిదురయం దైనను నన్ను కలయవలయునని కండ్లు మూయగా సంతత ధారగాగారు కన్నీళ్ళచేనిద్దరయును రాక పరితపించుచుండును.

నిశ్వాసేతి. — శుద్ధస్నానాత్, తైలాది రహితస్నానాత్, పరుషం కఠినస్పర్శం, నూనం నిశ్చయేన, ఆగర్ణ్యలమ్బం * సుప్నుపేతిసమానః, ఆలకం చూర్ణకుస్తలాక్ జాతా వేకవచనం, అధరకిసలయం క్షేశయతి క్షిశ్నాతీతి వా లేన తథోక్తేన ఉప్లేనేత్యర్థః * క్షిశ్యతే ర్థ్యన్తాత్ క్షిశ్నాతే రణ్యన్తాద్వా తాచ్ఛీలికో జినిః, నిశ్వాసేన, విక్షేప స్త్రీం చాలయ స్త్రీం, తథా, స్వప్నజోఽపి

స్వప్నావస్థాజన్యోఽపి సాక్షాత్సంభోగాసంభవాదితి భావః, మత్సంభోగః, కథం
 కేన ప్రకారేణ, ఉపనయేత్ అగచ్ఛేత్ ఇత్యాశయేనేతి శేషః * ఇతి నై
 వోక్తార్థత్వా దప్రయోగః ప్రయోగే వా పానదుక్త్యమిత్యాలంకారికాః.*
 ప్రార్థనాయాం లిజ్, నయనసలిలాత్పిడేన అశ్రుప్రవృత్త్యా రుద్ధావకాశాం
 ఆక్రాంతస్థానాం దుర్లభా మిత్యర్థః, నిద్రా మాకాఙ్క్షస్తీం, స్వప్న మేతుత్వా
 వితి భావః. అత్రాశ్రు విసర్జనేన లజ్జాత్యాగో వ్యజ్యతే.

ఆద్యే బద్ధా విరహాదివసే యా శిఖాదామ హిత్యా
 శాపస్యాస్తే విగళితశుచా తాం మయోద్వేషస్తీయాం,
 • స్పర్శక్లిష్టామయమితనభేనాసకృత్సారయస్తీం
 గణ్డాభోగాత్కృతినవిషమామేకవేణీం కరేణ. 31

టీ. ఆద్యే=మొదటిదియగు, విరహాదివసే = ఎడఁబాటుదినమున, శిఖా
 దామ=సిగ్గులదండను, హిత్యా=విడిచి, యా=విసిగ, జద్ధా = కట్టఁబడినదో,
 శాపస్య=శాపముయొక్క, ఆస్తే=తుదను, విగళితశుచా=శోకముతీరిన, మయా=
 నాచే, ఉద్వేషస్తీయాం=(చిక్కుదీసి) ఎత్తి కట్టఁదగిన, స్పర్శక్లిష్టాం = తాకి
 నపుడు నొచ్చునదియు, కఠిన విషమాం=గడుసుపారి హెచ్చుతగ్గులుగా నుండు
 నదియునునగు, ఏకవేణీం=ఒంటి పాయగానుండిన, తాం=అజడను, అయమితన
 భేన = మట్టనముచేయని గోళ్లుగల (గోళ్లు నమముగాఁ గత్తిరించియుండని
 యనుట), కరేణ=హస్తముచే, అసకృత్=పలుమారు, సారయస్తీం=త్రోయు
 చున్నదైన, (తాం=నాప్రియురాలిని, పశ్య=చూడుము.)

తా. సఖుడా! నా ప్రియురాలు విరహారంభదినమున
 పూలదండను చీసి వైచి సిగ వేసినది శాపానంతరమున
 నేను బోయి యా సిగను విప్పవలసినది. తాకినట్లైన మొదళ్ళ
 యందు నొచ్చునది. గడుసు పారి యెచ్చు తగ్గులుగా నొంటి

పేట జడవలె వెనుచుకొనిన యా సిగను గోల్లు పెరిగియుండిన చేతితో మాటికిని త్రోసికొనుచుండు నని యెంచుచున్నాను.

అద్య ఇతి—అద్యే విరహాదివసే, దామమాలాం, హిత్యా క్యక్త్యా, యా శిఖా, బద్ధా గ్రథితా, కావస్యావే, విగళితకుచా వీతకోకేన, మయా, ఉద్వేప్త నీనూం మోచనీయాం, స్పర్శక్షిప్తాం స్పర్శే సతి మూలకేకేషు నవ్యభామిత్య ధ్యః, కఠినా చ సా విషమా నిమోన్నతా చ తాం * భిక్షుకుబ్ధాదివదన్య తరస్య ప్రాధాన్యవివక్షాయాం * విశేషణం విశేష్యేణ బహుళం, ఇతి సమాసః, ఏకవేణీం ఏకీభూతవేణీం* పూర్వకాలే ఇత్యాదినా తత్పురుషః, తథాభూతాం తాం శిఖాం, ఆయమితాః అకర్తితోపాస్తాః నఖాయస్య తేన కరేణ, గజ్జా భోగాల్ కపోలవిస్తారాల్, ఆనకృత్ ముహుర్దుహుః, సారయన్తీం ఆపసార యన్తీం ‘తాం వశ్య’ ఇతి పూర్వేణ సంబద్ధః. ఆనకృతాసరణాచ్చిత్తవిభిమ దకా సూచితా.

సా సన్న స్త్రస్తాభరణమబలా పేశలం ధారయన్తీ
శయ్యోత్సక్తే నిహితమసకృద్దగ్ధిగుళిఖేన గాత్రం,
త్వామప్యస్రం నవజలమయం మోచయిష్యత్యవశ్యం
ప్రాయస్సర్వో భవతి కరుణావృత్తిరార్ద్రాస్తరాత్తా. 32

టీ అబలా=బలహీనురాలై, సన్నస్త్రస్తా భరణం=విడువఁ బడినయాభరణ ములు గలదియు (అభరణములదీసివై చినదనుట), ఆనకృత్=పలుమారు, శయ్యో త్సం=పడకమీఁద, నిహితం=ఉంచఁబడినదియు, పేశలం=మృదువైనదియునగు గాత్రం=శేహమును, దుఃఖదుఃఖేన = మిగుల కష్టముగ, ధారయన్తీ=ధరించు చున్నదై, త్వామపి=నిన్నును, నవజలమయం = క్రొత్తనీటిమయమైన, అస్రం= కన్నీటిని, అవశ్యం=తప్పక, మోచయిష్యతి=విడిపించఁజేయఁగలదు, అర్ద్రాస్త్ర

రాత్నా=మేత్తని, మనస్సుగల, సర్వః=సకలజనమును, కరుణావృత్తిః=దయతోఁ గూడిన మనోపాయ పారముగలదిగా, భవతి హి=అగుచున్నదిగా.

తా. నా ప్రాణనాయకి మనోదేహ బలములు లేనిదై నగలు తీసివైచి పడకమీదఁ బరుండినను దిగులుచేఁ బడక పొసఁగక కూరుచుండియుఁ గూరుచొన జాలక మరల యొడలిని పడకమీదఁ బడవేయుచు నిట్లతి సుకుమార మైన యా దేహమును నేను శాపము దీరఁగ వత్తునను నాసచే నతి కష్టముగ ధరించు చుండును. నీవునుఁ జూచి కన్నీరు విడుతువు లోకములో నెవ్వఁడైనను మేత్తని మనస్సుగలవాఁడు ఇతరుల కష్టములజూచి జాలిగొనక యుండఁడుకదా?

సేతి.—ఆబలా దుర్బలా, సంస్కృతాభరణం కృతత్వా శ్చరిత్యక్తాభరణం, అసత్కృతే అనేకశః, దుఃఖదుఃఖేన దుఃఖప్రకారేణ *ప్రకారే గుణవచనస్య* ఇతి ద్వీర్భవః శయ్యోత్పన్నజే నిహితం, పేశలం మృదులం, గాత్రం శరీరం, ధారయన్తీ సహన్తీ, అనేనాత్యంతాశక్త్యా మూర్ఖానస్థా సూచ్యతే. సా త్వక్ష్ణః, త్వామపి, నవజలమయం నవామ్బురూపం, అస్రం బాష్పం, అవశ్యం సర్వథా, మోచయిష్యతి * 'ద్వికర్తసు పచాదీనాముపసంఖ్యానం' ఇతి ముచేః పచాదిత్వా ద్వికర్తకత్వం, తథాహి, ప్రాయః ప్రాయేణ, ఆర్ద్రాస్తరాత్మా మృదుహృదయః మేఘస్తద్రవాస్తశ్శరీరః, సర్వః, కరుణా కరుణామయీ వృత్తిః అంతః కరణవృత్తిః యస్య స కరుణావృత్తిర్భవతి, అస్తిన్నః సరే సర్వథా త్వయా శీఘ్రం గస్తవ్య మనస్తరదశావహిరా యేతి సందర్భాభిప్రాయః ననుకీమిదమాదిమాం చక్షుః క్రితి ముపేక్ష్యావస్థాస్తరాణ్యేవ తత్రభవాన్కవి రాదృతనాన్? ఉచ్యతే—* సంభోగో విప్రలబ్ధుశ్చ ద్వీధా శృణ్వోర ఇవ్యతే, సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలబ్ధౌ వియుక్తయోః. పూర్వానురాగ మానాఖ్యి ప్రవాస కరుణాత్తనా, విప్రలబ్ధుశ్చతుర్థాత్త

ప్రవాస ప్రత్ర చ త్రిధా. కార్యతః సంభ్రమా చ్ఛాసా దస్మిన్మావ్యేతు
 కాపజః, ప్రాగసంగతయో ర్యునోః సతి పూర్వానురంజనే, చక్షుః శ్రీత్యాద
 యోఽవస్థా దశ స్య ప్రత్య్రమో యథా, దృష్టనస్పృహసంకల్పా జాగరః
 కృతతారణిః. శ్రీత్యాగోన్మాద మూర్ఛాస్తా ఇత్యనన్దదశాదశ, పూర్వనన్దతయో
 రేవ ప్రవాస ఇతి కారణాత్. న తత్ర పూర్వవచ్చక్షుఃశ్రీతి రుత్పత్తు
 మర్హతి, పృత్యనన్దస్య తు సిద్ధస్యాప్యవిచ్ఛేదోఽత్ర వర్జ్యతే. అన్యాశ్చ
 పూర్వవ ద్వాచ్యా ఇతి తావ ద్వ్యవస్థితీ, వైయర్థ్యా దాదిమాం హిత్యా
 వైరస్యా దన్తిమాం తథా. పృత్యజ్ఞాది రిహచష్ట కవి రష్ట్ర వితి స్థితీ, మత్సా
 దృశ్యం లిఖన్తితి వద్యోఽస్తి స్మృతిపాదితా. చక్షుఃశ్రీతిరితి ప్రోక్తం నిరుత్తర.
 కృతా న కత్, చక్షుఃశ్రీతిర్భవే చ్చిత్రేష్వదృష్టచరదర్శనాత్. యథా మా
 వికారూప మన్నిమిత్రస్య వశ్యతః, ప్రోషితానాం చ భర్తృణాం క్వ దృష్ట
 దృష్ట పూర్వతా. అథ తత్రాపి సందేహే స్వకళత్రాణి పృచ్ఛతు, కిం భర్తృ
 ప్రత్యభిజ్ఞా స్యాత్కిం వైదేశికభావనా; ప్రవాసా దాగతే స్వస్థిన్నిత్యంకల
 హైర్వృథా” ఇతి.

జానే సఖ్యాస్తవ మయి మనః సంభృతన్నేహమస్తా
 దిత్థంభూతాం ప్రథమవిరహే తామహం తర్కయామి,
 వాచాలం మాం న ఖిలు సుభగమ్మన్యభావః కరోతి
 ప్రత్యక్షం తే నిఖిలమచిరాద్భారతరుక్తం మయా యత్.

అవ. ఇట్లున్నదని యెట్లు నిశ్చయించితివనఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తవ=నీయొక్క. సఖ్యాః=చెలియలియొక్క, మనః = మనసును
 మయి=నాయందు; సంభృతన్నేహం=చేర్చబడిన యనురాగము గల దాని
 నిగా, జానే=తెలియుదును, అస్తాత్=ఈ కారణమువలన, అహం = నేను,
 ప్రథమవిరహే=తొలియెడఁబాటునందు, తాం = అద్దానిని, ఇత్థంభూతాం =
 ఇట్లయిన దానినిగా, తర్కయామి = డోహించుచున్నాను, సుభగం మన్య
 భావః=చక్కనివాడ నని తలంచుట, మాం = నన్నును, వాచాలం = పదరు

బోతునుగా, నకరోలి=చేయకున్నది, బ్రాతః=అన్న, మయా=నాచే, ఉక్తం= చెప్పబడిన, తల్-నిఖలం=అదంతయు, తే=నీకు, అచిరాత్ = తదవులేకయే, ప్రత్యక్షం=కన్నుల కగపడినదిగా (భవతి=ఆగును).

తా. అన్నా ! మేఘుడా ! నే జెప్పిన ప్రియురాలి యవస్థ లిట్లుండునని నీ వెట్లు నిశ్చయముగా నెఱుంగుదు వనఁ బోకు. నీ చెలియలు నాయం దంతన్నేహ ముంచి యున్నది గాన యెన్నఁడు నిట్టి కష్టముల నెఱుంగక యేర్పడిన సమయ ముం దిట్లుండు నని తలచితిని. నేనంత యందగాఁడ ననియు దానంజేసి నాయందంత మక్కువ గొనియుండెననియు గర్వ ముచే బల్కినవాఁడను గాను. త్వరలోనే నీకంతయు నెదురు గాఁ దెలియును గదా.

సన్వీద్యుకిం దశ మాపన్నేతి కథం త్వయా నిశ్చిత మత ఆహ. జాన ఇతి.—హే మేఘ, తవ సఖ్యా మనో మయి, సంభృతన్నేహం సంచితాను రాగం, జానే, అస్తాత్ స్నేహజ్ఞానకారణాత్, ప్రథమవిరహే ప్రథమగ్రహణం నుఃఖాతిశయద్యోకనార్థం, తాం త్వత్సఖీం, ఇత్థం భూతాం పూర్వోక్తా వస్థామాపన్నాం, అహం తర్కయామి. నను సుభగమానినా మేష స్వభావో య దాత్మని స్త్రీణా మనురాగప్రకటనం తత్రాహ వాచాల మితి.—సుభగ మాత్మానం మన్యత ఇతి సుభగమన్యః* 'ఆత్మమానే ఖశ్చ' ఇతి ఖశ్చిత్వయః* 'అరుద్విషత్' ఇత్యాదినా ముమాగమః తస్య భావః సుభగమన్యభావః సుభగమానిత్వం, మాం, వాచాలం బహుభాషిణం, న కరోలి ఖలు, సౌష్ఠ ర్యాభిమానా న్న ప్రలపామీత్యర్థః* 'స్యా జ్ఞాప్యకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్వ్యావాక్' ఇత్యమః* 'అలకాటచో బహుభాషిణి' ఇత్యాలచ్చిత్వయః, కింతు హేబ్రాతః మయోక్తం యత్, 'అధిక్షామం' ఇత్యాది తల్, నిఖలం సర్వం, అచిరాత్ కీఘ మేవ ప్రత్యక్షం భవిష్యతీతి శేషః.

రుద్ధాపాఙ్గప్రసర మలకై రజ్జునన్నేహశూన్యం
 ప్రత్యాదేశాదపి చ మధునో విస్తృతప్రూవిలాసం,
 త్వయాన్యసన్నే నయనముపరిస్పృద్ధి శశే మృగాక్ష్యాః
 మీనక్షోభాచ్ఛలకువలయశ్రీతులామేష్యతీతి. 34

టీ. అలకైః = ముంగురులచే, రుద్ధాపాఙ్గప్రసరం = అడ్డగింపబడిన
 క్రిగంటి చూపులుగలదియు, ఆజ్ఞనన్నేహశూన్యం = కాటుకచేత నిగ్గులేనిదియు,
 మధునః = మద్యము (ను) యొక్క, ప్రత్యాదేశాత్ = త్రోపుడువలన, విస్తృత
 భూవిలాసం = మరచిపోబడిన కనుబొమల శృంగారము గలదియు, త్వయి =
 నీవు, అసన్నే = సమీపమునకుఁ జేరుచున్నవాడ వగుచుండఁగా (శుభ
 వార్తను తెప్పటకనుట), ఉపరిస్పృద్ధి = మీద నదరునదియు నగు, మృగాక్ష్యాః =
 లేడి కన్నులవంటి కన్నులుగలదాని (నాప్రియురాలి) యొక్క, నయనం =
 (ఎడమ) కన్ను, మీనక్షోభాత్ = చేప కదలుటవలన, చల కువలయ శ్రీ
 తులాం; చల = కదలిన, కువలయ = కలువయొక్క, శ్రీ = కాంతితో, తులాం =
 సామ్యమును, విష్యతి = పొందగలదని, శశే = ఊహించుచున్నాను.

తా. మేఘుడా! ముంగురులు వ్రేలాడుచుండుటచే
 క్రిగంటి చూపులులేక కాటుక నిడకపోవుటచే నునుపుడనము
 లేక మద్యపానము విడుచుటచే ప్రూవిలాసంబులు లేకయుండు
 నాప్రియురాలి యెడమకన్ను శుభవార్త నీవు చెప్పబోవు
 నప్పు డదరును. అప్పుడది చేపచే గదలింపబడిన కలువరేకును
 బోలియుండు ననుకొనుచున్నాను.

రుద్ధేతి.—అలకైః, రుద్ధా అపాఙ్గయోః ప్రసరా యస్య తత్తథోక్తం,
 ఆజ్ఞనన్నేహః (నైర్విగ్ధ్యం) లేన శూన్యం, అపి చ కించ, మధునో మద్య
 స్య, ప్రత్యాదేశాత్ నిరాకరణాత్ పరిత్యాగా దిత్యర్థః *‘ప్రత్యాదేశో నిరా
 కృతిః’ ఇత్యమరః. విస్తృతో భూవిలాసో భూభిక్షో యేన కత్, నయ

నస్య రుద్ధాపాక్షప్రసరత్వాదికం విరహసముత్పన్న మితి భావః, త్వయ్యాసన్నే
 సతి స్వకుశలవార్తాశంసితీ కేషః, ఉపరి ఉర్ధ్వభాగే స్పృశ్యే స్ఫురతి ఇత్యుపరి
 క్షుద్ధి, తథా చ నిమిత్తనిదానే * ‘స్పృహస్తాన్ని చ్ఛత్రలాభం లలాటే క్షు
 మంతుకం, ఇష్టప్రాప్తిం దృశోర్ధ్వ మపాక్షే హని మాదిశేత్’ ఇతి, మృగా
 ఙ్గః త్వత్సఖ్యాః, నయనం వామమితి కేషః * ‘వామభాగస్తు నారీణాం
 పుంసాం శ్రేష్ఠస్తు దక్షిణః, దానే దేవాదిపూజాయాం స్పృశ్యేఽలంకరణేఽపి చ’
 ఇతి స్త్రీణాం వామభాగప్రాశస్త్యాత్, మినతోభాత్ మినచలనాత్ చలస్య
 కువలయస్య శ్రియా శోభయా తులాం సాదృశ్యం, విద్యతీతి, శక్తేః తర్క
 యామి * ‘తుల్యైర్దైరతులూపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యాం’ ఇత్యత్సదృశ
 పర్యాయస్య తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధా దత్త చ సాదృశ్యవాచిత్యాత్తద్యోగేఽపి
 తృతీయా.

వామశ్చాస్యాః కరరుహపదైర్మచ్చమానో మదీయై
 ర్ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా,
 సంభోగాస్తే మమ సముచితో హస్తసంవాహనానాం
 యాస్యత్యూరుః సరసకదళీ స్తమ్భగౌరశ్చలత్వమ్. 35

టీ. మదీయై=నావియగు, కరరుహపదైః=నఖతములచేత, ముచ్చ
 మానః=విడువబడినదియు, చిరపరిచితం = పెక్కు నాళ్లనుండి వాడుకపడిన,
 ముక్తాజాలం = ముత్తైపుసరమును, దైవగత్యా=దైవగతిచేత, త్యాజితః=విడి
 పింపబడినదియు, సంభోగాస్తే=సురతాంతమందు, మమ=నాయొక్క, హస్త
 సంవాహనానాం=చేతితో నొత్తుటలకు, సముచితః=తగినదియు, సరస కదళీ
 స్తమ్భగౌరః=పుష్పిగలిగిన యరటి స్తంభమువలె తెల్లనిదియునగు, ఊరుః =
 ఎడమతోడ, చలత్వం = కదలుటను, యాస్యతి=పొందఁ గలదు.

తా. మేఘుడా! నా ప్రియురాలితోడ రసవంతమైన
 యరటిబోదెవలె గొంచెము తెలుపుగలిగిన పసిమిరంగుగలది.

సంభోగాంతమునందు నాచేతితో నొత్తదగినది. ఇప్పుడు దైవ వశమున నానఖిక్షతములులేక ముత్యాల మెలనూలును విడిచి యుండునది. నీవు ప్రియమైన వార్తను జెప్పబోవుచుండఁగా నదరునని తెలంచుచున్నాను.

వామఇతి—మదీయైః, కరయకపదైః నఖపదైః * ‘పునర్భవః కరయహా’ నభోఽస్త్రీ నభరోఽస్త్రీయాం’ ఇత్యమరః, ముచ్యమానః పరిహీయ మాణః, నఖాఙ్కరహిత ఇత్యర్థః. ఊర్వో ర్నఖపదాస్పదత్వం తు రతిరహస్యే * ‘కణ్ఠ కుక్షీకుచ పార్శ్వ భుజోరః, శ్రోణి నక్తిఘనఖాస్పదమాహుః’ ఇతి, చిర పరిచితం చిరాభ్యస్తం, ముక్తాజాలం మాత్రీకసరమయం కటిభూషణం, దైవ గత్యా దైవవశేన, త్యాజితః సంప్రతి నఖపదోష్ఠాభావేన కిత్తోపచారస్య తస్య వైయధ్యాదితి భావః * త్యజతేర్జ్యస్తాత్ కర్తణి క్తః * ‘ద్వికర్తసు పచాదీనాం చోపసంఖ్యానమివ్యతే’ ఇతి పచాదిత్వాద్వికర్తకత్వం, సంభోగాస్తే మమ, హస్తసంవాహనానాం హస్తేన మర్దనానాం * ‘సంవాహనం మర్దనం స్యాత్’ ఇత్యమరః. సముచితః యోగ్యః, పరస ఇతి యః పరిహోషన శుష్కశ్చ స వివక్షితః తత్రైవ పాణ్డిమసమ్భవాత్ స చాసా. కదళీ స్రమ్భశ్చ సఇవ గౌరః పాణ్డురః ‘గౌరః కరిరే సిద్ధార్థే శుక్లే పీలేఽరుణేఽపి చ’ ఇతి మాలతీమాలా యాం, ఆస్యాః ప్రియాయా వామదోరుః, చలత్వం స్పృశనంయాస్యతి ప్రాప్యతి * ‘ఊర్వోః స్పృశాద్రతిం విద్యాదూర్వోః ప్రాప్తిం సువాససః’ ఇతి నిమిత్తనిదానే

తస్మిన్కాలే జలద యది సా లబ్ధనిద్రాసుఖా స్యా
దవ్యాస్యైనాం స్తనితవిముఖో యామమాత్రం సహస్వ,
మాభూదస్యాః ప్రణయిని మయి స్వప్న లబ్ధి కథంచితే
సద్యఃకణ్ఠచ్యుతభుజలతాగ్రాని గాఢోపగూఢమ్. 36

టీ. జలద = మేఘుండా ! తస్మిన్ కాలే = ఆ (నీవుచూచు) కాల మందు, సా = ఆ కాంత, లబ్ధ నిద్రా సుఖా = పొందఁ బడిన నిద్రయందలి

సౌఖ్యము గలది, స్యాద్యది=అయినట్లయితే, ఏనాం=ఈ చిన్నదానిని, అన్వా
 స్య=చెంతకడేరి కూరుచుండి, ప్రనితవిముఖః = ఉఱుములులేనివాడవై, యామ
 మాత్రం=జామునేపు, సహస్వ=(ఎదురుచూడు) చూచియుండు, అస్యాః=ఈ
 వాప్రియురాలికి, ప్రణయిని=మిక్కిలిప్రియుడవైన, మయి=నేను, కథంచిత
 =ఎట్టకేలకు, స్వప్నలభే=కలయందు దొరికినవాడను కాగా, గాఢోపగూఢం
 =బిగికొంగిలంత, సద్యః = తక్షణమున, కణ్ఠచ్యుత భుజలతాగ్రస్థిః కణ్ఠ=కంఠము
 నుండి, చ్యుత=జారిన, భుజలతా=తీగలవంటి భుజములయొక్క, గ్రస్థి=బంధ
 ముగలదిగా, మాఘూల్=కావలదు.

తా. మేఘుడా! నీవు చూచునపుడు నా ప్రియురాలు
 నిద్రించుచున్నచో యామునేపు ధ్వనిజేయక కాచుకొని
 యుండుము. ఏలనన? నిదురపట్టక పట్టక ఎట్లో పట్టినప్పుడు
 కలలో నాతో సంభోగ సౌఖ్యముల ననుభవించుచుండును. నీ
 వలుకుడు చేసితివేని నా మెడను గట్టిగా కొంగిలించుకొన్న దాని
 భుజలతాబంధము వదలును. అనగా స్వప్నసంభోగమైనను
 లేకున్న దుఃఖించును.

ఉత్తమ ప్రకృతులగు బలవంతులయిన యశావనవంతుల
 యొక్క రతి ఒకసారి సంభోగము జామునేపుగనుక జామని
 చెప్పినాడు.

తస్మిన్నితి.—హేజలద, తస్మిన్కాలే త్వదుపసర్పణకాలే, సా మ
 ప్రియా, లబ్ధం నిద్రాసుఖం యయా తాదృశీ స్యాద్యది స్యాచ్చేత్, వినాం
 నిద్రాణాం, అన్వాస్య పశ్చాదాసి త్వేత్యర్థః. *ఉపసర్గవశా త్వకర్తృకత్వం,
 ప్రనితవిముఖో గర్జితపరాజ్ఞుభో నిశ్శబ్దస్య అన్యథా నిద్రాభిద్య స్యా దితి
 భావః, యామమాత్రం ప్రహరమాత్రం * 'ద్వో యామ ప్రహరా సమా'
 ఇత్యుపరః, సహస్వ ప్రతీక్షస్వ, శక్తయో చేకవారసురకస్య యామాపధికత్వా
 త్వస్మేఽపి తథా భవితస్యమి త్యభిప్రాయః, తథాచ రతిరహస్యే * 'ఏక

వారావధి ర్యామో రతస్య పరమో మతః, చక్షు శక్తిమతో ర్యానో రుద్భట
క్రమవర్తినోః’ ఇతి, యామసహస్య ప్రయోజనమాహ-మాభూదితి. అస్యాః
ప్రియాయాః, ప్రణయిని ప్రేయసి, మయి, కథంచిత కృచ్ఛేణ, స్వప్నలభ్యే
సతి, గాఢోపగూఢం గాఢాలిదనం * నపుంసకే భావే క్తః, సద్యః తక్షణం,
కణ్ఠాత్ చ్యుతః సస్తో భుజుతయోః గ్రన్థి బన్ధో యస్య తత్తథోక్తం, మా
భూత్ మాస్తు, కథంచిల్లబ్ధస్థాలిదనస్య విహతో మాభూదిత్కర్తః; న చాత్ర
నిద్రోక్తిః ‘తా మున్నిద్రామి’ తి పూర్వోక్తేన నిద్రాచ్ఛేదేన విరుద్ధ్యతే పునః
సప్తమాద్యవస్థాసు పాక్షికనిద్రాసంభవాత్ తథా చ రసరత్నాకరే * ‘అశక్తి
రోదనం నిద్రా నిర్లజ్జానర్థగా గృహిమః, సప్తమాదిషు జాయంతే దశాభేదేన వా
శుచా’ ఇతి.

తాముత్థాప్య స్వజలకణికాశీతలేనానిలేన
ప్రత్యాశ్వస్తాం సమమభినవైర్జాలకైర్జాలతీనాం,
విద్యుద్గర్భః స్తిమితనయనాం త్వత్సనాథే గవాక్షే
వక్త్రం ధీరః స్తనితవచనైర్గానినీం ప్రకమేధాః.

37

అవ. పిమ్మటఁ జేయవలసినక్రమమునుఁ జెల్పుచున్నాఁడు.—

టీ. తా=ఆకాంతను, స్వజల కణికాశీతలేన = నీయొక్క జలబిందువు
లచేఁ జల్లనైనః అనిలేన = వాయువుచే, ఉత్థాప్య=మేలుకొలిపి. అభినవైః =
క్రొత్తవియగు, మాలతీనాం-జాలకైః-సమం=జాజిమొగ్గలతోఁగూడ, ప్రత్యా
శ్వస్తాం=ఉపరిడిల్లినదియు, త్వత్సనాథే=నీవుండిన, గవాక్షే=గవాక్షమందు, స్తిమి
తనయనాం=నిశ్చలములైన కన్నులు గలదియునగు, మానినీం = మానవలియగు
శాస్త్రీయురాలిని, విద్యుద్గర్భః = పెఱుపులు గర్భమందుఁగలవాడనై, ధీరః=
దిట్టరినై, స్తనితవచనైః = ఉరుముల నెడు మాటలతో, వక్త్రం=చెప్పబడు, ప్రక
మేధాః=ఉపకమింపుము.

తా. ఇట్లు యామము గడచిన పిమ్మట నీలోనుండు
నుదకముచే చల్లనైన గాలిచే మేలుకొని జాజిపువ్వులమీఁది

గాలిచే నూరడిల్లి నీవు గవాక్షియందుండఁగా నిన్ను నిశ్చలముగాఁ జూచుచు మానవతియగు నా ప్రియురాలికి మెఱవకుండ ఉరుము లనెడు మాటలతో నా వార్తను దిట్టముగాఁ జెప్పుట కుపక్రమింపుము.

తా మితి.—తాం ప్రియాం, స్వస్య జలకణికాభిః, జలబిష్టభిః కిరలే నానిలేన, ఉత్థాప్య ప్రబోధ్య, ఏతేన తస్యాః ప్రభుత్వాద్వ్యజనానిల సమాధి ర్వ్యజ్యతే యథాహ భోజరాజః * 'మృదుభి ర్ద్దనైః పాదే కిరలై ర్వ్యజనైః స్తనా, శ్రుతౌ చ మధురైర్ద్రీరి ర్నిద్రతో బోధయేత్ప్రభు' ఇతి, అభినవైః నూతనైః, మాలతీనాం జాలకైః సమం జాలి కుట్టలైస్సహ * 'సమ నా మాలతీ జాలిః. ఇతి 'సాకం సత్రా సమం సహ' ఇతి * 'తూరకో జాలకం క్షీదే కలికా కోరకోఽస్త్రియాం' ఇతి చామరః, ప్రత్యాశ్వాస్తాం శిశిరానిలసంప ర్కా త్పునరుజ్జీవితా మిత్యర్థః * 'శ్వసే కర్తరి క్తః * 'ఆదితశ్చ' ఇతి చకారా దిట్టైరివేధః, ఏతేనాస్యాః కసుమసౌకుమార్యం గమ్యతే, త్వక్సనాథే త్వత్సహితే * 'సనాథం సప్రభుం ప్రాచు ససహితే చిత్తతాపిని' ఇతి శబ్దార్థవే, గవాక్షే, స్తిమితనయనాం కోఽసావతి విస్తయాన్నిశ్చలనేత్రాం, మానసిం మనస్వినీం అనాచిత్యాసహిష్టు మిత్యర్థః, విద్యుద్గర్భాఽస్తస్థాని యస్యస విద్యుద్గర్భః అస్తగ్గీనవిద్యుత్క ఇత్యర్థః * 'గర్భోఽపరకేఽస్తేఽగ్నా సుతే పసకంటకే, కుత్తే కుక్షిస్థజస్తా చ' ఇతియాదవః. దృష్టిప్రతిఘాతేన పక్షుర్భూవలోకన ప్రతిబంధకత్వా న్న విద్యోతితవ్యమితి భావః, ధీరో భృష్టస్కా అన్యథా ఘోదాద్దిత్యేన అనాశ్వాసప్రసక్తా దితిభావః, స్తనికపచనైః స్తనితా న్యేవ పచనాని తై ర్ద్రుతం, ప్రకమేధాః ఉపక్రమస్వ * విధ్యుర్థే లిజ్ * 'ప్రొపాభ్యాం సమర్థాభ్యాం' ఇత్యాత్మ నేపదమ్.

భర్తుర్మిత్రం ప్రియమవిధవే విద్ధి మామమ్బువాహం
తత్పద్దేర్హదయనిహితై రాగతం త్వత్సమీపం,

యో బృహ్దాని త్వరయతి పథి శ్రామ్యతాం ప్రోషితానాం
మద్భ్రష్టిగైర్ధ్రునిభి రబలావేణి మోక్షోత్సుకాని. 38

అవ. ఇట నక్కఱ గలిగి వినుమార్గ ముపదేశించుచున్నాడు.—

టీ. ఆవిధవే = సౌభాగ్యవతియగు చిన్నదానా! మాం=నన్ను, భర్తృ-
(నీ) భర్తకు, ప్రియః—మిత్రం=ప్రేమగల మిత్రుడనుగాను, హృదయనిహి-
తైః=మనసుం దుంచబడిన, తత్సందేహైః=అతని వార్తలతో, తత్సమీపం=నీ
యొద్దకు, ఆగతః=వచ్చిన, అమ్బువాహం=మేఘునిగా, విద్ధి = తెలుసుకొనుము.
యః=వినును, అబలావేణి మోక్షోత్సుకాని; అబలా=స్త్రీలయొక్క, వేణి =
జడలను, మోక్ష=విప్లవయందు, ఉత్సుకాని=ఆసక్తులయిన, పథి=మార్గమున,
శ్రామ్యతాం=భేదపడుచున్న, ప్రోషితానాం = దేశాంతరగతులయిన వారి
యొక్క, (బృంధాని = మొత్తములను, మద్భ్రష్టిగైః = గంభీరమధురములైన,
భ్రష్టనిభిః=ఉరుములచే, త్వరయతి=త్వరపెట్టుచున్నాను.

తా. సౌభాగ్యవతి! నేను నీప్రియునకు ప్రియన్నేహి-
తుడను. మేఘుడను. అతని వార్తను జెప్పుటకు నీయొద్దకు
వచ్చినాడను. మఱియు నేను దేశాంతర గతులయినవారిని
వారి ప్రియులతో గలిసికొనుటకుఁ జేరేపించి యుండొరు-
లకుఁ గూడికను కలిగించువాడను.

సమృద్ధి దూతస్య శ్రోతృజనాభిముఖీకరణచాతురీ ముపదిశతి భర్తృ-
రితి. విధవా గతభర్తృకా న భవతీతి అవిధవే సభర్తృకే అనేన భర్తృదీపన
సూచనా దనిష్టాగమకజ్ఞాం నిరస్యతి, మాం, భర్తృః తవ పత్యుః, ప్రియం
మిత్రం ప్రియసుహృదం, తత్రాపి, హృదయ నిహితైః మనసి స్థాకితైః,
తత్సందేహైః తస్య భర్తృః సందేహైః, తత్సమీపమాగతం, భర్తృసందేశ
కథనార్థమాగత మిత్యర్థః, అమ్బువాహం మేఘం, విద్ధి జానీహి; న కేవల
మహం వార్తాచారః కింతు ఘటకోఽపీత్యాశయేనాహ. యోఽమ్బువాహః

మేఘః అబలానాం స్త్రీణాం వేణయ స్తాసాం మోక్షే మోచనే ఉత్సుకాని,
పథి, క్రామ్యతాం క్రాన్తిమాపన్నానాం ప్రోషితానాం ప్రవాసినాం పాథానా
మిత్యర్థః, బృహ్దాని సఖా౯, మద్వైః గమ్భీరైః అత ఏవ స్మిన్దైః మధురైః
ధ్వనిభిః గర్జితైః కరణైః, త్వరయతి, పాన్థోపకారిణో మే కిము వక్తవ్యం
సుహృత్సూపకారిత్వమితి భావః.

ఇత్యాఖ్యాతే పవనతనయం మైథిలీవోన్ముఖీ సా
త్వాముత్కణ్ఠోఽఛ్ఛ్వసితహృదయా వీక్ష్య సంభావ్య చైవ,
శ్రోష్యత్యస్తాత్పరమవహితా సౌమ్య సీమన్తినీనాం
కాన్తోదన్తస్సుహృదుపనతస్సజ్జమాత్మిశ్చిదూనః. 39

టీ. ఇతి=ఇట్లు, ఆఖ్యాతే=చెప్పబడినవెనుక, పవనతనయం=హనుమం
తుని, మైథిలీవ=నీతవలెను, సా=నాస్త్రియురాలు, ఉత్సుఖి=మొగమునెత్తినదై,
ఉత్కణ్ఠోఽఛ్ఛ్వసితహృదయా=వేడుకచే నూరడిల్లిన మనసుగలదై, త్వాం =
నిన్ను, వీక్ష్య=చూచి, సంభావ్య చ=గారవించియు, అస్తాత్ పరం=ఇట్లు నిన్నుఁ
దెలిసికొనినతర్వాత, అవహితా =విమరుపాటులేనిదై, శ్రోష్యత్యేవ = విననే
వినును, సౌమ్య=సజ్జనుడా! సీమన్తినీనాం=స్త్రీలకు, సుహృదుపనతః=మిత్రుని
చేతవచ్చిన, కాన్తోదన్తః=ప్రియులవార్త, సజ్జమాత్ =సంభోగముకంటె, కిచ్చి
దూనః=కొంచెము తక్కువ.

తా. మిత్రమా! హనుమంతుఁడు సీతాదేవినిఁ జూచి
నట్లు నీవు చూడఁగా నాస్త్రియురాలు నిన్ను మిక్కిలి గారవించి
నీ మాటల నక్కఱతో వినును. ఈ ప్రకారముగా నీవు
చెప్పఁగా నాస్త్రియురాలు విని యోత్సుక్యంబున మనసున
మనసున నూరటఁ జెందినదై సీతాదేవి హనుమంతుని జూచినట్లు
నిన్నుఁ జూచి గారవించి తరువాత నీవు చెప్పబోవుసంగతిని
చెవియొగ్గి యక్కఱతో వినును. ఇట్లు తమనాథుల సమా

చారములను మిత్రులవలన వినుట వనితల కత్వంత సంతోషము గదా.

భర్తృసఖ్యాదిజ్ఞాపనస్య ఫలమహ ఇతీతి.—ఇతి ఏవం, ఆఖ్యాతే సతి, పవనకనయం హనూమంతం, మైథిలీవ, సీతేవ సా మత్ప్రియా, ఉన్ముఖః ఉత్కణ్ఠాయా ఔత్సుక్యేన ఉచ్చ్వసిక హృదయా వికసిక చిత్రా సతీ, త్వాం పీక్ష్య, సంభావ్య సత్కృత్య చ, అస్తాత్ భర్తృమైత్రీజ్ఞానాత్, ఖరం సర్వం శ్రోతవ్యం, అవహితా అప్రమత్తా సతీ శ్రోష్యత్యేవ, అత్ర సీతాహనూమ దుపమానా దస్యాః పాతిప్రత్యం మేఘస్య దూతగుణసంపత్తిశ్చ వ్యజ్యతే. తద్గుణాస్తు రసాకరే * ‘బ్రహ్మచారీ బలీ ధీరో మాయాపీ మానవర్జితః, ధీమాన దారో నిశ్శుభోక్త వక్తా దూతః స్త్రియాం భవేత్’ ఇతి, నను వార్తామాత్ర శ్రవణాదస్యాః కో లాభ ఇత్యాశంకాన్వితా నరం న్యస్యతి—హేసామ్య. సాధో, సీమన్తినాం వధూనాం * ‘నారీ సీమన్తినీ వధూ’ ఇత్యమరః, సుహృదా సుహృన్తుభేన ఉపసతః ప్రాప్తః సత్ సుహృత్పదం విప్రలభ్యశంకా. నివారణార్థం, కాన్తస్య ఉదంతః వార్తా కాన్తోదంతః * ‘వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త ఉదంతః స్యాత్’ ఇత్యమరః, సజ్జమాత్ కాన్తసంపర్కాత్, కించి దూనః ఈషదూనః తద్వదేవానన్దకారీత్యర్థః.

తామాయుష్షన్మమ చ వచనాదాత్మనశోఽపకర్తుం

బ్రూయా ఏవం తవ సహచరో రామగిర్యాశ్రమస్థః,

అవ్యాపన్నః కుశలమబలే పృచ్ఛతి త్వాం వియుక్తః

పూర్వాభాష్యం సులభవిపదాం ప్రాణినామేత దేవ. 40

టీ. ఆయుష్షక్=ఆయుష్షంతుడా! మమ=నాయొక్క, వచనాత్=మాటవలన, అత్తనః=అత్తకు, ఉపకర్తుం చ = ఉపకరించుటకొనుట (పరోపకారముచేసి ధన్యుడ౯ వగుటకొనుట), తాం=నాప్రియురాలినిఁగూర్చి, ఏవం=ఇట్లు, బ్రూయాః=చెప్పుము, అబలే=ఓ చిన్నదానా! తవ=నీయొక్క,

సహచరః = ప్రియుఁడు, రామగిర్యాశ్రమస్థః = చిత్రకూటపర్వతమునందున్న వాఁడై, వియుక్తః = (నిన్ను) ఎడఁబాసినవాఁడై (దుఃఖపడుచు), త్వాం = నిన్ను, కుశలం = క్షేమమును, పృచ్ఛతి = అడుగుచున్నాఁడు, సులభవివదాం = నిష్కరణమైన వివత్తులువచ్చిన, ప్రాణినాం = ప్రాణులకు, విత దేవ = ఇదియె, పూర్వాభావ్యం = తొలుతఁ జెప్పవలసినది.

తా. సఖుఁడా! నామాటయందు గౌరవముంచి నేను చెప్పినట్లు చేయుము, ఇట్లు పరోపకారము చేసిన నీవు పుణ్యమును సంపాదించుకొని కృతార్థుండ వగుదువు. ఎట్లనఁగా? నీవు నా ప్రియురాలితో “సాభాగ్యవతీ! నీప్రియుడు చిత్రకూటపర్వతమునందు క్షేమముగా నున్నాఁడు. నిన్నెడఁబాసి కష్టపడుచున్నాఁడు. నీక్షేమమునుఁ దెలియఁగోరియున్నాఁడు” అని చెప్పము దైవాధీనమువలన కష్టపడువారితో తొలుత పలుకవలసినసంగతి యింతమాత్రమే.

సమృతి నిర్దిశతి:—హే ఆయుష్వన్ *ప్రశంసాయాం మతుష్ - పరోపకారక్లాఘ్యజీవితేత్యర్థః, మమ వచనం (ప్రార్థనావచనం) తస్మాచ్ఛ, ఆత్మనః స్వస్య, ఉపకర్తుం, చ, పరోపకారేణాత్మానం కృతార్థయితు మిత్యర్థః *ఉపకారక్రియాం ప్రతి కర్తవ్యేఽసి ‘త స్యానుకరోతీ’త్యాదివ త్సమృద్ధమాత్రవివక్షాయా మాత్మన ఇతి వక్షీ న విరున్యతే, యథాహ భారవి * ‘సా లక్ష్మీ రుపకరుతే యయా పరేహమ్’ ఇతి-తథా శ్రీ మార్దచరితే * ‘సాధూనాముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసాగర్తుం, న కుతూహలి కస్య మనశ్చరితశ్చ మహాత్మనాం శ్రోతుం’ ఇతి. తథాచ క్వచిత్క్వచిద్ద్వితీయాదర్శనా త్వర్వత తథేతి నాశవచనమనాశవచనమేవ, తాం ప్రియాం, ఏవం బ్రూయాః, కిమిత్యాహ, హేఅబలే, తవ, సహచరః భర్తా, రామగిరే (చిత్రకూటస్య) ఆశ్రమేఘ తిష్ఠతీతి రామగిర్యాశ్రమస్థః నౌ, అన్యాపన్నః స మృత ఇత్యర్థః, వియుక్తః వియోగం ప్రాప్తో దుఃఖినం

స్త్రావం కుశలం పృచ్ఛతి * దుహ్యదిత్వాత్ పృచ్ఛతే ద్వికర్తృత్వం, తథాహి,
సులభవిపదాం అయత్ను సిద్ధవిపత్తీనాం, ప్రాణీనాం, విత జేవ, పూర్వాభావ్యం.
ప్రథమమవశ్యం వక్తవ్యం, ‘కృత్యాశ్చ’ ఇత్యావశ్యకార్థేణ్యప్య)త్యయః.

అజ్ఞేనాజ్ఞం ప్రతను తనునా గాఢతప్తేన తప్తం
సానేణాశ్రుదు తమవిరతోత్కణ్ఠముత్కణ్ఠితేన,
ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం సమధికతరోచ్ఛ్వాసినా దూరవర్తీ
సజ్కులైష్టైర్విశతి విధినా వైరిణా రుద్ధమార్గః. 41.

టీ. దూరవర్తీ=దూరమునందున్నవాఁడును, వైరిణా=విరోధియైన, విధి
నా=దైవముచే, రుద్ధమార్గః=అడ్డగింపఁ బడినమార్గముగలవాఁడు, (అగస్తీప్రియుఁ
డు) తనునా=చిక్కిపోయినదియు, గాఢతప్తేన=మిక్కిలి సంతాపముగలదియు,
సానేణ=కన్నీటితోఁ గూడుకొన్నదియు, ఉత్కణ్ఠితేన=వలవంతగలదియు, సమ
ధికతరోచ్ఛ్వాసినా=మిక్కుటంపునిట్టూర్పులుగలదియునగు, అజ్ఞేన= (నా)
శరీరముతో, ప్రతను=కృశించినదియు, తప్తం=సంతాపముగలదియు, అశ్రుదుతం=
కన్నీటిచేఁ దడిసినదియు, అవిరతోత్కణ్ఠం=ఎడతెగనివలవంత గలదియు, ఉష్ణో
చ్ఛ్వాసం=వేడినిట్టూర్పులుగలదియునగు, అజ్ఞం=(నీ) శరీరమును, తైః సజ్కు
లైష్టైః=ఆయాసంకల్పములచే స్వయముగాఁ జెలియదగిన మనోరథములచే),
విశతి=చేరుచున్నాఁడు, (నీతో)సమాసముగా నుత్కంతపడుచున్నాఁడనుట.)

తా. దూరదేశమునందున్న నీ ప్రియుఁడు వియోగముఁ
దప్పించుకోలేనివాఁడై నీవలె వెతఁ జెందుచున్నాఁడు. ఎట్లన?
నీ దేహము కృశించినది, తాపము నొందినది, కన్నీరులుకునది,
ఉత్కంతితమైనది. వేడి శ్వాసములు గలది అట్లే యాతని శరీ
రమును కృశించి గాఢతాపమునొంది కన్నీరులుకుచు నుత్కంత
పడి వెచ్చగ నిట్టూర్పులు నిగుడ్చుచున్నది.

అశేనేతి.—కించ, దూరవర్తీ దూరస్థః స చాగ్రస్తుం శక్యత ఇత్యాహ, వైరిణా విరోధినా, దైవేన, రుద్ధమార్గః ప్రతిబద్ధవర్తా, స తే సహచరః, తను నా కృశేన, గాఢతప్తేన అత్యస్తనస్తప్తేన, సానేణ సాశ్రుణా, ఉత్కణ్ఠా వేద నాస్య సజ్ఞాతోత్కణ్ఠికం తే నోత్కణ్ఠితేన, 'త దస్య సజ్ఞాతం' ఇతీకచ్చి త్యయః, ఉత్కణ్ఠితే ర్వా కర్తరిక్తః, సమధికతరం (అతిప్రబలం) ఉచ్చస్థితీ సమధికతరోచ్ఛస్థి తేన దీర్ఘనిశ్వాసినేత్యర్థః, తాచ్ఛీల్యే జినిః, అక్షేన స్వ శరీరేణ, ప్రతను కృశం, తప్తం వియోగదుఃఖేన ప్లుప్తం, అశ్రుదుతం అశ్రు క్షిన్నం * అశ్రు నేత్రామ్మురోదనం చాస్తమస్త్రచ' ఇత్యమరః, ఆవరతోత్కణ్ఠం ఆవిచ్ఛిన్న వేదనం, ఉష్ణోచ్ఛ్వాసం తీవ్రనిశ్వాసం * తిగ్గం తీవ్రం ఖరం చీక్షం చణ్డ ముష్టం కటు స్పృశం' ఇతి హ్యాయుధః, అన్తం త్వదీయం శరీరం, తైః స్వసువేదైః, సజ్జలైః మనోరథైః, మనోవ్యాపారైః, విశతి వికీభవతీత్యర్థః, అత్ర సమాశురాగిత్యజ్ఞానాన్నాయికాయాః, నాయకేన స్వసమానావస్థ త్వమున్నీయోక్తమ్.

శబ్దాభ్యేయం యదపి కిల తే యః సఖీనాం పురస్తాత్
కర్ణే లోలః కథయితు మభూ దానసస్పర్శలోభాత్,
సోఽతిక్రాంతః శ్రవణవిషయం లోచనాభ్యా మదృశ్య
స్వాముత్కణ్ఠావరచితపదం మన్తుభేనేదమూహ. 42

టీ. యః=వి సీప్రియుండు, సఖీనా = చెలికత్తెలయొక్క, పురస్తాత్ = ఎదుట, ఆనసస్పర్శలోభాత్, ఆనస = మోమాయొక్క, స్పర్శ = తాఁకుటయందలి, లోభాత్ = అపేక్షవలన, శబ్దాభ్యేయం = శబ్దముచే దెలియఁ జేయఁబడిన, యదపి = ఏమాటనైనను, కర్ణే = చెవియందు, కథయితుం = చెప్పుటకొఱకు, లోలః = ఆసక్తిగలవాఁడుగా, అభూత్కల = ఆయెనఁట, శ్రవణవిషయం=నినునట్టిమార్గమును, అతిక్రాంతః = మించినవాఁడును, లోచనాభ్యాం=కన్నులచే, అదృశ్యః = చూడఁ దగనివాఁడునగు, (మిక్కిలి దూర

మున నుంటచే కన విన వలనుపడనివాడనుట) సః=ఆ సీప్రియుండు, త్వాం= నిన్ను గూర్చి, ఉత్కణ్ఠావिरచితపదం; ఉత్కణ్ఠ = ఆసచే, విరచిత = కూర్పఁ బడిన, పదం=పదములుగల, ఇదం=ఈ మాటను, మన్తుభేన=నాముఖముతో, ఆహ=పలికెను.

తా. తొల్లి సీ ప్రియుండు నీ చెలులయెదుట నీవుండఁగా ముద్దిడుకొనఁగోరి యందలు వినఁదగినదైనను రహస్యమునఁ జెప్పు నెవమున, నీ చెవియొద్దఁజేరి చెప్పఁబోవునట. అట్టివాఁ డిప్పుడు వినుటకుఁగాని జూచుటకుఁగాని వలనుపడని దూరమున నుంటచే దనమాటలుగ నాతోఁ జెప్పి పంపినాఁడు వినుము.

సంప్రతి స్వావస్థానివేదనాయ ప్రస్తాతి శబ్దాభ్యేయమితి.—హే అబలే యస్తే ప్రియః సఖీనాం. పురస్తాత్ అగ్రే, ఆననస్పర్శే త్వస్తుభి సంపర్కే, లోభాత్ గర్ధనాత్, శబ్దాభ్యేయం, శబ్దేన రవేణ, ఆభ్యేయ ముచ్చై ర్వాచ్య, మపి యత్ తద్వచన మ పీతి శేషః, కర్ణే శ్రోత్రే, కథయితుం, లోలః లాలసః, అభూత్కిల * ‘లోలుపో లోలుభో లోలో లాలపో లమ్మటోఽపి చ’ ఇతి యాదవః, శ్రవణవిషయం కర్ణవశం, అతిక్రాంతః, తథా, లోచనాభ్యా మదృశ్యః, అతిదూరత్వా ద్దృష్టం శ్రోతుం చ న శక్య ఇతి భావః, సతే ప్రియః త్వా ముత్కణ్ఠా విరచితాని పదాని (సుప్తిజన్తశబ్దా వాక్యాని వా) యస్య తత్తతోక్తం * ‘పదం శబ్దే చ వాక్యే చ’ ఇతి విశ్వః, ఇదం వక్ష్యమాణం ‘శ్యామాస్వజం’ ఇత్యాదికం, మన్తుభేనాహ మద్వ్యవధానేన స వివ బ్రూత ఇత్యర్థః.

శ్యామాస్వజం చకితహరిణీప్రేక్షణే దృష్టిపాతం
వక్త్రచ్ఛాయాం శశిని శిఖినాం బర్హ భారేషు కేశాణ్,
ఉత్పిశ్యామి ప్రతనుషు నదీవీచిషు భూవిలాసాన్
హ నైకస్మిన్ క్వచిదపి న తే చణ్డి సాదృశ్యమస్తి.

అవ. విరహావేదన నొందువారికి 1 ప్రియజనసదృశవస్తు దర్శనము. 2 తత్ప్రతిమాదర్శనము. 3 స్వప్నదర్శనము. 4 తదంగస్పృష్ట దర్శనము అని నాల్గు విసోదస్థానములు గలవు. ఆందు సదృశవస్తు దర్శనమును వర్ణించు చున్నాడు. —

టీ. శ్యామాను = ప్రేంకణపు తీగెలయందు, అజ్ఞం = నీకరీరమును, ఉత్పశ్యామి = ఊహించుచున్నాను, (సౌకుమార్యాదిసామ్యమునుఁబట్టియనుట) చకితవారిణీప్రేక్షణే = భయఁపడిన యాఁడులేడులచూపునందు, దృష్టిపాతం = చూపును. (ఉత్పశ్యామి = ఊహించుచున్నాను) శశిని = చంద్రునియందు, వక్త్రచ్ఛాయాం = ముఖకాంతిని (ఉత్పశ్యామి) శిఖస్థాం = నెమిళ్ళయొక్క, బర్హభారేషు = వింఛముల సమూహమునందు, కేశాః = వెండ్రుకలను, (ఉత్పశ్యామి) ప్రతనుషు = నూత్నములగు, నదీనీచిషు = నదుల తరంగములయందు, శ్రువిలాసాః = కనుబొమల విలాసములను, (ఉత్పశ్యామి) హంత = అయ్యో, చండి = కోపించుదానా! (నీసాటిచెప్పితినిని కోపగించకు మచుట) క్వచిదపి = ఒకచోటను, తే = నీయొక్క, స్నాదృశ్యం = పోలిక, నాస్తి = లేదు.

తా. ప్రేంకణపుతీగలు మున్నగువానియందు నీదేహ సాదృశ్యాదు లున్నవని వేరాసతోఁ జూడఁబోవుదునేగాని అయ్యో నీపోలిక యిండుకైనను లేకున్నది. నిన్నుఁజూడలేక పోయినను, నిన్నుఁబోలిన వస్తువైనను గానక వెతఁజెందు చున్నాను. నీ సాదృశ్యము నిరుపమానమైన దని భావము.

సదృశ ప్రతికృతి స్వప్నదర్శన తదజ్ఞస్పృష్టస్పృశ్యాభ్యాని చత్వారి విరహిణాం విసోదస్థానాని, తథా చోక్తం పతాకాయాం — * వియోగేఽయోగే వా ప్రియజనసదృశానుభవనం తత్కృత్రం కర్తవ్యపనసమయే దర్శనమపి, తదజ్ఞ స్పృష్టానా ముపసతపతాం స్పృశనమపి ప్రతీకారోఽన క్లష్ట్యధితమనసాం శోఽపి గదితః ఇతి; తత్ర సదృశవస్తుదర్శనమాహ.

శ్యామాస్యితి.— శ్యామాసు స్త్రియజ్జులతాసు *శ్యామా తు మహిళా
హ్వయా, లతా గోష్ఠస్థినీ గుహ్యై స్త్రియజ్జుః పలినీ ఫలీ’ ఇత్యమరః. అజ్ఞం
శరీరం, ఉష్ణశ్యామి సౌకుమార్యాదిసామ్యాత్త్వదగ్ధమితి తర్కయామిత్యర్థః,
తథా చకితమరిణీనాం ప్రేక్షణే తే దృష్టిపాశం, శశిని చంద్రే, వక్త్రచ్ఛాయాం
ముఖకాంతిం, తథా, శిఖినాం బర్హిణాం, బర్హభారేషు బర్హసమూహేషు
కేశాన్, ప్రతసుషు స్వల్పాను, నదీనాం వీచిషు*అత్ర వీచీనాం విశేషణోపా
దానేఽపి నాయుక్తగుణగ్రవాదోఽపి, భూసామ్య నిర్వాహాయ మహత్త్వ
దోషనిరాకరణార్థత్వాత్తస్యేతి తదుక్తం రసరత్నాకరే*ధ్వస్యత్వాదే గుణో
త్కర్షణే భావోక్తా దోషవారణే, విశేషణాద్విశేష్యస్య నాప్త్యయుక్తగుణ
గ్రహః’ ఇతి, గుణో విశేషణం, భూనిలాసాన్, ‘భూ’రతాకాః’ ఇతి పాతే
భూవః పతాకా ఇవేత్యుపమితసమాసః, ఉష్ణశ్యామితి సర్వత్ర సమృద్ధితే,
తథాపి నాస్తిమానో నిర్వృతి రితిత్యాశయేనాహ వాస్తేతి వాస్తవికా*వాస్త
వాస్తేఽశుకమాప్యయాం వాక్యారమ్భ విషాదయోః’ ఇత్యమరః. సే చర్జిత
కోపనే *‘చర్జితస్త్యస్తకోపనే’ ఇత్యమరః. *గౌరాదిత్వాత్ జీమ్, ఉప
మానకథనయత్రేణ న కోపితవ్యమితి భావః, క్వచిదపి కస్తిన్నసి, ఏకస్తిన్నస్తుసి,
తే తవ, సాదృశ్యం నాస్తి, అతో న నిర్వృణోమిశ్యర్థః; అనేనాస్యాః
సాన్దర్యమనుపమమితి వ్యజ్యతే.

త్వామాలిఖ్య ప్రణయకుపితాం ధాతురాగైశ్శిలాయా
మాత్తానం తే చరణపతితం యావదిచ్ఛామి కర్తుం,
అస్రైస్తాపస్తుహురుపచితైర్ధృప్తిరాలుప్యతే మే
కూరస్తస్తిన్నసి న సహతే సజ్జమం నౌ కృతాంతః. 44

టీ. ప్రణయకుపితాం = ప్రేమతో కోపించిన (ఎక్కువ ప్రేమగలిగి
క్రీడాగమయమునఁ దనకు వ్యతిరేకముగా నడచుటచే సామరాగ శ్రోధమ
నుట), త్వాం = నిన్ను (నీ ప్రతిమను), ధాతురాగైః = గైరికాది ధాతువు
మేఘ—12

లనెడు రంగువస్తువులచే, శిలాయాం = చదరపురాతిమీద, ఆలిఖ్య = వ్రాసి, ఆత్మానం = నన్ను. తే = నీయొక్క (నీ ప్రతిమయొక్క), చరణవలితం = పాదములయందు పడినవానినిగా (నీ ప్రతిమపాదములమీద నా ప్రతిమ పడుట), కర్తం = లిఖించుటకు, యావత్ ఇచ్ఛామి = ఎంతలాఁ గోరుచుంటినో, తావత్ = అంతలా, ముహుః = మాటిమాటికి, ఉపచితైః = వృద్ధి నొందిన, అస్త్రైః = కన్నీళ్లచే, మే = నాయొక్క, దృష్టిః = చూపు, ఆలువ్యతే = ఆవరింపబడుచున్నది (కన్నులు కానరాక వ్రాయుటకు వీలుపడ దనుట), శ్రూరః = ఘాతకుడైన, కృతాంతః = దైవము, తస్మిన్నపి = ఆచిత్రమునందైనను, నా = మనయొక్క, సప్తమం = కూడికను, న సహతే = ఓర్వలేకున్నాడు.

తా. గైరికము మున్నగు రంగువస్తువులఁ దెచ్చి పలక రాతిమీద పొలయల్కుగల నీరూపును వ్రాసి నీపాదముల మీదఁబడినట్లు నారూపు వ్రాసికొనఁగోరి యుండఁగాఁ గన్నుల నిండ నీరు క్రవ్వి వ్రాయుటకుఁ గానరాకున్నది. అయ్యో! పాపపుదైవము చిత్తరువునందైనను మనలను కూడనీయ కున్నాడు ఏమి నేతును?

సమప్తి ప్రతికృతిదర్శన మాహ. — త్వమితి. హేప్రియే, ప్రణయేన ప్రేమాతిశయేన, కుపితాం కుపితావస్థాయుక్తాం, త్వాం త్వత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః, ధాతవో (గైరికాదయః) * 'ధాతు ర్వాతాది శబ్దాది గైరికాది త్వగాదిభి' ఇతి యాదవః, త వివ రాగా (రజ్జుకద్రవ్యాణి) * 'చిత్రాదిరజ్జుకద్రవ్యే లాక్షాదౌ ప్రణయేచ్ఛయోః, సారణ్ణాదౌ చ రాగః స్యా దారుణ్యే రజ్జునేపుమాన్' ఇతి శబ్దార్థః, తైర్ధాతురాగైః, శిలాయాం శిలావట్టే' ఆలిఖ్య, నిర్ణాయ, ఆత్మానం, మాం, (మత్ప్రతికృతి మిత్యర్థః.) తే తవ, చిత్రగతాయా ఇత్యర్థః, చరణవలితం, కర్తం తథా లిఖితుం యావ దిచ్ఛామి తావ దిచ్ఛా సమకాలా ముహుః, ఉపచితైః ప్రవృద్ధైః, అస్త్రైః అశ్రుభిః కర్తుభిః * 'అశ్రు క్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః, మే దృష్టిః ఆలువ్యతే ఆద్రీయత ఇత్యర్థః,

కలలో దృష్టిప్రతిబంధనాల్లేఖనం ప్రతిపిద్యత ఇతి భావః, క్రూరః ఘాతుకః
 ‘స్వశంసో ఘాతుకః క్రూరః’ ఇత్యమరః. కృతాంతః దైవం *కృతాంతో యమ
 సిద్ధాంత దైవాతుశలకర్తసు’ ఇత్యమరః. కస్మిన్నపి చిత్రేఽపి, నా ఆపయోః
 *‘యుష్మదన్నదోః వష్టిచతుర్థీ ద్వితీయాస్థయో ర్వా నావా’ ఇతి నావానేకః,
 సద్గమం సమావాసం, న సమాతే, సద్గతిలేఖనమప్యాయయో రసమామానం దైవం
 సాక్షాత్సద్గతిం న సమాత ఇతి కిము వక్తవ్య మిత్యపిశబ్దార్థః.

మామాకాశప్రణిహితభుజం నిర్దయాశ్లేష హేతో
 ర్గభాయాస్తే కథమపి మయా స్వప్న సందర్శనేషు,
 పశ్యన్తీనాం న ఖలు బహుశో న స్థలీదేవతానాం
 ముక్తాస్థూలా స్తరుకిసలయేష్వశ్రులేకాః పతన్తి. 45

అవ. స్వప్నదర్శనమును చెప్పుచున్నాడు.—

టీ. స్వప్న సందర్శనేషు=కలఁ గనుటలయందు, కథమపి = అతిప్రయ
 త్నముచే, లభాయాః=పొందఁబడిన, తే = నీయొక్క, నిర్దయాశ్లేష హేతోః =
 బిగిఁకొనిలింత యను కారణముఁ బట్టి (గట్టిగాఁ గొఁగిలింఁచుకొనుటకు), ఆకాశ
 ప్రణిహితభుజం; ఆకాశ=అకసమునందు, ప్రణిహిత=చాపఁబడిన, భుజం=భుజ
 ములుగల, మాం=నన్ను, పశ్యన్తీనాం=చూచుచున్న, స్థలీ దేవతానాం = వన
 దేవతలయొక్క, ముక్తాస్థూలాః = ముత్తైములుగ పెద్దవియగు, శ్రులేకాః =
 కన్నీటిచుక్కలు, తరుకిసలయేషు=చెట్లచిగుళ్లయందు, నపతన్తి = పడకుండ
 కపోలేదు.

తా. నాకు నిద్దుర పట్టక పట్టక పట్టినప్పుడు కలలో
 నిన్ను గట్టిగాఁ గొఁగిలింపఁబోయి ఆకసమున చేతులు చాపఁగా
 జూచి వనదేవతలు చెట్లచిగుళ్ళమీఁద ముత్తైములం తేసి కన్నీటి
 చుక్కలు పడునట్లు శోకించుచున్నారు.

మామితి. సుప్తస్య విజ్ఞానం స్వప్నః *స్వప్నః సుప్తస్య విజ్ఞానం* ఇతి విశ్వః, సందర్శనం సంవిత్ *దర్శనం సమయే కాస్త్రే దృష్టా స్వప్నేఽక్షిణం విది* ఇతి శబ్దార్థ వే. స్వప్నా ఇతి సందర్శనాని విజ్ఞానాని స్వప్నసందర్శనాని * చూత వృక్షాదివత్సామాన్యవిశేషభావేన సహ ప్రయోగః, తేఘ, మయా, కథమసి మహతా ప్రయత్నేన, లభాయాః గృహీతాయాః, దృష్టాయా ఇతి యావత్, తే తవ, నిర్దయా క్షేపః గాఢాలింగనం, న ఏవ హేతుస్తస్య, నిర్దయాక్షేపార్థమిత్యర్థః * 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ, ఆకాశే నిర్విషయే, ప్రణిహితభుజం ప్రసారితబాహుం, మాం, వశ్యస్త్రీనాం స్థలీదేవతానాం, ముక్తా, మాత్రికానివ స్థూలాః, ఆశ్రులేకాః బాష్పబిద్వపః. తరుకిసలయేషు, అనేన చేలాఞ్చలేనాశ్రుధారణసమాధిః ధ్వన్యతే, బహుశో, న పశ్యన్తి న ఖలు, కింతు పతస్త్రేవేత్యర్థః, నిశ్చయే న ఇహో ద్వయ ప్రయోగః, తథా చాలంకారసూత్రం 'స్మృతి నిశ్చయ సిద్ధాంతేషు న ఇహో ద్వయ ప్రయోగః' ఇతి * 'మహాత్మ గురు దేవానా మశ్రుపాఠః క్షితో యది, దేశభిన్నో మహాదుఃఖం మరణం చ భవేద్భవం' ఇతి క్షితో దేవతాశ్రుపాతనిషేధదర్శనా దృఢత్యు మరణాభావసూచనార్థం తరుకిసలయేషు పతస్త్రీత్యుక్తమ్.

భిత్వా సద్యః కిసలయపుటాన్దేవదారుద్రుమాణాం
యే తత్త్తిరస్మృతిసురభయో దక్షిణేన ప్రవృత్తాః,
అలిజ్జన్తే గుణవతి మయా తే తుషారాద్రివాతాః
పూర్వం స్పృష్టం యది కిల భవేదజ్జ మేభిస్త వేలి. 46

అవ. ఇటః దదంగస్పృష్టస్పర్శమును జెప్పచున్నాడు.—

టీ. దేవదారుద్రుమాణాం = దేవదారువృక్షములయొక్క, కిసలయ పుటాన్ = చిగుళ్ల దొప్పలను. సద్యః = అప్పుడు, భిత్వా = విప్పి, తత్త్తిరస్మృతిసురభయః; తత్ = అదేవదారువృక్షములయొక్క, క్షీర = పాలయొక్క స్మృతి = కారుటచేత. సురభయః = పరిమళించుచున్న, యే = ఏ వాయువులు,

దక్షిణేన=దక్షిణముగా, ప్రవృత్తాః=వీచుచున్నవో, గుణవతి=గుణవంతురాలా, లేతుషారాద్రివాతాః=అట్టి హిమచలముమీఁది వాయువులు, మయా=నాచే, పూర్వం=తొలుత, తవ=నీయొక్క, అగ్గం=శరీరము, స్పృష్టం=తాఁకుఁబడినదై, భవేద్యది కిలేతి=అయి యుండునేమోనని, ఆలిక్ష్మస్తే=కొఁగిలింపఁబడుచున్నవి:

తా. దేవదారు వృక్షములను గదల్చి వానిపాలతోఁ గూడ సువాసనగలవియు నుత్తరమునుండి దక్షిణముగా వీచుచున్న హిమాలయవాయువులను నీశరీరమును దాఁకి వచ్చుచున్న వని యెంచి కొఁగిలింపుచున్నాను.

ఇదానీం తదగ్ల స్పృష్టవస్తుదర్శన మాహ.—భిత్వేతి. దేవదారుద్రుమాణాం, కిసలయపుటాక్ పల్లవపుటాక్, సద్యోభిత్వా, కష్టిన్రుతి సురభయః, లేమిం దేవదారుద్రుమాణాం, తీరస్రతిభిః తీరనివృన్దైః సురభయః సుగన్ధయః, తుషారాద్రిజాతత్వే లిక్ల మిదం, యే వాతాః, దక్షిణేన దక్షిణ మార్గేణ *తృతీయాదిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానాత్తృతీయా, సమేన ధావతీతివత్, తత్రాపి పక్షః కరణస్య ప్రతీయమానత్వాత్ *కర్తృకరణయోరేవ తృతీయా ఇతి భావ్యకారః. ప్రవృత్తాః చలితాః, హే గుణవతి సౌఖిల్య సౌమమర్యాదిగుణసంపన్నే, లేతుషారాద్రివాతాః పూర్వం ప్రాక్, ఏభిః వాతైః, తవాగ్గం స్పృష్టం భవేద్యదికిలేతి సంభావితమేత దితి ఖుద్ధ్యేత్కర్తృః *‘వార్తాసంభావ్యయోః కిల’ ఇత్యమరః, మయా, ఆలిక్ష్మస్తే; ఆల్లివ్యస్తే, అత్ర “వాయూనాం స్పృశ్యత్వే ప్యమూర్తత్వేనాలిక్లనాయోగా ‘దాలిక్ష్మస్త’ ఇక్యభిధానం యక్షసోన్మత్తత్వాత్ ప్రలపితమిత్యదోషః” ఇతి వదన్నిరుత్తరకారః న్దయమే వోన్మత్తప్రలాపీ త్యుపేక్షణీయః.

ధారాసిక్తస్థలసురభిణ స్వస్థుఖిసౌఖ్యస్య బాలే
దూరీభూతం ప్రతనుమపి మాం పశ్యబాణః క్షిణోతి,

ఘర్తానే వై వద బత కథం వాసరాణి ప్ర జేయుః

దిక్స్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని.

47

టీ. బాలే=ఓచిన్నదానా! ధారాసిక్తస్థలసురభిణః, ధారా=ఉదకధారలచే, సిక్త=తడుపబడిన, స్థల=నేలవలె, సురభిణః = మరిమళించుచున్న, అన్యత్వస్తు ఖన్య=ఈ నీ మోమునకు, దూరీభూతం=దూరమందున్నవాడనై, ప్రతసుమపి=చిక్కిపోయినవాడనైన, మాం=నన్ను, పశ్చబాణః=మన్నభుండు, షీణోతి =బాధించుచున్నాడు, ఘర్తానే వై=వర్షాకాలమందై లే, దిక్స్సంసక్తాప్రవిరళఘనావ్యక్తసూర్యాతపాని; దిక్=దిక్కులయందు, సంసక్త=క్రమ్ముకొనిన, అప్రవిరళ=దట్టములైన, ఘన=మేఘములచే, అవ్యక్త=తెలియబడని, సూర్యాతపాని =ఎండగల, వాసరాణి=దినములు, కథం=ఎట్లు, ప్రజేయః=కడచిపోవును; బత =అయ్యో, వద=చెప్పడు (వర్షాకాలమెట్లు కడచునో తోచదయట).

తా. నే నీవదన సౌగంధ్యము ననుభవింపలేనివాడనుగా నింతదూరమునందు పడియుండి మదననివాడి తూపులకు తాళఁ జాలకున్నాను. అపై నిప్పుడు వర్షాకాలము సమీపించినది. మొయిళ్ళుల మొత్తములు దళదళలు గ్రమ్మి యెండపొడసూపని దినము లెట్లు కడచునో? యని దిగులొందుచున్నాను.

ధారేతి. ధారాభిః ఉదకధారాభిః, సిక్తం యత్, స్థలం భూః తదివ, సురభిణః పరిమళవతః, త్వస్తు ఖన్యత్వదాననస్య దూరీభూతం దూరస్థం, అతఏవ, ప్రతసుం అతికృశం, తథాభూతమపి మాం, పశ్చబాణః పశ్చబాణః శరా అరవిష్టాదయో యన్యసః మన్తభః, షీణోతి బాధలే*షీణోలేర్లట్, ఘర్తానే వై గ్రీష్మానేతు, వర్షాకాలే త్వత్కర్థః, దిక్షు (నమ్యకృత్వా) సంసక్తాః అప్రవిరళాః (మేదురాశ్చ) యే ఘనాః మేఘాః తైః అవ్యక్తః సూర్యస్య అతపః యేష తాని వాసరాణి, కథం కేన ప్రకారేణ ప్రజేయః, గచ్ఛేయః, బత కష్టం, వద ఖా)హి:

సంక్షిప్తేత క్షణభవ కథం దీర్ఘయామా త్రియామా
 సర్వావస్థాస్వహరసి కథమన్తమన్తాతపం స్యాత్,
 ఇత్థం చేతశ్చటులనయనే దుర్లభ ప్రార్థనం మే
 గాఢోష్ఠాభిః కృతమశరణం త్వద్వియోగవ్యథాభిః. 48

టీ. దీర్ఘయామా=పొడవైన జాములుగల (విరహదుఃఖముచే రాత్రి
 పెద్దదిగానున్నదనుట), త్రియామా=రాత్రి, మయా=నాచే, క్షణభవ=క్షణకాల
 మువలె, సంక్షిప్తేత=సంక్షేపముచేయఁబడును, (కొద్దిగాఁ జేయఁబడును), అహ
 రసి=పగలును, సర్వా వస్థా స్వపి=అన్ని పనులయందును, మన్తమన్తాతపం=అత్య
 ల్ప సంతాపము గలదిగా, కథం స్యాత్=ఎట్లుగును? చటులనయనే=చంచలాక్షి!
 ఇత్థం=ఇట్లు, దుర్లభప్రార్థనం=అందరానికోర్కెలుగల, మే=నాయొక్క, చేతః=
 చిత్తము, గాఢోష్ఠాభిః=మిక్కిలి తీవ్రములైన, త్వద్వియోగవ్యథాభిః=నియెడఁ
 బాపువలని బాధలచే, అశరణం=దిక్కుమాలింపదిగా, కృతం=చేయఁబడినది.

తా. ఇంత పెద్దవిగాఁ దోచు రాత్రులు కొద్దిగా నెట్లు
 గునా? యనియు ఏపనిఁ జేయఁబోయినను కడుసంతాపము గలి
 గించు నీపగ లైట్లు చల్ల జడునా? యనియు నామనం బందరాని
 కోర్కెలఁ గోరుచున్నదే గాని నిన్నెడఁబాసిన సంతాప మంత
 కంత కధిక మగుటఁ జేసి దిక్కులేనిదై పోవుచున్నది.

సంక్షిప్తేతి.—దీర్ఘా యామాః ప్రహరా యస్యాం సా దీర్ఘయా
 మా విరహవేదనయా తథా ప్రతీయమానేశ్యర్థః, త్రియామా రాత్రిః, *
 ‘అన్యైస్తయో ర్థ యామయో ర్ద్వినవ్యవహారా త్రియామా’ ఇతి తీరస్వామి,
 క్షణభవ, కథం కేన ప్రకారేణ, సంక్షిప్తేత లఘుక్రియేత, అహరసి సర్వా
 వస్థాసు సర్వకాలేష్విత్యర్థః మన్తః మన్తప్రకారః* ప్రకారే గుణవచనస్య
 ఇతిద్విరుక్తిః *‘కర్తృధారయపదుత్తరేషు’ ఇతి కర్తృధారయపద్యావా త్సుప్తా
 లుక్, మన్తమన్తాతపం అత్యల్పసంతాపం, కథం స్యాత్, మేచటులనయనే

చక్షుశ్రావణ, ఇంద్రుఁడనేన ప్రకారేణ, దుర్లభప్రాధనం అప్రాప్యచునోరథం, మే.
మమ, చేతః, గాఢోష్ణాభిః అతితీవ్రాభిః, త్వద్వియోగవ్యథాభిః, అశరణం
అనాథం కృతమ్.

నత్యంతానం బహు విగణయన్నాత్మనైవావలమ్బే
తత్కల్యాణి త్వమపి నితరాం మాగమః కాతరత్వం,
కన్యైకాన్తం సుఖముపనతం దుఃఖమేకాన్తతో వా
నీచైర్గచ్ఛత్సుపరి చ దశా చక్రనేమిక్రమేణ.

49

అవ. నే నిట్టిదుర్దశలో నున్నా నని భయపడకు మనుచున్నాడు.—

టీ. నను ఓ ప్రియురాలా! బహు = అనేక విషయ జాతమును, విగ
ణయన్ = అలోచించుచున్నవాడనై, అత్తానం = నన్ను, అత్తనైవ = నాచే
తనే, అవలమ్బే = ధరించుచున్నాను, తత్ = ఆకారణమువలన, కల్యాణి =
సౌభాగ్యవతీ, త్వమపి = నీవును, నితరాం = మిక్కిలి, కాతరత్వం = భయపడి
యుండుటను, మాగమః = పొందకుము, కన్య = ఎవనికి, ఏకాన్తం = ఎక్కువైన,
సుఖం = సుఖము, ఉపనతం = వచ్చుచు, ఏకాంతతః = అచ్చముగా, దుఃఖావా =
దుఃఖము గాని, (ఉపనతం) దశా = అవస్థ, చక్ర = నేమిక్రమేణ; చక్ర = చక్రము
యొక్క, నేమి = అంచుయొక్క క్రమేణ = రీతిచే, నీచైః = తగ్గ గాను, ఉపరి =
పెచ్చుగాను, గచ్ఛతి = వోవుచున్నది.

తా. ఓ ప్రియురాలా! నేను “శాపము తీరవచ్చురది
గదా! కొద్ది కాలములో నా ప్రియురాలిని గూడుకొందును.
కూడి కొన్ని ట్టిట్లు సుఖితును” అని నాలో యోజించి
యూరటం జేంచుచున్నాను. కనుక నీవును భయపడక ధైర్య
ముతో నుండుము. లోకములో నెవ్వరికైన సుఖ దుఃఖములు
శాశ్వతములు కావు.

న చ మదీయద్దశాశ్రవణా న్భేతవ్యమిత్యాహ—నత్వితి. ‘నత్వితి’
 ఏకం వాక్యం తుశబ్దో భేదకః, కింతు న భేతవ్య మిత్యర్థః, అథవా ‘నన్వితి’
 పాతః నన్విత్యామప్రతిజ్ఞే * ‘ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞానయానుప్రతిజ్ఞేవను’
 ఇత్యమరః, నను ప్రియే, బహు విగణయన్ శాపాన్తే న త్వేవమేవం కరిష్యా
 మీత్యావర్తయన్, ఆత్మానం మాం, అత్తనైవ స్వేనైవ * ‘ప్రశ్నత్యాదిభ్య
 ఉపసంఖ్యానం’ ఇతి శృతీయా, అపలమ్పే ధారయామి, యథా కథంజీ జీవా
 మీత్యర్థః. తత్ కస్తాత్కారణాత్, హేకల్యాణి సుభగే, త్వత్సాభాగ్యేనైవ
 జీవామితి భావః, * ‘బహ్వా దిభ్య శ్చ’ ఇతి జీమ్, త్వమసి, నితరాం అత్యస్తం
 కాతరత్వం భీరుత్వం, మాగమః మాగచ్ఛ, గమేర్దాజీః * ‘సమాద్యోగే’
 ఇత్యడాగమాభావః, తాదృక్సుఖినో రావయో రిద్భిశి దుఃఖే కథం న బిభేషా
 త్యాశఙ్కాహ, కస్యేతి కస్య జనస్య, ఏకాస్తం నియతం, సుఖం, ఉపసతం
 ప్రాప్తం, ఏకాస్తతః నియమేన, దుఃఖం వోపసతం కింతు, దశా అవస్థా, చక్రస్య
 (రథాజ్ఞస్య) నేమి (స్తదస్తః) * ‘చక్రం రథాజ్ఞం శస్యాస్తే నేమిః స్త్రీ స్యా
 త్ప్రథిః పుమాన్’ ఇత్యమరః, తస్యాః, క్రమేణ (పరిపాట్యా) * ‘క్రమశక్తా
 పరిపాట్యాం’ ఇతి విత్వః, నీచైః అధః, ఉపరి చ, గచ్ఛతి ప్రవర్తతే, ఏవం
 జన్తోః సుఖదుఃఖే పర్యవర్తతే ఇత్యర్థః.

శాపాన్తో మే భుజగశయనాదుత్థితే శ్శాగ్ధపాణౌ

శేషాన్తాసాన్తమయ చతురో లోచనే మీలయిత్వా,

పశ్చాదావాం విగహగణితం తంతమాత్మాభిలాషం

నిర్వేష్యావః పరిణతశరచ్చన్ద్రికాసు క్షపాసు.

50

అవ. ఇట్లు విరహవేదన పడుచుండగా నీ శాపము తీరుట యెప్పుడు ?
 :సుఖము పడుట యెప్పుడు ? అనఁగాఁ జెప్పచున్నాఁడు.—

భీ. శాగ్ధపాణౌ=విష్ణుమూర్తి, భుజగశయనాత్ = నాగ పర్యంకము
 .సుండి, ఉత్థితే = లేచినవాఁ డగుచుండగా, (విష్ణుమూర్తి ఆపాదశుక్లై కా

దశినాఁడు శేషశయ్యపైఁ బవ్వళించి కార్తీక శుక్ల కాదశినాఁడు మేలు కొనును. ఆ నాల్గుమాసములే చాతుర్మాస్య యని వ్యవహారము గనుక కార్తీక శుక్ల కాదశిలో, మే=నాయొక్క, కాపాస్త = కాపాతము (భవిష్యతి= అగును), శేషాక్ష = మిగిలిన (సంవత్సరములలో మిగిలిన చాతుర్మాస్యమనుట), చతురః మాసాక్ష = నాల్గు నెలలను, లోచనే=కన్నులను, మీలయిత్వా=మూసుకొని, గమయ=కడపుము, పశ్చాత్=(కాపము) తీరినపిమ్మట, ఆవాం=మనము, విరహగణితం=కవిరహమందు దలంచుకొన్న, తంతం ఆత్మాభిలాషం=మన కోరికల నన్నింటిని, పరిణతశరచ్చస్త్రీకాసు = పండిన శరత్కాలపు వెన్నెలలుగల, ఊపాసు=రాత్రులయందు. నిర్వేష్యావః=అనుభవించ గలము.

తా. నాకాపము తీరుట కింక నాల్గుమాసము లున్నవి. విష్ణుమూర్తి శేష పర్యంకమునుండి లేచుసరికి కార్తీక శుక్ల కాదశికి ముగియును నీవు నెట్లొక వృత్తుల కోర్చుకొని కడపుము. ఆపిమ్మట మనమిద్దఱము విరహములో ననుకొనుచున్న కోరికలు నిండు పండువెన్నెలలుగల శారదమున రాత్రులయందు యథేష్టముగ ననుభవించగలము.

న చ నిరవధిక మేతద్ధుఃఖ మిత్యాహ—కాపాస్త ఇతి. కార్తం నామ. ధనుః పాణౌ స్థితం యస్య స తస్మిన్, కార్తపాణౌ విష్ణా * 'సప్తమ్యుపమాన, ఇత్యాది నా బహువ్రీహిః * 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠానప్తమ్యా. భవతః' ఇతి పక్షవ్యా త్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః, భుజగః (శేషవిప) శయనం తస్మా దుత్థితే సతి, మే, కాపాస్తః కాపావసానం భవిష్యతీతిశేషః, శేషాక్ష అపశిష్టాక్ష, చతురో మాసాక్ష మేఘదర్శనదినప్రభృతి హరిబోధనిస్తా. మిత్యర్థః. దశదివసాధిక్యం త్వత్త న వివక్షిత మిత్యుక్తమేవ, లోచనే మీలయిత్వా చక్షుషీ నిమిల్య గమయ తై ర్యేణాతివాహయేత్యర్థః, పశ్చాత్ ఆన.

స్తరం, త్వం చాహం చాహం * ‘త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్యం’ ఇత్యేకశేషః *
 ‘త్యదాదీనాం మిథో ద్వంద్వే య త్వరం త చ్చిచ్ఛతే’ ఇత్యస్తదః శేషః,
 విరహో గణితం వివమేవం కరిష్యామితి మనస్సావర్తితం. తంతం * వీహ్నా
 యాం ద్విరుక్తిః సర్వమిత్యర్థః, అత్తనోః ఆవయోః అభిలాషం మనోరథం,
 పరిణతాః ప్రాధాః శరచ్చన్ద్రికాః యాసాం తాసు, క్షపాసు రాత్రిషు, నిర్వే
 ఙ్గ్యుషః భోక్తృవహే * విశతే ర్ద్వైత్ * ‘నిర్వేకో భృతి భోగయోః’ ఇత్య
 మర్థః. అత్త వైశ్చిత్ నభోనభస్యయో రేవ వార్షికత్వా త్కథ మాహాధాది
 మాసచతుష్టయస్య వార్షికత్వముక్తమితి చోదయిత్వర్తుత్రయ పక్షాశ్రయణా
 దవిరోధ ఇతి పర్యహరి తత్సర్వ మసద్గతం ; అత్త గతశేషా శ్చత్వారో మాసా
 ఇత్యుక్తం కవినా నతు తే వార్షికా ఇతి. తస్మా దయ ముక్తోపాలమ్భ వివ
 యచ్చ నాథే నోక్తం ‘కథ మాహాధాదిచతుష్టయా త్వరం శరత్కాలః’ ఇతి
 తత్రాప్యై కార్తిక సమాప్తేః శరత్కాలానువృత్తేః పరిణతశరచ్చన్ద్రికా స్విత్యు
 క్తం, నతు తదై వ శరత్కాలాదుర్భావ ఉక్త ఇత్యవిరోధ వివ.

భూయశ్చాహ త్వమపి శయనే కణ్ఠలగ్నా పురా మే
 నిద్రాం గత్వా కమపి రుదతీ సస్వరం విప్రబుధ్నా,
 సాస్తర్వాసం కథితమసకృత్ప్రచ్ఛతశ్చ త్వయా మే
 దృప్తః స్వప్నే కితవ రమయన్కామపి త్వం మయేతి. 51

అవ. ఇట్లు చెప్పి మేఘుఁడు తనమాట నమ్ముటకై వారి రహస్యకార్యములను తనతోఁ జెప్పిననానిని ఆనవాలుగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు.—

టీ. అబలే = ఓ చిన్నదానా ! భూయః = మఱియు, ఆహ = (నీప్రియఁడు నాతో) చెప్పెను, పురా = చాలకాలము క్రింద, శయనే = పడక యందు, మే = నాయొక్క. కణ్ఠలగ్నాపి = మెడను గఱచుకొన్న దానవైనను, త్వం = నీవు, నిద్రాం = నిదురను, గత్వా = పొంది, కిమపి = ఎందుకో, సస్వరం = శబ్దముతో గట్టిగా, రుదతీ = విచ్చుచున్న దానవు, అసీః = అయితివి,

(అంతట) ఆనక్కల్ = పలుచూరు, పృచ్ఛతః = (ఎందు కేడ్చెదవని) అడుగు చూపు, మే = నాకు, కితవ = మోసగాడా! త్వం = నీవు, కామసి = విదోయొకతెను, రమయక్ = క్రీడించుచు, స్వప్నే = కలయందు, దృష్టఘటి = కనంబడితి వని, త్వయా = నీచే, సాస్తర్వాసం = చిరునగవుతో, కథితంచ = చెప్పబడినదియు, (నాతోఁజెప్పెను).

తా. చిన్నదానా! నీప్రియుఁడు మఱియు నొక్కసంగతిఁ దెల్పినాఁడు. ప్రియురాలా! బహుకాలమునకు ముందు నీవు నన్ను గాఢాలింగనముఁ జేసి మంచముమీఁదఁ బరుండి నిద్రించి పెద్దగా నేడ్చుచు మేలుకొంటివి. ఎందు కేడ్చెద వని పలుమారు నే నప్పు డడుగఁగా మోసగాడా! ఎవతెతోనో క్రీడించుచుఁ గలలోఁ గనఁబడితివి కాదా? అని ముసిముసివత్సల నవ్వుచుఁ జెప్పినావు గాదా?

సాప్రతి తస్యా మేఘే వజ్రకశ్యపశ్చానిరాసామాతిగూఢ మభిజ్ఞాన ముపదిశతి—భూయ ఇతి. హేఅబలే భూయశ్చ పునరపి త్వద్భర్తా మస్తుభే నేతి శేషః మేఘవచనమేతత్, కి మిత్యుత్ర ఆహ. —పూరా పూర్వం పురాశ్చబ్ధిరాతీతే * 'స్యా త్వ'బద్ధనే చిరాతీతే నికటాగామి కే పురా' ఇత్యుమరః, శయనే మే కణ్ఠలగ్నాపి త్వం గతే బద్ధన కథమసి గమన, న సంభవేదితి భావః, నిద్రాం గత్వా, కిమసి కేనవా నిమిల్లేనేత్యర్థః, సస్వరం నశబ్దం ఉచైః పరిత్యర్థః, రుదతీ సతీ విప్రబుద్ధా ఆసీ రితి శేషః; ఆనక్కల్ బహుశః, పృచ్ఛతః రోదనహేతుమితి శేషః, మేఘము, 'హేకితవ త్వం కామసి రమయ స్తయా' 'స్వప్నే దృష్ట' ఇతి త్వయా సాస్తర్వాసం యథా తథా కథితం చేతి, త్వద్భర్తా భూయ శ్చాహేతి యోజనా.

ఏతస్మాన్తాం కుశలినమభిజ్ఞానదానాద్విదిత్వా
మా కౌలీనా దసితనయనే మయ్యవిశ్వాసినీ భూః,

న్నేహానాహుః కిమపి విరహే ధ్వంసినస్తే త్వభోగా
ద్విప్తే వస్తు స్యుపచితరసాః ప్రేమరాశీ భవన్తి. 52

టీ. ఏతస్మాదభిజ్ఞానదానాత్ = ఈ యానవాలును దెల్పుటను బట్టి, మాం=నన్ను, కుశలినం = క్షేమముగా నున్నవానినిగా, విదిత్వా = తెలిసికొని, అసితనయనే = విశదమయిన కనులుగల చిన్నదానా! కాలీనాత్ = లోక వాదమువలన, మయి=నాయందు, ఆవిశ్వాసిసీ = (చాలకాల మెడబాయుట వలన నీయం దనురాగము నాకు లేకపోయిన దేమో యని), నమృకము లేని దానవు, మాభూః=కావలదు, కిమపి=ఏమో (నాకు దెలియదు), స్నేహకో = అనురాగములను, విరహే=ఎడఁబాటునందు, ధ్వంసినః = నశించువానినిగా, అహుః=చెప్పుచున్నారు, తే=ఆస్నేహములు, అభోగాత్=భోగములేకుండుటఁ జేసి, ఇప్తే=ప్రియమైన, వస్తుని=వస్తువువిషయమందు, ఉపచితరసాః; ఉప చిత=సృష్టిపొందిన, రసాః=అభిలాషగలవై, ప్రేమరాశీభవన్తి=ప్రేమయొక్క రాశిగా నగుచున్నవి.

తా. ఇట్లెవ్వ రెఱుంగని సంగతి యానవాలుగాఁ జెప్పి నాను గనుక నేను క్షేమముగా నున్నా నని యెంచుకొమ్ము. ఇంతకాల మాయెను. నాయందు స్నేహ మున్నదో లేదో యని శంకింపకుము. లోకములోఁ గాలము గడచిన స్నేహము తగ్గునని చెప్పుదురు గాని నా కది సరిగాఁ దోచలేదు. ఏల యన? స్నేహము గలవారెడఁబాసి నప్పుడు తమ మనోరథము లనుభవింప కుండుటఁజేసి ప్రేమ హెచ్చునే గాని తగ్గుదు.

ఏతస్మా దితి.—ఏతస్మాత్ పూర్వోక్తాత్, అభిజ్ఞాయతేననేత్యభిజ్ఞానం (లక్షణం) తస్య దానాత్ (ప్రావణాత్), మాం, కుశలినం క్షేమవన్తం; విదిత్వా జ్ఞాత్వా. హే అసితనయనే, * కులే (జననమూహే), భవాత్ కాలీనాత్ లోక ప్రవాదాత్ ఏతావతా కాలేన పరాసు ర్నిచే దాగమివ్య తీతి జనప్రవాదా దిత్యర్థః * స్యాత్కాలీనం లోకవాదే యుదే

‘పశ్యహి పక్షిణాం’ ఇత్యమరః, మయి విషయే, అవిశ్వాసిని మరణశక్తిని, మా
భూః స భవ * భవతే ద్దుజ్జ * ‘స మాత్యోగే’ ఇ త్యడాగమ, ప్రతిషేధః; స
చ దీర్ఘ కాలవిప్రకర్షా తుష్పరస్నేహనివృత్తి రాశక్యేత్యాహ స్నేహః
నితి, — కిమపి కింవా నిమిత్తం స విద్వ ఇతిశేషః, స్నేహాన్ ప్రీతీః, విరహే
సతి అన్యోన్య ప్రకర్షే సతి, ధ్వంసినః వినశ్వరాన్, ఆచూః, తత్తథా సభవతీ
త్యభిప్రాయః, కింతు, తే స్నేహః, ఆభోగాత్ విరహే భోగాభావాద్ధేతోః *
ప్రసజ్య ప్రతిషేధేఽపి నశ్చిమాస ఇష్యతే, ఇప్తే పదుని విషయే, ఉపచితో
రః (స్వాదో) యేష తే ఉపచితరసాః సప్తః ప్రవృద్ధతృష్ణా ఇత్యర్థః *
‘రసో గన్ధరసే స్వాదే తిక్తాదా విషరాగయోః’ ఇతి విశ్వః, ప్రేమరాశిభవన్తి
వియోగానహిష్టుత్వహపద్యన్త ఇత్యర్థః. స్నేహప్రేష్టా రపస్థాభేదా ద్భేదః
తదుక్తం * ఆలోకనాభిలాషా రాగస్నేహా తతః ప్రేమా, రతిశృద్ధారా
యోగే వియోగతో విప్రలభ్యశ్చ’ ఇతి; తదేవ స్ఫుటీకృతం రసాకరే *
‘ప్రేమా దిదృక్షా రమ్యేష తచ్చిన్తా త్యభిలాషకః, రాగ స్తత్సజ్జుబ్ధిః స్వా
త్స్నేహ స్తత్ప్రేమక్రియా, తద్వియోగానహం ‘ప్రేమా రతి స్తత్సహపర్త
నం, శృద్ధారస్తత్సమ క్రిడా సంభోగః సప్తథా క్రమాత్’ ఇతి.

ఆశ్వాస్యైవం ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం సఖీం తే
శైలాదాశు త్రినయనవృషోత్థాతకూటాన్నివృత్తే,
సాభిజ్ఞానం ప్రహితకుశలైస్తద్వచోభిర్మమాపి

ప్రాతః కునప్రసవశిథిలం జీవితం ధారయేథాః.

53

అవ. యత్కుడు మేఘునితోఁ దన కుశలవార్తను జెప్పి తనప్రియు
రాలి కుశలవార్తను చెప్పునుచున్నాఁడు. —

టీ. ప్రథమవిరహోదగ్రశోకాం; ప్రథమ = మొదటిదైన, విరహ =
ఎడఁబాటుచేత, ఉదగ్ర = ఎక్కువయిన, శోకాం = శోకములుగల, తే = నీ
యొక్క, సఖీం = చెలియలిని, వివం = ఇట్లు, ఆశ్వాస్యః = ఓదార్చి, త్రినయన

పుష్కాతకూటాత్; త్రిసయన = శివునియొక్క, పృష = పృషభముచే,
ఉత్థాత=పగులఁగట్టఁబడిన, కూటాత్=శిఖరముగల, కైలాత్ = (కైలాస)
పర్వతమునుండి, నివృత్తిః=మరలినవాడవై, సాభిజ్ఞానం=జ్ఞానముతో గూడు
నట్లు, ప్రహితకుశలైః; ప్రహిత=పాపఁబడిన, కుశలైః=క్షేమముగల, తద్వ
చోభిః=నా ప్రియురాలిమాటలచే, ప్రాతః కుష్ట ప్రసవ శిథిలం; ప్రాతః=ప్రాతః
కాలముదలి, కుష్ట ప్రసవ=మొల్లపూవువలె, శిథిలం=నల్లవారిస, మమాపి=నా
యొక్కయు, జీవితం=ప్రాణమును. ధారయేథాః=నిలుపుము.

తా. ఎన్నఁ దెలుఁగని యింతదుఃఖ మనుభవించు చున్న
నా ప్రియురాలిని నేను జెప్పిన మాటలఁ జెప్పి యూరడింపుము.
ఆ కైలాసమునుండి వెడలి వచ్చి నా ప్రియురాలి క్షేమమును
నాకుఁ దెల్పి సందేహింపద మగునా జీవితమునుఁ గాపాడుము.

ఇత్థం స్వకుశలం సందిశ్య ఇదానీం తత్కుశలసందేశానయనం యాచతే
అశ్వాస్త్యేతి.—ప్రథమవిరహేణ ఉదగ్రశోకాం తీవ్రదుఃఖాం, తే సఖం,
ఏవం పూర్వోక్తరీత్యా, అశ్వాస్త్య ఉపజీవ్య, త్రిసయనస్య పృషేణ (పృష
భేణ) ఉత్థాతాః అవదారితాః కూటాః శిఖరాణి యస్య తస్మాత్ *‘కూటాః
స్త్రీ శిఖరం శృంగం’ ఇత్యమరః, కైలాత్ కైలాసాత్. అశు, నివృత్తిః సత్,
ప్రత్యావృత్తిః సత్, సాభిజ్ఞానం సలక్షణం యథా తథా, ప్రహితం ప్రేషితం,
కుశలం యేషు తైః, తస్యాః త్వత్సఖ్యాః, వచోభిః మమాపి; ప్రాతఃకుష్టప్రసవ
మివ, శిథిలం దుర్బలం, జీవితం, ధారయేథాః, స్థాపయ *ప్రాథనాయాం లిక్ష్.

కచ్చిత్సమ్య వ్యవసితమిదం బద్ధకృత్యం త్వయా మే
ప్రత్యాదేశాన్న ఖలు భవతో ధీరతాం కల్పయామి,
నిశ్శబ్దోఽపి ప్రదిశసి జలం యాచితశ్చాతకేభ్యః
ప్రత్యుక్తం హి ప్రణయిషు సతామిహి తార్థక్యైవ. 54

అవ. ఇప్పుడు మేఘుడు తన ప్రార్థన సంగీకరించినాడని ప్రశ్నచేసి యేర్పాటుచుచున్నాడు.—

టీ. సౌమ్య=సజ్జనుడా! త్వయా=నీచే, ఇదం=ఈ, మే=నాయొక్క, బంధు కృత్యం=బంధు కార్యము, వ్యవసీతం కచ్చిత్ = (చేసెదనని) నిశ్చయించు బడెనా? ప్రత్యాదేశాత్=బదులు చెప్పుటవలన, భవతః = నీకు, ధీరతాం = గాంభీర్యమును, న కల్పయామి ఖలు=కల్పించు గదా? యాచితః=యాచించు బడ్డవాడవై, నిశ్శబ్దోఽపి=ధ్వనించనివాడవైనను (ఇచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞ చేయని వాడవైనను), చాతకేభ్యః=చాతకములకొఱకు, జలం=ఉదకమును, ప్రదిశసి= ఇచ్చుచున్నావు. సతాం=సతపురుషులకు, ప్రణయిషు=మిత్రులయెడ, ఈప్సి తార్థక్రియేవ=ఇష్టమైనకార్యము చేయుటయే, ప్రత్యుక్తం హి = ప్రత్యుత్తరము గదా.

తా. సఖుడా! నీవు నాకు మిత్రుండవు కదా? అట్టి నా కార్యమును జేయఁ దలచుకొన్నావా? నీవు గంభీరుడవు గనుక బదులు చెప్పకయే చాతకముల కుదకము నిచ్చుచున్నావు. నా పనిని మాత్రము చక్కఁబెట్టవా? నీవంటి మహాత్ములకు యాచించినవారికోర్కె దీర్చుటే గదా ప్రత్యుత్తరము.

కచ్చిదితి.—హేసౌమ్య సాధో, ఇదం మే, బంధుకృత్యం బంధుకార్యమ్ * దేవదత్తస్య గురుకుల మితివ త్ప్రయోగః, వ్యవసీతం కచ్చిత్ కరిష్యామితి నిశ్చితం కిం * 'కచ్చితాచుప్రవేదనే' ఇత్యుమరిః. అభిప్రాయజ్ఞాపనం కామప్రవేదనం; న చ తే తూష్ణింభావా దనశ్లేకారం శక్లేయతస్తే న ఏవోచిత ఇత్యాహ, —ప్రత్యాదేశాత్ కరిష్యామి ఇతి ప్రతిపచనాత్ * 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం వచః' ఇతిశబ్దార్థపే భవతః తవ, ధీరతాం గమీభరత్వం, న కల్పయామి న సమర్థయే, ఖలు, తర్హి కథమశ్లేకార జ్ఞానం తత్రాహ—యాచితఃకో, నిశ్శబ్దోఽపినిర్గుణితోఽపి, అప్రతిజానానోఽపీత్యన్యత్ర, చాతకేభ్యో జలం, ప్రదిశసి దదాసి; యుక్తం,

చైతత్, ప్రణయిషు యాచకేషు విషయే, ఈస్మితార్థక్రియైష అపేక్షితార్థ
సంపాదనమేవ, ప్రత్యుక్తం ప్రతిపచనం, క్రియా కేవల ముత్తరమిత్యర్థః;
* ‘గర్జతి శరది న వర్షతి వర్షతి వర్షాను నిఃస్వనో మేఘః, నీచో వదతి న
ఋదులే న వదతి సుజనః కరోత్యేవ.’ ఇతి భావః.

ఏతత్కృత్యా ప్రియమనుచితం ప్రార్థనాదాత్మనో మే
సౌహార్దాద్వా విధుర ఇతి వా మయ్యనుక్రోశబుద్ధ్యా,
ఇష్టాన్దేశా ఇలద విచర ప్రావృషా సంభృతశ్రీ
ర్హభూ దేవం త్షణమపిచతే విద్యుతా విప్రయోగః. 55

అవ. తన యపరాధమును మన్నించు మనుచు తన కార్య మావశ్యక
మని ప్రార్థించి మేఘునిఁ బంపుచున్నాఁడు.—

టీ. జలద=మేఘుఁడా! మయి=నాయందు, సౌహార్దాద్వా=మిత్రత్వ
మును. బట్టిగాని, విధురఇతివా = అయ్యో ప్రియ నెడబాసినవాఁడె యని
గాని, అనుక్రోశబుద్ధ్యావా = (కష్టపడుచున్నాఁడను) దయాబుద్ధిచే గాని
ఆత్మనః=నీకు, అనుచిత మపి=తగని దైనను, మే=నాకు, ప్రియం=ఇష్టమైన,
ఏతత్ = ఈపనిని, ప్రార్థనాత్ = నా ప్రార్థననుఁ బట్టి, ప్రావృషా=వర్షర్తు
చేత, సంభృత శ్రీః = బోషింపబడిన శోభ గలవాఁడవై, ఇష్టాన్=ఇష్టము
లైన, శాశ్వత్ = దేశములందు, విచర = నంచరింపుమా, వివం=ఇట్లు (నావలె)
క్షణమపి = క్షణకాల మైనను, లే = నీకు, విద్యుతా = మెఱుపులో, విప్ర
యోగః = ఎడఁబాటు, మాభూత్ = కలుగకుండును గాక.

తా. మిత్రమా! మేఘుఁడా! ఈపని నీకుఁ దగనిదైనను
నా ప్రార్థననుఁబట్టి గాని నాయందలి మైత్రిని బట్టిగాని పాపము
దిక్కుమాలినవాఁడనే జాలినిఁ బట్టిగాని నాకు ప్రియముగాన
జేయుము. నావలె నీవు క్షణమైనను గష్ట పడక వర్షర్తుచే
చక్కఁగాఁ బోషింప బడుచు ఎప్పటికిని విద్యుత్కృత్య త్రము నెడ
బాయకుండుము.

సంప్రతి స్వాపరాధనమాధానపూర్వకం స్వకార్యస్యావశ్యకరణం ప్రార్థ
యమానో మేఘం విన్మజతి ఏతదితి. — హేజలద, సాహార్దాత్ సుహృద్భావా,
ద్వా * 'హృద్భగసిన్ధవస్తే పూర్వపదస్య చ' ఇత్యుభయపదవృద్ధిః, విధురః,
వియుక్తః, ఇతి హేతోః * 'విధురంతు ప్రవిక్షేషే' ఇత్యమరః, మయి విషయే,
అనుక్రొశబుద్ధ్యా కరుణాబుద్ధ్యా వా, ఆత్మనః తవ, అనుచితం అననురూపమపి,
మే మమ, ఏతత్, ప్రియం సందేశహరణం, ప్రార్థనాత్ కృత్వా, ప్రాప్తపా
వర్తాభిః. వి. 'స్త్రీయాం ప్రాప్తౌ స్త్రీయాం భూమ్ని వర్తా' ఇత్యమరః. సంభృత
క్రిః ఉపచితోభః సక్, ఇష్టాక్ స్వాభిలషితాక్, దేశా నివచర, యథేష్టదే
శేషు విహరేత్సర్వః * 'దేశ కాలాధ్వగస్తవ్యాః కర్తృసంజ్ఞా హ్యకర్తృణాం' ఇతి
వచనాత్కర్తృత్వం, ఏవం, మద్వత్, త్వాణమపి స్వల్ప కాలమపి, లే తవ,
విద్యుతా, కళలేశేతి శేషః, విప్రయోగః విరహః, మాభూత్ మాస్తు *
'మాజిలుక్లే' ఇత్యాశిషి లుక్లే, * అస్తే కావ్యస్య నిత్యత్వా త్కుర్యా
దాశిష ముక్తమాం, సర్వత్ర వ్యాప్తయే విద్వా న్నాయకేచ్ఛానురూపిణీం' ఇతి
సారస్వతాలంకారే దర్శనాత్కావ్యాస్తే నాయకేచ్ఛానురూపిణీం మాశి
ర్యాదః ప్రయుక్త ఇత్యనుసంధేయమ్.

తత్సందేశం జలధరవరో దివ్యవాచాచచక్షే

ప్రాణాంస్తస్యా జనహితరవో రక్షితుం యత్నవధ్వాః,

ప్రాప్యోదంతం ప్రముదితమనాః సాపి తథ్నా స్వభర్తుః

కేషాం న స్యాదభిమతఫలా ప్రార్థనా వ్యుత్తమానామ్. 56

టీ. జలధర వరః = శ్రేష్ఠుడగు మేఘుడు, తస్యాః, యత్నవధ్వాః =
ఆ యత్నస్త్రీయొక్క, ప్రాణాన్ = ప్రాణములను, రక్షితుం = రక్షించుటను,
జనహిత రవః = జనుల కిష్టమైన భవని గలవాడై; తత్సందేశం = ఆసమా
చారమును, దివ్యవాచా = దేవతావాక్యముచే, ఆచచక్షే = చెప్పెను. సాపి =
ఆ యత్నస్త్రీయును, స్వభర్తుః = తన నాథునియొక్క, ఉదంతం = పుత్రాంత

మును, ప్రాప్య = తెలిసికొని, ప్రముదితమనాః = సంతోషించిన మనస్సుగలదై, తస్థా = ఉండెను, ఉత్తమేషు = మంచివారి యెడ, కేహం = ఎవరియొక్క, ప్రార్థనా = వేడికోలు, అభిమత ఫలా = ఇష్టమైన ఫలముగలదిగా, న స్యాత్ = కాకుండును.

తా. మేముడు దేవవాక్కుచే యక్షస్త్రీకి ప్రియుని క్షేమముఁ జెప్పెను. ఆ స్త్రీ కడుసంతసించెను. ఉత్తములను బ్రార్థించిన ప్రార్థన యెన్నటికిని వ్యర్థము కాదు.

తదితి.—జలధరవరః (పుష్కలావర్తకానాం వంశే జాతత్వాత్) జలధరాణాం వరః (శ్రీష్టా) మేఘః, తస్యాః యక్షవధ్వాః ప్రాణాన్, అ నూన్, రక్షితం, జనాయ, హితః ఇష్టః, శ్రీతయో ర్ద్ధురఇతియావత్, రవః ధ్వనిః యస్య తథాభూతః సత్. తస్య యక్షస్య, సందేశంవాచికం పూర్వోక్తం * ‘సందేశం గాచికం స్యాత్’ ఇత్యమరః. దివ్యవాచా దివిభవాః దివ్యాః దేవాః లేహం వాక్ తయా, ఆచచక్షే ఉక్తవాన్ * చక్షిషో లిట్, ‘కామ రూపం మహానః’ ఇతి పూర్వం యక్షేజైవోక్తత్వాత్ తదానీం మేఘః దేవాకారీ భూత్వా తాదృగ్వాచా యక్షసందేశం యక్షవధ్వా ఉవాచేత్యర్థః. సా యక్షవధూ రసి స్వభర్తుః ఉదంతం కుశల స్యాగమనస్య వార్తాం, ప్రాప్య శ్రు త్వేత్యర్థః. ప్రముదితమనా, సంహృష్టచిత్తా సతీ, తస్థా ఆతిష్ఠత్; *థాహి ఉత్తమేషు కేహం ప్రార్థనా అభిమతఫలా న స్యాత్, ఉత్తమేషు పురుషేషు నర్వేహం ప్రార్థనా అభిమతఫలా స్యాదేవేత్యర్థః. సామాన్యేన విశేషసమర్థన రూపాఽర్థాంతరన్యాసః.

శ్రుత్వా వార్తాం జలదకథితాం తాం ధనేశోఽపి సద్యః
శాపస్యాంతం సదయహృదయః సన్నిధాయాస్తకోపః,
సంయోజ్యైతే విగళితకుచౌ దమ్పతీ హృష్టచిత్తే
భోగానిష్ఠానభిమతసుఖాన్ ప్రాపయామాస భూయః. 57

టీ. ధనేశోఽపి కుబేరుడును, జలదకథితాం = మేఘునిచే జలదకథి
బడిన, తాం వార్తాం = అట్టిదీనమైన వార్తను, శ్రుత్వా = విని, సద్యః =
అప్పుడే, (వినగా) సదయశ్చూదయః = దయతో గూడిన మనస్సుగల
వాడై, అస్తకోపఃకోపము తీరినవాడై, శాపస్య=శాపము యొక్క, అంతః=
ముసిపును, సన్నిధాయ=దగ్గరగా జేసి, విగళిత శుచా=శోకముదీరిన వారును,
హృష్ట చిత్తై = సుతోషించిన మనస్సుగలవారు నగు, ఏతాదమ్పుతీ = ఈ
దంపతులను, సంయోజ్య = కలిపి, అభిమతసుఖాత్=తలచబడిన సుఖములు
గల, ఇష్టాత్ = కోరబడిన, భోగాత్ = భోగములను, పునః = మరల ప్రాప్త
యామాన = పొందించెను.

తా. మేఘుడు పోయి చెప్పిన యత్నుని దీనాలాపము
లను గుబేరుడు దయచే విని యత్నుని మీది కోపము జల్లార్చుకొని
శాప మానాటితోనె తీర్చి వారు కోరిన సర్వసౌఖ్య
ములను అనుభవించునట్లు చేసెను. ఆ దంపతులు కష్టములు తీరి
యపరిమితానందముతో మరల సర్వభోగముల ననుభవించు
చుండిరి.

ఇది మేఘసందేశమున ద్వితీయ సర్గము

సమాప్తము.

శ్రుత్యేతి.—ధనేశః కుబేరోఽపి, జలదకథితాం, జల ముదకం సంతాప
సంతప్తాయ దదాతీతి జలదః, అనేనాస్య పరోపకారిత్వం సృష్టికృతం జలదేన,
కథితాం ఉక్తాం, తాం తాదృశీం, సదైన్యా మితి యావత్, వార్తాం యక్షస్య
వార్తాం శ్రుత్వా, సద్యః యక్షవార్తాశ్రవణకాలవేద. సదయశ్చూదయః దయా
సహితచిత్తః, అతవేద, అస్తకోపః ప్రణవ్యయక్షవిషయకరోపః సత్, శాపస్య

అన్తం అవసానం, సన్నిధాయ సన్నిహితం కృత్వా కలిచిద్దినాన్యవశిష్టా,
 న్యవ్యవిగణయేత్యర్థః. విగళితకుచా నివృత్తవ్యసనా, ‘అత ఏవ’ మృష్టచిత్తైః
 సంతుష్టమానసా, ఏతౌ పూర్వోక్తౌ, దమ్పతీ, జాయాచ్చ పతిశ్చ సంపతీ *
 జాయాశబ్దస్య జంభావో దంభావ శ్చనిపాత్యతే, సంయోజ్య, అభినుతసుఖాన్
 అభిమతం సుఖం యేషు తాన్, అత ఏవ, ఇష్టాన్ ఇచ్ఛా విషయాభూతాన్
 భోగాన్, భూయః పునరపి పూర్వవత్, ప్రాపయామాన గమనూమాస.

ఇతి శ్రీ పదవాక్య ప్రమాణపారావారపారీణ
 మహామహోపాధ్యాయ కోలచలమల్లినాథమూరివిరచితయా
 సంజీవసీసమఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సమేతో
 మహాకవి శ్రీకాలిదాసవిరచితే మేఘసందేశే మహాకావ్యే
 ఉత్తరమేఘః సమాప్తః.

సంస్కృత గ్రంథములు.

ప్రతి 1-కి ర్వు. ఆ.

అదైవ్యతసంగ్రహము, తెలుగువచనము	...	0	4
ఆత్మబోధము, సాంధ్రటిక	...	0	8
ఆనందలహరి, ఆంధ్రీతాత్పర్యసహితము	...	0	6
ఆటరోక్షానుభూతి	...	0	8
అదైవ్యతపంచరత్నములు	...	0	4
అదైవతోపదేశపంచరత్నములు,,	...	0	4
ఆత్మపూజ, ఆంధ్రీతాత్పర్యసహితము	...	0	2
ఆత్మవిద్యావిలాసము	...	0	12
ఆత్మానాత్మవివేకము	...	0	8
అష్టాత్తరశలోకనివృత్తులు, మూలము	...	10	0
ఉత్తరగీతా, సటిక, చిన్ననైఘ	...	1	0
అదైవ్యతపేదాంతపరిభాష, సవ్యాఖ్యానం	...	3	0
అదైవతానుభూతి, ఆంధ్రీతాత్పర్యసహితము	...	0	4
ఉపదేశసాహస్రి, ఆంధ్రీతాత్పర్యము	...	5	0
కామకలావిలాసము	...	3	8
జ్ఞానవాసిష్ఠము తెలుగువచనము	...	10	0
విద్యారణ్యకృతజీవన్ముక్తిప్రకాశిక	...	3	0
నారదపురూరవనంవాదము, పద్యము	...	0	4
నైషకర్మస్థితి, సురేశ్వరాచార్యకృతము, ఆంధ్రీటికాత్పర్యసహితము	...	5	0
పంచీకరణము, ఆంధ్రీతాత్పర్యము	...	0	4
,, తెలుగువచనము	...	0	4
పంచదశిప్రకరణము, సటిక	...	12	8
చక్రార్థరత్నమాల, ఆంధ్రీతాత్పర్యము	...	0	12

బ్రహ్మసూత్రములు, మూలము	...	0	4
బ్రహ్మసూత్రార్థచంద్రిక తెనుగువచనము 1, 2 సంపుటములు		15	0
,, శంకరభాష్యము (సంస్కృతము)	...	10	0
భక్తివలసముక్తి	...	0	1
భగవద్గీతాసారసంక్షిప్తము	...	0	4
భగవద్గీతలు మూలము, చిన్ననైజా	...	0	12
,, ఆంధ్రీతాత్పర్యసహితము	...	2	0
,, ద్వైతమతానుసారమైనవివరణము	...	1	0
,, శ్రీరామచంద్రసరస్వతీకృత ఆంధ్రీటీకాతాత్పర్యసహితము		6	0
,, ఆనిబిసెంటుగారి ఇంగ్లీషుకర్ణము	...	1	0
మహావాక్యదర్పణము, ఆంధ్రీతాత్పర్యము	...	2	8
మహావాక్యరత్నావళి	...	2	8
శంకరగీతాభాష్యము, సంస్కృతము	...	4	0
వాసుదేవమననము, తెనుగువచనము	...	2	8
వ్యవహారపంచకము, సాంధ్రీతాత్పర్యము	...	0	2
విచారసాగరము, తెనుగువచనము	...	10	0
విచారచంద్రోదయము, ,,	...	1	0
వేదాంతస్తోత్రపంచకము, ఆంధ్రీతాత్పర్య సహితము	...	0	6
శివగీతా, సాంధ్రీతాత్పర్యము, చిన్ననైజా	...	1	4
సదాముక్తిసుధార్థము, సాంధ్రీ టీ తాత్పర్యము	...	0	10
రామగీతా సటీక	...	0	8
సనత్కుజాతీయము, సటీక	...	0	12
శంకరవిజయము, సవ్యాఖ్యానము	...	4	0
వివేకచూడామణి, ఆంధ్రీతాత్పర్య సహితము	...	2	8
సౌందర్యలహరి, సాంధ్రీటీకాతాత్పర్యము	...	0	12
మాతయోగప్రదీపిక, సాంధ్రీతాత్పర్యము	...	3	8
శాంతివిలాసము	...	0	12
శుకాష్టకము	...	0	2
బ్యాదశోపనిషత్తులు, తెనుగువచనము	...	5	0

షడుపనిషద్భాష్యమ్, ఆనందగిరిటీకాసహిత శ్రీ శాంకరభాష్యేణ,

విశిష్టాద్వైతభాష్యేణ చ సంయోజతా సంస్కృతము	8	0
తైత్తిరీయోపనిషద్భాష్యము (సంస్కృతము)	3	0
బృహదారణ్యకోపనిషద్భాష్యము ,,	8	0
ఋతుసంహారము, సాంధ్రీటీక	1	0
కవిరాక్షసీయము, ద్యుర్ధికావ్యము, టీక	1	8
కుమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము	1	12
డిటా ఆంధ్రీటీకాతాత్పర్యసహితము	3	0
కాదంబరి, చక్రనిఘ్రతి	4	0
గీతగోవిందము, (ఆవృతపది) సటీక	2	8
దశకుమారచరిత్రము, చక్రనిఘ్రము	1	8
నీతిశాస్త్రము, ఆంధ్రీతాత్పర్యసహితము	0	4
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు	2	8
పుష్పబాణవిలాసము, సటీక	0	12
పంచబాణవిజయము, చక్రనిఘ్రము	0	8
సంస్కృత (నాగరిలిపి) బాలశిక్ష	0	6
విల్లాణచరిత్ర, సటీక	1	0
భర్తృహరిసుభాషితము, ఆంధ్రీపద్య తాత్పర్య సహితము ...	2	0
డిటా వ్యాఖ్యానప్రతిపదాంధ్రీటీకాతాత్పర్యసహితము	5	0
భారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 సర్గలు	1	8
భారవి, ఆంధ్రీటీకాతాత్పర్యవ్యాఖ్యానసహితము, 3 సర్గలు	3	0
భోజచరిత్ర, ఆంధ్రీటీకాతాత్పర్యము	3	0
మేఘసందేశము, సవ్యాఖ్యానము	1	0
డిటా ఆంధ్రీటీకాతాత్పర్యసహితము	2	0
మాఘము, సవ్యాఖ్యానము, 6 సర్గలు	2	8
,, 3 సర్గలు, సవ్యాఖ్యాన ఆంధ్రీటీకాతా సహితము	5	0

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్

❖ వైదిక గ్రంథములు ❖

	ప్రతి 1-కి ద్వి. అ.	
అమావాస్యతర్పణము	...	0 2
ఆవస్తంబగృహ్యసూత్రములు	...	0 4
అంధ్రీద్రావిడసంధ్యావందనము	...	0 4
ఋగ్వేదదేవతార్చన, బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0 4
ఋగ్వేదపూర్వప్రయోగాదర్శము	...	3 0
ఋగ్వేదశ్రాద్ధప్రయోగము, చిన్ననైజా	...	0 8
ఋగ్వేదసంధ్యావందనము, సటిక	...	0 4
తిథిమంత్రములు, (ఆరాధ్యులది)	...	0 4
పంచోపనిషత్తులు, తైత్తిరీయము, సస్వరము	...	1 4
దేవతార్చన, చిన్ననైజా	...	0 2
పంచసూక్తములు, సస్వరము	...	0 3
పంచోపనిషత్తులు, బ్రహ్మమేధసహితము	...	0 6
షిశ్పతర్పణము, చిన్ననైజా	...	0 2
బ్రహ్మయజ్ఞము, సస్వరము	...	0 3
మహాన్యాయము, సస్వరము, చిన్ననైజా	...	1 0
మంత్రప్రశ్నములు సస్వరము (వికాగ్నికాండ)	...	0 6
తైత్తిరీయ ఆరణ్యకోపనిషత్తులు, పితృమేధము, మంత్రప్రశ్నములు		
సహా, సస్వరము	...	5 0
మంత్రపుష్పము, సటిక	...	0 2
యజుర్వేదసంధ్యావందనభాష్యము	...	1 4
యాజుషపూర్వప్రయోగచంద్రిక, సస్వరము	...	5 0
యజుర్వేదసంధ్యావందనము, మూలము, సస్వరము	...	0 3
డిటా పురుషసూక్తము, శ్రీసూక్తము, అంధ్రీటీకాతాత్పర్యము	...	0 8
డిటా ఆర్భికమంత్రములు	...	0 12
శ్రీ వైష్ణవాహ్నికము, చిన్ననైజా	...	0 8

విచారచంద్రోదయము, తెనుగు, పంచనము	...	1	0
వేదాంతస్తోత్ర పంచకము, స్తోత్రము, తాత్పర్యము	...	0	6
సదాముక్తినుధార్థవము, సాంధ్యతా చిన్ననైజు	...	0	10
రామగీతా	...	0	8
సనత్కుబాసీయము, సటీక	...	1	0
శంకరవిజయము, సవ్యాఖ్యానము	...	4	0
భగవద్గీతలు, ద్వైతమతానుసారమైనవివరణము. శ్రీమంజునీ గామారావు	...	1	0
గారిది	...	0	12
భగవద్గీతలు, అనిబీనెంటుగారి ఇంగ్లీషు తర్జుమా	...	2	8
వివేకయాదామణి, అంధీతాత్పర్యసహితము	...	0	12
సౌందర్యలహరి, సాంధ్యజీకాతాత్పర్యము	...	0	8
వసిష్ఠజనకసంవాదము	...	1	4
వాసిష్ఠరామాయణము, ద్వైతచద	...	0	8

— ౨ భక్తి శాస్త్ర గ్రంథములు —

అభినవమడకీతి, సవ్యాఖ్యానము	...	0	12
అకౌచనిర్ణయము, తెనుగుపంచనము	...	0	4
అపస్తంబప్రవరకాండము, తాత్పర్యసహితము	...	0	4
అశ్వలాయనప్రవరకాండము	...	0	4
గౌతమస్మృతి, అంధీతాత్పర్యసహితము (పాతప్రతి)	...	1	0
దేవలస్మృతి, సాంధ్యజీక	...	0	3
ఋషాశరస్మృతి, అంధీతాత్పర్యసహితము	...	1	8
పులస్త్యస్మృతి	...	0	3
ఋషస్మృతి	...	0	2
బృహస్పతిస్మృతి	...	0	3
సృష్ట్యుపరాశరస్మృతి, అంధీతాత్పర్యసహితము	...	0	2
శంఖలిఖితస్మృతి, అంధీతాత్పర్యసహితము	...	0	2
సహితనమానవధర్మములు, తాత్పర్యసహితము	...	0	6

వాసిష్ఠ రామస్వామికాస్త్రము అండ్ సన్స్,

మద్రాసు 1372.

292, ఎన్ వై కే డ్, ఇన్నువురి. 1.

